

ИДЕЛ

ИДЕЛ

ISSN 0235-974X

8-9/91

ПРОЗА

Зөләйха
канатсыз
мәхәббәт кошы

ӘДӘБИ
ТӘНҚЫИТ

талаут
бизмәне

ТАРИХ

халык каһарманы
Идегәй...

ДИАСПОРА

Төмән татарлары

ХОКУК

Казан
төрмәсеннән
репортаж

Мәктәп:
өлкәтнәрнен
курмак уены

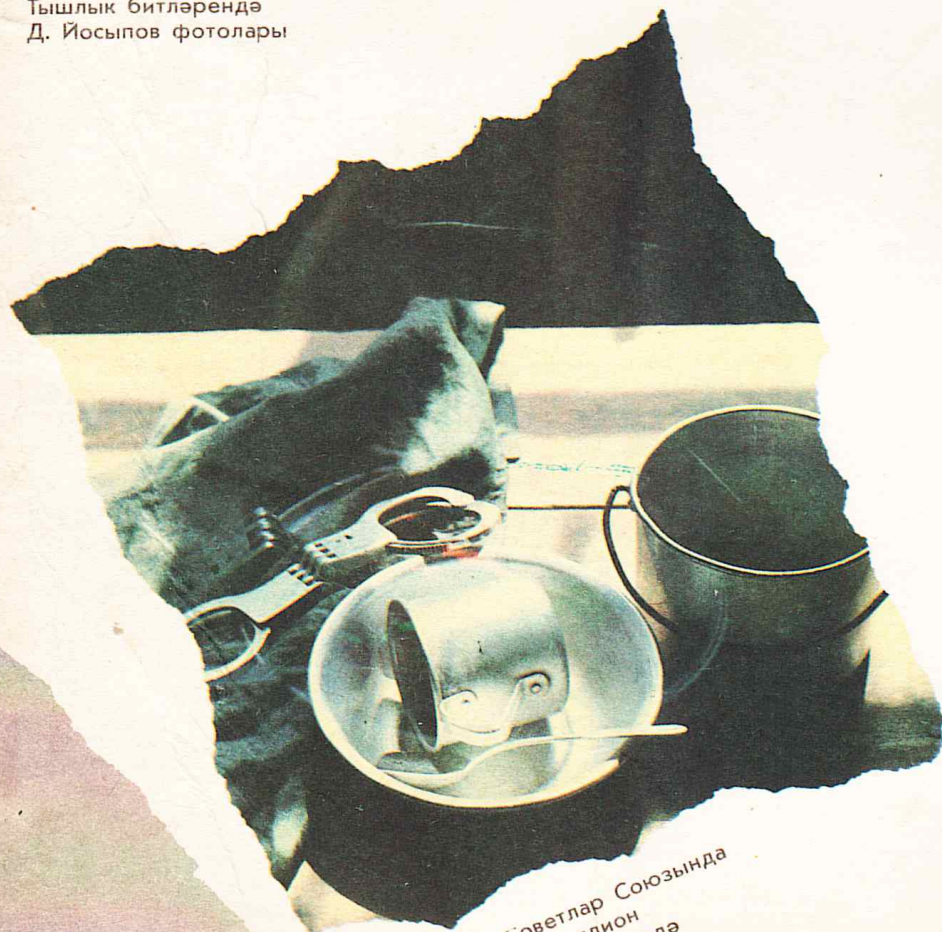

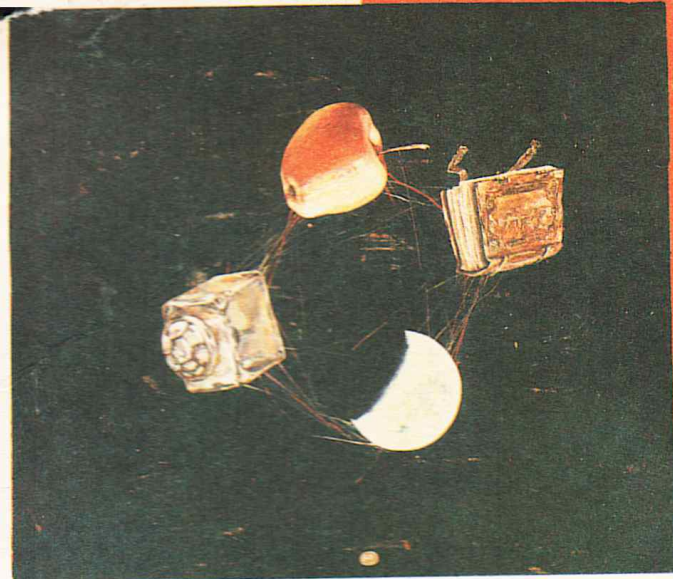
Александр Новиков
«Бушлык. Проблемалар юк»

Зиннур Хөсниярың повестен
18 биттән укыгыз

Тышлык битләрендә
Д. Йосыпов фотолары

Советлар Союзында
30 миллион
кеше төрмәдә
утырып чыккан...
82 бит

Ләйс ЗӨЛКАРНӘЙ
Боз астында
йолдызлар
Шигырьләр — 2

Фатих ӘМИРХАН
Шәфигулла бабай
Шарж — 4

Айдар ХӘЛИМ
Төрле еллар
лирикасы — 16

Зиннур ХӨСНИЯР
Зөләйха кыйссасы
Повесть — 18

Фәрит ГАЗИ
Шигырьләр — 44

Майя ВӘЛИЕВА
Өндәлүз үгезе
Хикәя — 46

Кави ЛАТЫЙП
Шигырьләр — 52

Татар мәктәбе
Дания ЗАһИДУЛЛИНА
Кыяр мичкәсе — 51

Рафаэль МОСТАФИН
Мисыр пирамидасы,
яки талантлар
иерархиясе — 64

Наилә ӘЛМИЕВА
Виолончельдә уйнаучы
ханым — 90

Мәшһүр татарлар
Әхмәт МУСАЛОВ
Исхак Мостафин — 101

М. ИЛЬИНА
Балык күзендә
ниләр бар! — 112

Әдәбият

Мәдәният

ИДЕЛ

8-9/91

ТАТАР ЯШЬЛӘРЕ ЖУРНАЛЫ

1989 елның июленнән бирлө чыга

«Идел»нең соңлап ба-
сылуыннан котылу һәм
аның саннарын
мөмкин кадәр
тизрәк
укучыларга
ирештерү өчен,
журналның
бу төпләмә
куш сан итеп
чыгарылды.

ЗАМАН

Әзһәр МӨХӘММӘДИ
Әгәр мин
президент булсам... — 61

Искәндәр ИЗМАЙЛОВ
Идегәй дәвере — 68

Мәсгут ГАЙНЕТДИН
Көнчыгыштан
тәре яулары — 73

Рәисә ЩЕРБАКОВА
Казан зинданы — 82

Изил ГАРИФУЛЛИН
Аерылганны аю
ашар — 87

Вахит ЮНЫС
Бәдәви чатырында — 92

Ризәтдин ибне
ФӘХРЕТДИН
Кара еллар аша — 95

Ркаил ЗӘЙДУЛЛА
Читтә солтан
булганчы... — 104

Ирекле биләмә
Журнал эчләрендә
журнал — 53

Габбас ИХСАНОВ
Мәктәп
инспекторының
исендә калганнары — 102

Көфер почмагы
Рәстәм ЗАРИПОВ
Шәмгүн рухы — 110

ЯШЬЛӘР

Баш мөхәррир
Фәиз ЗӨЛКАРНӘЙ

Мөхәррирләр:
Равил РАХМАН
(баш мөхәррирнең
беренче урынбасары)
Роза КОЖЕВНИКОВА
(баш мөхәррир
урынбасары)
Нәгыйм ШАҺИ
(жаваплы сәркәтип)
Ркаил ЗӘЙДУЛЛА
Газинур МОРАТ
Алсу ТИМЕРГАЛИНА
(бизәләш рәссамы)
Гадел ХӘИРОВ
Солтан ШӘМСИ

Гамәли хезмәткәрләр:
Гөлсирә ГАЙНАНОВА
Гөлсинә ШӘРИФУЛЛИНА
Алсу САДЫЙКОВА
Венера БЛИНОВА
Дамир ЙОСЫПОВ
(фотохәбәрче)

Журналны гамәлгә куйдылар:
ВЛКСМның Татарстан рескомы
Татарстан язучылар берлеге
һәм Татарстан гәзит-журнал
нәшрияты

Кулъязмалар рецензияләни
һәм кире кайтарылмый.
Редакция фикерен
чагылдырмый торган
язмалар да журналда
басыла ала.
Журналдан күчереп
басканда
«Идел»не күрсәтү мәжбүри.

Редакциянең адресы:
420012, Казан,
Комлев урамы, 14, «Идел».
Белешмәләр телефоны:
36-95-44

Производствого бирелде 25.08.91 ел. Басарга кул куелды 28.10.91 ел.
Заказ И-356. Тираж татар телендә 63390 данә, рус телендә 11040
данә. Кәгазь форматы 84×108¹/₁₆. Күләме 6,72 шартлы басма
табак. 8,5 нәшер-хис. табак.

Татарстан гәзит-журнал нәшрияты типографиясе.
420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

© «Идел», 1991.

Журналның
бу төпләмә
тулысы белән
Татарстан нефть
продуктлары
берләшмәсе, Казан
компрессорлар заводы
һәм Кукмара киез
фабрикасы биргән
иگانә акчасына
нәшер ителде.

Эңгер

Эленде күз —

Элде эңгер мең биккә, мең биккә —
Иң кирәген күрми калдык,
Менеп тә биенкә.

Эленде йөз —

Элде эңгер мең биккә, мең шиккә —
Йөз чытарга кирәк чайта
Елмаю кидек биткә.

Эленде сүз —

Элде эңгер. Орчмадык биккә —
Иң кирәген айтәлмәдек
Мәйданга менеп тә...

Элендек без.

* * *

Күләгәсә төнгә күчә бара,
Тәне күчә күләгәгә,
Житәр бер көн,
Жиргә авар ул да,
Күләгәсә китәр аягүрә.

Күләгәсен инде

танырсыз сез,
Танымасагыз да үзен элек.
Ул дип белеп, аңа эндәшерсез,
Баш иярсез аңа,
Ул дип белеп...

Күзләремә таңнар бата,
Кага-кага бакыр чаңнар.
Ул яраткан кәнбагышлар
Аны эзләп барабаклар.
Барабаклар!

Ул килергә тиеш иде.
Килергә тиеш иде ул.
Жиде яктан,
Жиде яттан,
Төнә буге көтте жиде юл.

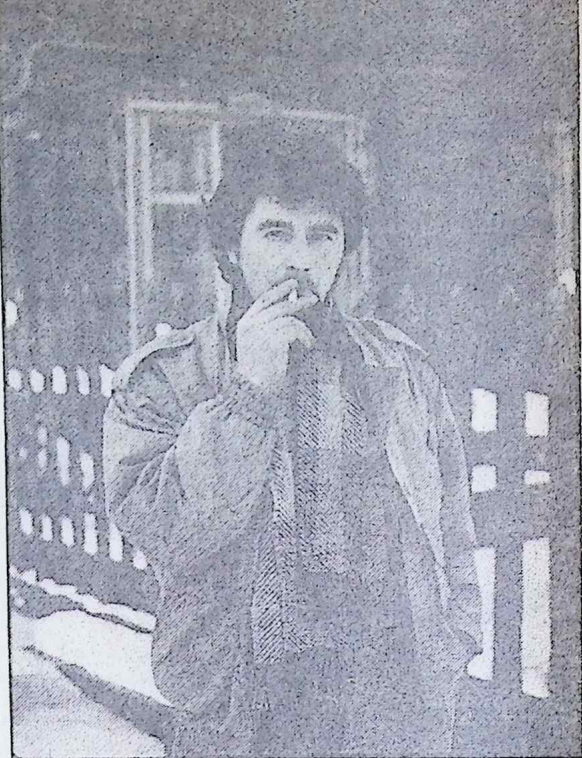
Атмаса дип таңнар бата,
Күзләремдә — бакыр чаңнар:
— Качып сиңа килсә дә ул,
Ярты юлдан борабаклар.
Борабаклар!

Жиде яктан,
Жиде яттан
Килергә тиеш иде ул.
«Киләлмәсәм, башка көтмә,
Мин инде булмам...» — диде ул.

Төн эчендә, төн эчендә
Күзем генә калды торып.
Кәнбагышлар баш игәннәр:
— Үзең генә калдың торып...

Кәнбагышлар, сезне кочып,
Имәнепләр торган чаклар.
Кәнбагышлар,
Сезнең дә бит
Башларны борабаклар.
Борабаклар!

ПӘИС ЗӨПКАРНӘЙ

Тәрәзәнән тәгәрәп ай керсә,
тирәндә миндәй әйләнеп йөрсә,
Кулыңнан эш китәр, телеңнән — сүз.
Түз.
Искә төшер дә көл,
тик көрсенмә.

Тәрәзәнән агып керсә болыт,
өретелсә сиңа каурый булып,
күгем дөшәр сине олы юлга —
язгы коштай ашык офыгыма.

Тәрәзәнән керсә каурый болыт.

Күләгәңә кияүгә чык!
Күләгә дә өйләнә.
Көне буге ул сиңең янда,
Бөтерелә, өйләнә.
Минем кебек авырмас ул
Син әйткән «иренүдән»?
Йөрсәң, аягыңнан үбәр,
Егылсаң — иренеңнән.
«Мин — хакимә!» — дип тәкрарла,
Алла диген үзеңне.
Дога итеп өнсез генә
Кабатлар һәр сүзеңне.
Әгәр көлсәң, ул да көләр,
Ник көлгәнән белмичә.
Бик бәхетле яшәрсең син,
Йөзгә житеп үлмичә.
Күләгәңә кияүгә чык.
Сагындырсам — кит аннан.
Бәхетле итә алмасам да,
Мин гафу итә алам...

Иске йорт ишеге

Катлы-катлы буяу асларында
уяу

кул шәүләсе, уяу.

Калтырый ул, капшый уелмаган
нәкыш-бизәкләрне.

Куя
күчергәләп чуар уемнарны...

Нидер житми, житми аңа.
Ишекме соң?

Үлгән карт останың
рухы сыктанә.

Нидер житми, житми аңа!

Тәрәзәдә боз эресә
Күзләрең сулышыннан,
Иреннәрең күрер иде.

Иреннәрең күрә синең,
Күзләрең сулый кебек.
Дәһья хәлен белеп булмый,
Хәлеңне булмый белеп.
Караңгы төннәр артында
Күзләрең сулый кебек...

Иреннәрең мине күрсә,
Күзләрең әйтер иде:
«Эргәмнән генә үтсә дә,
Тезләрем дер-дер иде.
Яраббиде, шушы кешедән
Йөзләрем дер-дер иде...»

Сөюем җеназасында
Чыга алмадың ясин.
Мин һаман да куыштадыр.
Кайда соң син, кайда син?!
Җеназамда җан азгандыр —
Чыга алмадың ясин.

Мин омтылган идем сиңа.
Мин онтылган идем сиңа.
Буй житмәсә, уй житә дип,
Кан житмәсә, җан житә дип,
Омтылган идем сиңа...

Иреннәрем күрер булды,
Күзләрем сулый кебек —
Дәһья хәлен белдем инде.
Хәлеңне булмый белеп.

Акмулла арбасы

Юл тузаны монда
Әле басылмаган —
Яңа узган арба,
яңа гына.

Күзне йомып барсаң,
Атсыз калган тәртә
Каерылып сугар
яңагыңа...

БОЗ АСТЫНДА ЙОЛДЫЗЛАР

Боз астында йолдызлар

Бүл, әйдә бүл:
Син — күк,
Мин — күл.
Бүл әйдә, бүл, бүлгәлә.
Бүлгән саен арабызга
Керә бара күлгә.

Бүл әйдә, бүл:
Син — күк,
Мин — күл.
Күл өсләре боз, дип бүл.
һаваларда — йолдыз,
Суда — кондыз,
һәм без ялгыз, дип бүл.

Бүл әйдә, бүл:
Син — күк,
Мин — күл.
Күлдә... күкнең бозы бар:
Утлы коңгыз булып йөзә
Боз астында йолдызлар.

Сынган каен

Сынган сында — саесканнар.
Кунган саен ку аннан —
Кошлар миннән күтәрелсә,
Кәүсәм бу дип юанам.

Кара бурзай ята төптә.
Кояш, кояш, ку аннан —
Иртә-кичән йөгереп китсә,
Күлгәм дип куанам.

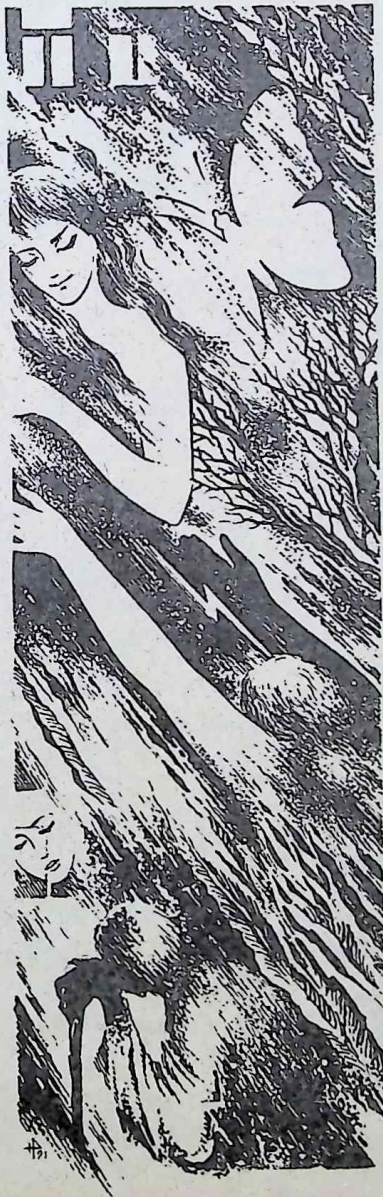
Таңнар ата. Кичләр житә.
Йөгереп китми күлгә.
Кымшанмый да саесканнар.
Ә эт ята
Үләргә...

Китәргә кайту

Авылдан зират зур хәзер.

«Юк, — димә, — каршылаучым», —
Казлар очып төшә алга
Сине кочып алу өчен.

Буш басуда буйдак.
Камылга ут төртте.
Күзләреннән үбә,
үбә дә йөгере
ак күлмәкле төтен.

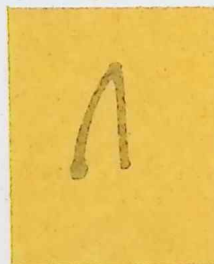

ФАТИХ ЭМИРХАННЫҢ беркайда да, беркайчан да басылмаган бер хикәясе барлыгын мин 60 нчы еллардан бирле белә идем. СССР Фәннәр академиясенең Казан Тел, әдәбият һәм тарих институтында гыйльми сәркәтип булып хезмәт итә башлаган вакытларым (1966 ел). Институт архивы Казан физика-техника институтына карый, анда мөдир булып намуслы һәм пөхтә Хәва апа Сайманова эшли иде. Беркөнне ул миңа кулъязма күтәреп керде: «Азат, танышып чык әле, нишлибез!» — ди. Укып чыктым: Ф. Эмирхан — «Шәфигулла агай» хикәясе, гарәп хәрәфләре белән язылган. Нишләргә!! Күңеләм белән аны һичшиксез басарга кирәк икән тоям. Әмма мондый әсәргә ул көннәрдә матбугатка тәкъдим итеп булмый иде әле. Сталинизмның бер читеһенән ачыла башлаган кара пәрдәсә җәмгыять өстенә яңадан киерелеп тартылган вакыт. Нәкъ шул вакытларда Кытайда догмачылыкның кара җимешләре хунвейбиннар булып шытып чыкты. Ә бит Шәфигулла агайлар — шундый ук догматиклар, алар үзләренең наданлыклары белән балаларын хунвейбиннар итеп, маңкортлар итеп тәрбияләделәр бит. Фанатизм һәм догматизм бер үк җимешләр бирә инде ул.

Берәр догмага фанатикларча баш ору, аны практик тормышта сукуырларча куллану нинди кызганыч һәм көлке хәлләргә китерергә, шәхесне ни дәрәҗәдә мәгънәсезләндерергә мөмкин икәнә Шәфигулла агай образында бик ачык күренә. Шәмаилләр белән сугышу, инде мәрхүм булган ата-ана хәтерә белән бәхәсләшү, советча булам дип, балага яңа исем куштырулар, егерме ел торган хатынны талак кылулар, ялган дәрәҗәгә омтылу һәм кызыгулар... Кыскасы, ай-һай үткен Эмирханның сатирик каләме! Җәмгыятьебезне, халыкларны һәм милләтләргә ахмакка чыгарып алдауның беренче адымларын, башлангыч шытмаларын ничек күрәп ала белгән классик язучы! Кечкенә Вәлиуллага яңа исем кушу күренеше — үзе генә дә ни тора! Яисә, үзен Колынбайский дип йөртә торган «коммунистический университет шәкертә» тарафыннан әйтелгән: «Коммунистически обществада берәм-берәм личностларга игътибар булырга тиеш түгел. Личность булмый, коллектив кенә була!», — дип лаф орулар — болар барысы да 70 ел буе тукуп килгән, җәмгыятьне сазлыкка, мәнфәгатьләрен санга сукмау сәбәплә шәхесне таркалуға алып килгән фәлсәфәләр... Таныш фәлсәфәләр... Автор әсәрен «дустанә шарж» дип билгеләгән булса да, хикәя нигездә яшь совет җәмгыятеңдәге идеологик мокутылыкка ачы сатира булып яңгырый...

Инде кулъязманың үзе турында. Язылу вакыты якынча 1924-1925 елларга карый. Хикәя тәмамланмаган. Әмма композицион төзелеш, вакыйгаларның һәм төп характерның логик үстерелеше ягыннан килеп караганда, язылып бетмәгән өлешә 2-3 җәмләдән артмаска тиеш сыман. Кыскасы, әдип яңа горәф-гадәтләргә, тәртипләргә, идеологиянең көннән-көн гарип төс ала барган якларын бер урынга — Шәфигулла агай кыяфәтеңдә туплап зур әһәмияткә ия булган хикәя-сурәт тудырган.

Азат ӘХМӘДУЛЛИН,
профессор

ЕНИН күмелгән көннең кичеңдәге митингтан өенә кайтып кергәндә, Шәфигулла агайның күңелә соң дәрәҗәдә нечкәргән, күзләре яшәргән иде.

— Бүгеннең нинди көн икәнә беләсәңме син? — диде Шәфигулла агай хатыны Сәрвигә. — Блдимир Иличне күмгән көн бит бүген, — диде дә, мышкылдап жылап та җибәрде һәм күз яшьлә тавышы белән сүзен дәвам иттерде:

— Бөтен дөнья эшчеләре үзләренең башлыкларын жуелткан көн бит бүген... Бөтен дөнья эшчеләре ятим калган көн бит бүген... Бөтен жир, күк җыларга тиеш көн бит бүген...

Шәфигулла агайның моннан соңгы сүзләре аңлашылырлык булмады: жылаш, мышкылдаш, борын йомшару һәм күз яшенең көчәюе сүзләргә басканнар иде. Берәз тынычланган шикелле булгач, салмак кына селкенеш белән урыныннан торып,

Вы жертвою пали в борьбе роковой...
дип «күмү маршы» җырлый башлаган иде, ләкин аны да дәвам итә алмады, янә төелеп тукталды да урынына ташланды. Сәрви күптән инде иренәң партиясез булса да Ленинга бик ихласлы икәнә белсә дә, аңар Шәфигулласының бүгенге бу кадәр йомшаруы көтелмәгәнрәк бер хәл иде: Шәфигулла агай Ленинның үлүен ишеткәч, чын күңелдән кайгырган булса да, бу көнгә хәтлә әле болай күз яше белән җыламаган иде. Сәрви ире җылаудан туктаганның соңгына сүзгә кереште:

— Байлар бик куанырлар инде... Безнең фә-

Шәфигул агай

(Дустанә шарж)

Анархия — менә нәрсә генә гакылларга да, тойгыларга да чын хөррият алып киләчәк!

кыйрь халыкка тагын көн калмас инде... — диде. — Юк! — диде Шәфигул агай, урыныннан сикереп торып, йодрыгы белән күкрәгенә сукты. — Юк, катын, байларга юл бирү юк инде ул!.. Рәхимов ибдәш әле-генә менә шуны сөйләп кайтарды: Владимир Илич үлгәнә карап, ди, без буржуйларга юл бирмәбез, ди... Линин үлмәде ул: аның партиясе калды, ди... Инде Линин үлгәч, һәммә сазнателни рабучийлар партиягә керергә тиешләр, менә хәзер «линински набур» башлана: рабучи халык партиягә язылып, бөтен дөнья буржуйларының котларын чыгарсын, Линин үлгәнә шатлануларын жимерсен, ди...

Шәфигул агай Рәхимов иптәшнәң сүзләрен кызып-кызып, гайрәтләнеп-гайрәтләнеп, кат-кат әйтә-әйтә сөйләде дә:

— һэй, катын! — диде. — һэй, катын, син дә сазнателни булсаң иде... — диде, дәкин сүзенә ахырын әйтеп бетермәде. Аның йөзеннән, күзләреннән бер татлылык, әгәр Сәрви дә сознательный булса, бик татлы булачаклык күренеп тора иде.

Соңгы бер-ике ай эчендә Сәрви картыннан бу сүзнә шактый еш ишетә иде: «сазнателни түгел син», «нисазнателни син», «сазнателни булсаң иде син, болай булмас идең, тегеләй булмас идең», дип шелтәли иде аны Шәфигул агай. Үз тирә-күршеләрендәгә бик күп ирләрнәң хатыннарын бик кабахәт сүзләр белән сүгүләрен көн саен ишетеп тора торган Сәрви Шәфигулланың шулай начар сүгенмәвен күңелдән тәкъдир итсә дә, бу сүз аны жәберсендерә, кимсендерә, бу сүз әллә нинди серле куркыныч һәм гажәеп кимсетүлә мәгънәгә

дәляләт¹ итә, башлыча, байлар яклы булуны күрсәтә шикелле иде.

— Бик әкәмәт кеше син, карт: тотасың да шулай дисең. Минем кайчан байлар яклы булганымны күргәнәң бар? — диде Сәрви жәберсенү тавышы белән.

— Ул гына житми, тагы!... Дурман бар синдә, религиузный дурман!.. Шул харап итә сине, шул! Тавариш Михайлов әйтә: «Сезнең хатыннарыгыз да религиузный дурман бар», ди. Сез үзегез сазнателни рабучи булгач, аллага, Исуска, Магуметкә, пупларга, муллаларга ышанмыйсыз инде, билгеле, ә менә сезнең катыннарыгыз шуларга ышанып, сезгә чын сазнателни рабучиларча торырга, каммунистларча красный быт төзәргә ирек бирмиләр», ди. Рәхимов ибдәш әйтә: «Татар рабучиларын да шул эш харап итә, аларның да катыннары дин белән агуланганнар», ди, «дин — әфиун ул, ди, агу ул», ди. «Сазнателни рабучий аллага, Мөхәммәткә, муллага ышанып, үз-үзен алдалап йөрмәс, сез үзеңез ул чипухаларга ышанмый торгансыздыр бит», ди... «Күбегезнең катыннары нисазнателни, сез ирләр аларга аңлатырга тиешләр», ди...

— Әстәгъфирулла, диген, карт жүләр... Ходай орыр үзеңне...

— Менә, катын, дурманың тотылды хәзер! — диде Шәфигул агай, аның йөзенә һәм күзләренә хәйләкәр булдыклылык төсә чыккан иде. — Синдә религиузный дурман бар. Ә үзең, нисазнателни дигәч, миңа ачуланасың... Нисазнателни син! Дурман син...

Шәфигул теленә бүген әүвәл мәртәбә кергән бу «дурман» дигән сүз, мәгънәсе аңлашылмауга карамастан, Сәрвигә бик начар тәэсир итте: бу сүз «нисазнателни» гә караганда да авыррак шелтә сүзгә, каты сүгенү сүзгә шикелле тоела иде. Сәрви ачуланды:

— Дурман, имеш! Мин нишләп дурман булайым, минем, аллага шөкер, бер гаебем юк!.. Минем бер кеше дурман дия алмас!.. Син үзең менә карт башың белән аллага тел озаитып утырасың, менә шул кеше нисазнателни дурман була ул! — дип шактый ярсыды.

Хатыны ярсыганнан-ярсый башлаганда Шәфигул агай сүз озаитып тормый, татлы көлү белән мәсьәләне борып жибәрә иде. Гадәтенчә, ул бу юл да шулай итте: хатынының, религиозный дурманы тотыла торып, «дурман» дигәнә ачулануы һәм моның үзен, инде динле булудан бөтенләй тәүбә итеп, дурманнан бөтенләйгә катылып калган сознательный рабучий Шәфигулланы «син үзең дурман» дип сүгүгә аның көләсен китерә иде. Ачусыз, татлы көләш белән көлеп жибәрәп, ул:

— һэй, катын!.. — диде, ахырын әйтеп бетермәде. Несознательный кешеләр аңлап житми торган тирән бер хәкыйкәткә аңлап житкән сознательный Шәфигуллага хатынының несознательныйлыгы ачуланарлык түгел, бәлки зурлар тарафыннан гафу ителерлек көлке булып күренә иде:

— һэй катын!.. — диде, кет-кет итеп, төче көлде.

¹ Дәляләт — берәр хәл булганлык билгесе; дәлиллек.

КӨННӨРНЕҢ берсендә Шәфигулла агай төчө шатлык һәм ләззәтле рух күтәрәнкелеге белән өенә кайтып керде. Сәрви өйдә булмаганлыктан, Шәфигулла агайга үзенә ләззәтле тойгыларын сөйләп бүлешергә насыйп кеше юк иде. Ул уйлап кына, ләззәтләнеп утырмакчы булган иде дә, барып чыкмады.

— Шөкер ходайга, партәйни дә булдык бит... — дип уйлана башлаган иде, кинәт куркынып китте һәм тиз-тиз генә, — тфү, тфү! — дип, ике ягына икешәр мәртәбә төкерде. — Какуй чурт, мин сиңа әйтсәм, ходайга шөкер булсын! Карт жүләр! Синең үзеңнең дә дурманың чыгып бетмәгән әле... Ячәй-кәдә тәрбияләнәсең бар әле синең... Башыңдагы миңеңнең дурманлы кисеген чокчып алырга кирәк әле... — диде дә үз каршындагы диварга эленгән иске рамлы «шәмаил»гә¹ карап тора башлады. Рамга куелган, инде саргая башлаган кәгазьгә чолгап-чолгап бисмиллалар язылган иде. Бисмиллага берәз карап торганнан соң, Шәфигулла хәйләкәр булдыкчылык көлешә белән көлөп жибәрде:

— hhhэй! — диде. — hhhэй, без рабучи халыкны шушы дурманнар хәзергә хәтле харап итеп тоттылар шул, шушы дурманнар: икуналар, бисмиллалар, пуплар, муллалар... — диде һәм урыныннан серле генә кузгалып, тагы бер кат хәйләкәр генә көлөп жибәрде дә, рамлы бисмилланы дивардан алып, берәз вакыт нишләтергә белмичә кулында тотып торганнан соң, пөхтәләп кенә кәгазьне рамнан алды һәм, сигезгә бөгеп, кесәсенә салып куйды:

— Пример булыйм әле барсына! — диде.

Ярты сәгать үтәр-үтмәстән Шәфигулла агай бик ашыгып завод капкасынан барып керде һәм жыелышып йорт уртасында сөйләшеп тора торган эшчеләр төркеменә килеп житте дә:

— Иптәшләр, минем сезгә бер гозерем бар иде, — диде.

— Тыңлыйбыз! — диделәр эшчеләр.

— Юк, — диде Шәфигулла агай, — юк, алай гына тыңларга уен эш түгел бу, егетләр. Мин барыгызга да пример булсын дип эшлим әле бу эшне. Сез миңа завкум прсидәтелен, ячәйкә сикритәрен, үзәмеңнең эшче-хәбәрчәмеңне чакырып чыгарыгыз, шуннан соң мин сезгә сүземне дә әйтермен, эшне дә эшләргә ийе, уен эш түгел! — диде.

Чакырылган кешеләр табып китерелгәнче Шәфигулла агай көтү сабырсызлыгы белән ары-бире йөрәнгәли торды, бер-ике мәртәбә үзенә күкрәге турысын өстән-аска таба сыпырып алды, өч-дүрт мәртәбә үзенә кәжә сакалын учлап тотып сыпырды: ул ашкынып, борчыла иде.

Килеп життеләр. Шәфигулла агай үзенә серле төчө бер төс чыгарып, уртага басты, татлы гына тамак кырды, тантаналы тавыш белән сүз башлады:

— Икуналар, бисмиллалар безнең эшче халыкны хәзергә хәтле бик күп изеп тордылар. Без, сазнателни эшчеләр, ул дурманнарны бетерергә тиешләр. Менә мин сезгә примир!

Шәфигулла кесәсеннән бисмиллалы кәгазьне чыгарды да аны жәеп тотып, торган урында түгәрәкләп әйләнеп, жыелганнарға күрсәтте дә:

— Күрдегезме дурманны? — диде.

— Күрдек! — диделәр.

— Мин бу бәдбәхетне стинага элөп куелган жиреннән тартып төшереп, монда алып килдем, — диде дә, урталайга жыртты, тагы жыртты, тагы жыртты, вак-вак кисәкләргә тураклап бетереп, жиргә ташлап, таптарга кереште:

— Менә! Менә! Менә! Менә...

Биеп-биеп таптады. Рәхимов белән ячәйкә секретаре кул чабалар, «браво!» кычкыралар иде, тыңлаучылар арасыннан аларга ияручеләр шактый булды. Таптап туктавына, шулар ук Шәфигулла агайны һавага да чөйделәр. Ул үзе чөелә башлау белән сөйләнә-сөйләнә «ура!» кычкырырга кереште:

— Урра! Примир булырлык сазнателни карт! 54 яшендә! Урра! 24 ел менә станукта эшли! Ур-ур-ура! Ур-ур-ура!..

Шәфигулла агай очуы һәм татлы, һәм тантаналы иде.

Куллардан төшеп жиргә баскач, Шәфигулла агай эшче-хәбәрчегә юнәлтөп, нотык сыман бер нәрсә сөйләде:

— ...менә шушындый примир булырлык эшчеләрне гәзиткә язып торыр өчен без хәбәрче сайладык... Безнең хәбәрчәмең әүвәлгә пүчтәк гәзитчеләр шикелле, гәзиткә юк-бар такмаза язып тутырмас, эшчеләр өчен кирәкле менә шушындый эшләрне язар. Кирәк дисең икән, кая килеп, кая китми 2-3 сум акча: партитымны да алдырып бирермен, мин сиңа әйтим...

Заводтагы эшен тәмамлап, өенә кайтканда да әле Шәфигулла агайның татлы тантаналы кәефлелеге кимемәгән иде: бөтен йөзә һәм күзләре белән татлы елмаеп, ул Сәрвигә якын ук килде дә:

— Шәфигулла иптәшең кайтты, катын, — диде, — 54 яшьлек сазнателни карт, примир, мин сиңа әйтим...

Ачулы йөз белән каршы алган Сәрвинең шәмаиленнән алынган бисмилла өчен бәйләнә башлавы Шәфигулланың кәефе татлылыгына киңәергә ирек бирмәсә дә, ул бирешмәде:

— Һэй, катын... — диде, төчө көлөп жибәрде. — Безгә, партәйни кешегә, мөмкин дә түгел ул эш! Синең дурманыңны күз алдында күрөп, чыдап тору мөмкин дә түгел, катын! Кадеремне белергә тиеш, менә шул, шуның аркасында бөтен эшче-крәстиәнгә примир булды: кул өстендә чөеп йөрттеләр... Кем ире дигәндә, Сәрви ире диярләр бит, сиңа да йөз аклыгы, мин сиңа әйтим... Синең дурманың урынына мин Владимир Илич патритын алып кайтып элөп куям: бөтен эшче-крәстиәнгә тагы бер примир, мин сиңа әйтим... — диде.

— Син, карт жүләр, әллә инде котырынып каммунистлеккә дә язылдыгызмы? — дип, Сәрви куркынган кыяфәт белән сикереп чыккан иде, Шәфигулла үз кәефен бер дә бозмыйча, йөз һәм күзләрендәгә төчөлөгөн бер дә киметмичә генә татлы жавап бирде:

— Чү, катын, чү, чү! Һэй дурман баш син! — диде, кет-кет итеп төчө көлөп жибәрде. — Шөкер ходайга диген, син партәйни кеше түгел, сиңа ничек дисәң дә ярый әле: иреңне бер сүзсез партиягә яздылар. Андый бәхетләрне төшендә күрергә зар булып йөрүчеләр бетәсе юк... Кызыл билетның исен иснәргә зар булып йөрүчеләр мең-милиунлап. Шәехмәтдинне энә үзә эчә, үзә йомгага бер дә калдырмыйча йөри дип, партиягә язмаска булганнар әле... Һэй, катын, сазнателни булсаң иде син, бу шатлыкларның, бу бәхетләрнең кадерен белөп кенә то-

¹ Шәмаил — рам эченә язып куелган дини текст.

рыр идең!.. Безгә, партәйни кешегә, «шөкер» дияргә ярамый, әмма ләкин дә, катын, бәхетле жаннар икән-мез, кадерен генә белик инде...

Шәфигулланың күзенә шатлык һәм бәхетлелек яшьләре килә башлаган иде. Ул күз яшьләрен кире сөргәнчә сүзенән туктап торды да, аннан соң гына сүзен очлады:

— Кадерен генә белик инде: бәхетле жаннар икәнмез... бик белик, кадерен белик...

«КЫЗЫЛ ТОРМЫШ» төзү турындагы митингтан Шәфигулла агай ячейка сәркятибе¹ һәм фабзавком рәисен ияртеп кайтты. Аның йөзенә чыккан татлы төчелек белән бергә күзләренә чыккан серле хәйләкәрлекне күргә Сәрви, бер кадәр куркынып:

— Ни булды, карт? — дип сорады.

— Юк инде, Сәрви иптәш, карт-март дигән сүзләреңне хәзергә куеп тор инде... Иртәгә, савитски никах укытканчыга хәтле, мин сиңа ир түгел, син миңа катын түгел, — дип, Шәфигулла серле төче көлеп жибәрде... Аптыранган Сәрви бу сүздән исәреп китте:

— Син акылдан шашасың мәллә, карт дурак? 20 елдан артык катын булып торырга яраган Сәрви инде катын булырга ярамый башладымыни? Инде маржә кирәк булдымыни? — дип, тавыш күтәрде.

— Һай, наданлык, Һай, нисазнателныйлык, Сәрви иптәш, — дип, Шәфигулла агай кет-кет итеп көлеп жибәрде. — Һәй аңсызлык! — диде. Аннан соң алып килгән кунакларына карап:

— Сөз, ибдәшләр, шаһид булыгыз: Сәрви миннән талак, талак, өч мәртәбә талак, мең мәртәбә талак! — диде, йөзе һәм күзләре белән төче елмаеп, Сәрвигә таба якынлаша башлады. Сәрви жылый-жылый ирен сүгәргә тотынды:

— Карт эт, котырынды бит... 20 ел торган катыны ярамый башлады бит... балаларын ятим итә бит...

— Һәй, наданлык, Һәй, нисазнателныйлык, Һәй, аңламау, — дип, Шәфигулла, төче көлеп, Сәрви янына килергә тели. Ләкин Сәрви, жылый-жылый сүгенеп, читкә тартыла иде. Катынының тыңларга теләмәвенә карамастан, сүгенүенә карамастан, Шәфигулла мәсьәләне аңлатырга кереште:

— Мин сине иртәгә хәтле генә талак итеп торам бит: савитски никах укытканчы, савит кушканчалап икәү барып теркәлеп кайтканча гына талак итеп торам бит... Безгә, партәйни кешегә, дурманлы мулла никахы белән торырга ярамый бит: шуннан гына мин сине өч талак итәм бит... Менә иртәгә барып теркәлеп кайтамыз, яңадан син минем катын булып китсәң бит...

Шәфигулла агай көч-хәл белән хатынын жылаудан туктатып, көч-хәл белән аңар үзенәң планын аңлатты.

— Без харам булдык бит соң, — диде Сәрви, яңадан йөрәксенеп.

— Һәй, нисазнателни соң син, Сәрвиҗамал — дип, Шәфигулла аңар хәйләкәр караш белән карап тора башлады. — Шул кирәк тә шул. Безгә дурман буенча харам булу кирәк тә... Дурман буенча харам булып, савитски никах белән, чын-чын сазнателни никах белән, дурманнардан, икуннардан, муллалардан котылып, «красный быт» төзеп тора башлыймыз да шул. Шуның өчен мин сине партәйни иптәшләрнең зурлары алдында талак иттем дә шул. Рәхимов

ипдәш әйтә: «Красный быт төзеп тора башламыйча, иске симйәне җимермичә торып, сезнең нич береңез чын коммунист була алмый, чын сазнателни була алмый», ди... Менә мин хәзер тагы бер кат эшче-крәстиән ибдәшләргә примир булам. 54 яшьлек сазнателни карт! Мулла укыган дурманлы никахны бозып, чын красный никах укыттырам... Һәммәсенә примир, мин сиңа әйтәм...

Шәфигулла агай ул көнне Сәрвигә бер мәртәбә дә «катын» дип эндәшмәде. «Сәрви иптәш» дип кенә йөрде. Чәй янында да ул Сәрвигә карамаска тырышып кына утырды да, хатынының башка вакытлардагы шикелле якин күреп мөгамәлә итүенә каршы:

— Сәрви иптәш, бүгенгә без савитски нәмәхрам булып торамыз инде... Менә иртәгә савит никахы укыткач, тагын, мин сиңа әйтим, ирле-катынлы булып тора башлармыз... Бүген генә әле без савитски нәмәхрамнар: урыннарны да аерым җәярмез... — диде, татлы көлдә һәм, үз-үзенә генә сөйләнү кыяфәте белән, уйчан сөйләнде:

— Ниңә еллар, мин сиңа әйтим, дурманлы никах белән торып гомер әрәм ителгән. Ниңә еллар, мин сиңа әйтим, мулла никахы белән бөтен эшче-крәстиәнне изеп, хур итеп тотылган... Бер уйласаң, үкерең жыларсың, мин сиңа әйтим...

Икенче көнне «гражданлык хәлләрен теркәү бүлегә» ндә никах теркәтеп кайткач, Шәфигулла агай Сәрвине яңадан «катын» дип йөртә башлады:

— Менә хәзер, чөкөрдәшик, катын инде син миңа: настаяший савитски катын, мин сиңа әйтим... Хәзергә кадәр торганбыз икән гомер әрәм итеп... Менә хәзер Михайлов иптәш алдында күкрәккә сугып әйтә алам инде мин: «Мая жина — ни чиркәүни жина, а настаявши савитски жина» дим. Хәзер ячәйкә алдында, партәйни ибдәшләр алдында йөз аклыгы инде: Хәзер без икәүләшеп примир булдык инде... Кичә син дулап яткан буласың. «Карт дурак» дисең. Дурак кеше бөтен эшче-крәстиәнгә примир буламы соң... Кадерен, төмен белеп торыйк кына инде... Бөтен нәсел-ыруымыз өчен мәңгелек йөз аклыгы булды инде бу эшләр...

IV

ИКЕНЧЕ көнне эштән кайтышында Шәфигулла агайны зур кызыл әләм тоткан хәлдә күрделәр: урта бер жиренә урак белән чүкеч сурәте төшерелгән кызыл әләм аның җилкәсендә тыныч җилферди, ул үзе уйчан эшчәнлек кыяфәте белән эре-эре һәм солдатча «бер, ике, өч», «бер, ике, өч» үлчәвенә тигез басып, чит-читкә карамастан вәкарле¹ һәм эре бара иде.

Өенә дә ул шул кыяфәтендә кайтып керде һәм өендәгеләргә бер сүз дәшмәстән, әләмне, зур хөрмәт белән, карават өстенә яткырып куйды да:

— Катын, былбылны кичкә әзерләп куй! — диде. Сәрви аңлап җитмәде:

— Ниңдә былбылны, нәрсәгә әзерләргә? — дип сорады. Шәфигулла агай хатынының аңсызлыгына мөзаһчән² көлеп жибәрде:

— Кемне булсын, Вәлиуллаңны әзерлә, дим. Син партәйни түгел, сиңа Вәлиулла дип йөрсәң дә, чуртулар дип йөрсәң дә ярый; ә безгә, партәйни кешегә, баланы андый юк-бар дурманлы исемнәр белән атап

¹ Вәкар — горур, олысымак.

² Мөзаһ — мөзаһ, көлке.

¹ Сәркятиб — секретарь.

йөртергә булмый... Бүген кичкә клупка алып барып бөтен ячәйкә хозурында балага настаяшни сәвитски исем куштырамыз...

— Жыен тузга язмаган нәрсәләр кайдан синең исеңә килә... Әдәм көлкесе булып бетәбез инде, — дип, Сәрви каршы килеп караган иде дә:

— Һәй, дурман баш! — диде Шәфигулла һәм хәйләкәр көлеп жибәрде. — Нисазнателни булгач, нишләтәсең бит аны... Эшче-крәстиэнгә примир булырга теләмисең шул син... Бу эшләрнең кадерен белмисең шул син... Ирең дә үзең шикелле бер нисазнателни, бизпартэйни кеше булса, гомерең буенча адәм хуры булып йөрер идең, ә үзең шуны сизмәс тә идең...

Клубка барып вакыт житкәч, Шәфигулла 6 айлык Вәлиулланы үз кулы белән кызыл әләмгә төрдә дә, баланы Сәрвигә тоттырып, үзе әләмнең таягына тотынды:

— Бәхетле жаннар, мин сиңа әйтим; бәхете белән дөньяга килгән балалар, мин сиңа әйтим: 6 айлык вакытларыннан кызыл әләмнәргә төрелеп, ячәйкә хозурларына баралар; телләре чыкмас борын, мин сиңа әйтим, сазнателнилеккә язылалар... Кече-кечедән, мин сиңа әйтим, йөз аклыгы белән үсәләр... Кадерен, төмен генә белсеннәр инде... Аталарының сазнателнилегенә куанып, карт көннәрендә аларны кадер-хөрмәт итә белсеннәр генә инде... — диде, Вәлиулланың иягенә бармагы белән төрттә, «түчт» иттерде:

— Һәй былбыл, Һәй бәхетле жан...

Клубка барып кергәндә, Шәфигулланың күңеле тантаналы-төчә йомшарган иде:

— Гает намазына барган шикелле, мин сиңа әйтим, — димәкче булган иде дә, кинәт аңына килеп алды:

— Гает намазларың, кадер кичәләрең бер тиен тормый монның янында, мин сиңа әйтим... — диде.

Клубта Шәфигулла кәкре-кәкре басып, кешеләргә тантаналы-төчә карап-карап, татлы тамак кырынгалап йөрде: тәмле иде. Рәхимов иптәш «кызыл тормыш» төзү турында вәгаз¹ сөйләде: вәгазендә Ленин сүзләреннән, Маркс әсәрләреннән, Калинин нотыкларыннан² гыйбарәләр³ китереп, «кызыл тормыш» төзүнең һәрбер коммунистка, һәрбер сознательный эшчегә лязим⁴ икәнлеген, бер дә шик калдырмаслык итеп, бәян⁵ итте. Шәфигулла, чыдаша алмастан, хатынының кабыргаларына култыгы белән төртеп, кашын сикертеп жибәрде:

— Ишетәмсең, Сәрвижамал? Ишетәмсең, катын? Владимир Илич белән Маркс иптәш сүзләрендән генә алып сөйли бит... Авызыңны капладымы? — диде.

Сәрвижамал үз авызының капландымы, юкмы икәннән белми һәм ул турыда уйламый да иде:

— Жәдәтмә әле мине! — диде.

Вәгаздән соң, Рәхимов иптәшнәң кушуы буенча, «Интернационал»ны күмәк жырладылар; Шәфигулла агай Сәрвигә жыр вакытында аяк өскә басып, шәлен салып торырга кушты.

Бу эш беткәч, Шәфигулла һәм Сәрвине, баласын күтәргән хәлдә, сәхнәгә чыгардылар. Жыелганнар боларны бик каты кул чабып каршыладылар. Сәрви каушаган, Шәфигулланың күңеле йомшарган иде; шатлык һәм күзгә яш килә башлау тавышы белән

Шәфигулла:

— Ягез, ибдәшләр, тагын бер кат «интернатсианал»дан жырлап алайык сана! — диде, кулы белән Рәхимов һәм Михайловлар төркеменә таба бер ишарә ясады. Жырладылар. Шәфигулланың күзләренән шатлык һәм төчәлек яшьләре тамдылар. Ич-бер әсәрләнү күрсәтми тора торган Сәрвинен кыя-фәтен күрү Шәфигуллага начар тәэсир итә иде:

— Синең жөрөгөң таштандыр, Сәрвижамал... Һәй нисазнателнилек... шушы эшләрне, бу шатлыкларны күрә торып... Һәй наданлык, Һәй аңсызлык... — диде.

Әүвәлдән төзелеп куелган программа буенча тантаналы эшләр башланды.

Шәфигулла агай кызыл әләмгә төрелгән Вәлиулланы кулына алып, сәхнәнең нәкъ урта бер жиренә килде. Халык төркеменә карап артистларча бер баш иде, аннан соң баланы ячәйкә сәркиятибәнә китереп, төчә тавыш белән Рәхимов өйрәтеп керткән нотык сыман нәрсәсен сөйләде:

— ...менә бу бәхетле жанны, раднуй баламызны, мин сиңа әйтим, бөтен дөнья кызыл әләменә төрөп, РКПның корыч ячәйкәсенә тапшырамыз... Владимир Илич үлдә, әмма аның партиясе үлмәде... Сөзгә тапшырамыз... — диде. Күңеле йомшарганлыктан сүзен дә дөвам итә алмыйча, баланы тизрәк сәркиятипкә таба сузды. Иң кирәклесе әйтелеп бетмәгән иде, шунлыктан аларын Рәхимов өстәде:

— Иптәшләр, бу сознательный семья балаларын Владимир Илич кушкан юл белән алып барырга һәм РКПның корыч сафларына тагы бер сознательный эшче тәрбияләп үстерергә сүз бирә... Ура... — диде.

— Сүз бирәмез, сүз бирәмез, менә Сәрвижамал да сүз бирә, — диде Шәфигулла агай; Рәхимов авызыннан сознательный дигән сыйфатны ишетү белән ул очынырга хәзер тора иде: акрын гына, төчә генә хатынының кабыргасына төртеп алды:

— Ишетәмсең?..

Балага исем сайлау мәсьәләсе ячәйкә әгъзаларына тапшырылгач, һәркем үзе мөкаддәс¹ санаган һәм коммунистлык өчен мөнәсиб² санаган исемне, кыскача фазыйләтләр³ сөйләп гарыз⁴ итә башлады:

— Нинел! — дип кычкырдылар берничә тавыш берьюлы. — Ленин фамилиясенең хәрәфләре кире яктан төзелүдән хасил була, — диделәр.

— Ул исем бит күбәйдә инде. Безнең ячәйкәдә генә 43 балага шул исем кушылды, балалар үзара бит саташтырылырлар, — диделәр бер-икесе.

— Саташтырылсалар, бигрәк яхшы. Коммунистический обществода берәм-берәм личностьләргә игътибар булырга тиеш түгел. Личность булмый, коллектив кенә була, — диде, бер коммунистический университетның үзен-үзе Колынбайский дип йөртә торган бер шәкерт.

Ячәйкәнең зурлары аның сүзләренә игътибар итмәделәр: аның укумышлылык күрсәтер өчен генә көчәнә торган талиб⁵ икәннән һәммәсе дә беләләр иде инде. Исем эзләү дөвам иттерелде:

— Икстурт! — диде бер кызыл армияле. — Иптәш Троцкий фамилиясенең хәрәфләрен кире яктан тезеп әйтәләр...

— Нинилак! — диде бер картырак эшче. — Ип-

¹ Вәгаз — үгетләп, өндәп сөйләнгән сүз.

² Нотык — чыгыш, речь.

³ Гыйбарә — сүз тезмәсе, текст.

⁴ Лязим — тиеш, мәжбүри.

⁵ Бәян — аңлату, төшендереп бирү.

¹ Мөкаддәс — изге.

² Мөнәсиб — яраклы.

³ Фазыйләт — өстенлек, артыклык.

⁴ Гарыз итү — хәлне аңлату.

⁵ Талиб — укучы, шәкерт.

тәш Калинин фамилиясен ахырыннан башына таба уқыла...

— Чыф фахыт латта латтит! — диде, үзен имажинист шагыйрь дип йөртә торган бер егет. — Яңа майланылган машинадан чыга торган революционный тавыш. Чын коммунист машина тавышын мөкаддәс санамаска не может...

— Чыгыр токы! — диде бер футурист. — Иске сүзләргә себереп түгеп, яңа сүзләр ясамасак, без бер вакытта да «кызыл тормыш» төзи алмамыз, бер вакытта да чын сознателни коммунист булалмамыз...

— Кызыл чүкеч! — хезмәт галәмәте һәм урак-чүкеч эмблеманың бер кисәге...

— Кызыл өргеч! — революция очкынын ялкынландыручы...

— Революция балтасы: — контрреволюцияне төптән кисеп аударучы...

— Пар казаны...

— Газ заводы...

—

Тагы бик күп шундый исемнәр гарыз ителде. Иң ахырдан гына вәкар белән Михайлов урныннан торды да:

— Владимир! — диде. — Әйдә, Владимир Ильич үлгән елда туган балаларның күбрәге һәм матур, һәм яңгыраш шәп булган шушы һәрбер коммунистка һәм нәрсәдән кадерле булган исемне үз өстендә йөртсен; әйдә, бу исем күп миллионнар бәйнәлмиләл¹ эшчеләрнең исемнәре булсын, әйдә бу исем эшчеләр арасында милләт аермасы бетүнең, шовинизм бетүнең галәмәте — символы булсын!...

Шәфиғулла ағай гарыз ителгән исемнәрнең күплегеннән аптырап, кайсын сайлау турында бер фикергә килә алмыйча тора; Сәрви исә, мондагы эшчеләргә аңлап җитмәгәнлектән, кычкыручыларның Вәлиуллага яңа исем гарыз итеп кычкыралар икәннән дә чын-чынлап белми инде. Аның хәзергә хәтле мондый эшчеләргә күргәнә юк иде. Шәфиғулла ағай фәтвә² сорау кыяфәте белән Рәхимовка карагач:

— Ийе, Владимир! — диде Рәхимов. — Чынлап та, татар баласына әүвәл мәртәбә кушыла торган бу исем һәр сәгатьтә, һәр минутта кадерле юлбашчымызны искә төшереп тору белән бергә, бөтен дөнья сознателный татар эшчеләренең инде милли шавинизм һәм дин дурманнарыннан бөтенләйгә катылган икәнлекләрен күрсәтеп торачакдыр... Бу эш бөтен татар эшчеләренә коммунистлык үрнәге булып...

Шәфиғулла агайның бөтен йөзе һәм күзләре ачылып китеп, төче елмайдылар: фәтвә бирелгән иде. Төче тамак кырды ул:

— Эшче-крәстиәнгә тагы бер кат примир булсын бу сазнателни карт, дисез мени инде сез?... Бладимир! Ура! Бладимир! Ура!... Бладимир Ильич үз йортымызда була, мин сиңа әйтим... Бәхетле жаннар, мин сиңа әйтим...

Шәфиғулла ағай канатланган кыяфәт белән халыкка карап, кулларын селкеде:

— Интернационалдан, җәмәгәт!...

Җырладылар. Владимир исеме кушуның «кызыл тормыш» өчен ярдәмен тәфсилләп³ сөйләделәр.

Берәү чыгып Вәлиулла-Владимирның пионерлар сафына кабул ителгәнлеген сөйләп, аңар пионерлык билеты бирде. Берәү торып кечкенә Владимирның ячәйкә мәдәни шефлыгына алынып, фикри тәрбия ягыннан Михайлов нәзарәтенә¹ тапшырылганлыгын белдерде. Ячәйкә эгъзалары бала янына килеп:

— Володя! Володечка! — дип, аны түчт иттерделәр. Баланың өстенә ячәйкәнең кызыл әләмә бөкрәйттеп тоттылар. Балага киёмлек һәм чүпрәклек кызыл материя бүләк ителәр. Ата-анасына завод хисабыннан 30 сум акча бирделәр һәм бала тәүсыясе² өчен айлык 10 сум биреп барырга язу бирделәр. Шәфиғулла белән Сәрвине һавага чөйделәр. Бу эшләр арасында берничә мәртәбә интернационал җырлап алдылар...

Шәфиғулла ағай үзенең бөтен барлыгында сизә торган төче тойгыдан тәмам исергән, уйларын бөтен итеп уйлый алмас, сүзләрен бөтен вә аңлашылмалы итеп сөйли алмас хәлгә килгән иде. Үз тирәсендәге кешеләргә карап, ләкин үз-үзенә сөйләнгән кыяфәт белән генә, өзек-өзек, бер-берсенә багланышсыз сүзләр әйтеп-әйтеп тора башлады:

— Бәхетле жаннар, мин сиңа әйтим... Дөнья җәннәтләре, мин сиңа әйтим... Болар янында җәннәт ниһәмәтләрең бер тиен тормый, мин сиңа әйтим... 54 яшьлек сазнателни карт, мин сиңа әйтим, тагы бер кат примир... Кадерен генә белсен инде... игелеген генә күрергә насип булсын инде... Исләре китсен әле, мин сиңа әйтим... Калинин таваришларга барып ишетелсен әле, мин сиңа әйтим...

Клубтан кайтып киткәндә Шәфиғулла агайның рух күтәрәнкелегенә чик-чама юк иде: юлда бер-ике мәртәбә канатланып китеп, ул Сәрвинең кабыргаларына да мазәкли төртеп алды:

— Ни-ни катын! — диде. — Бәхетле генә дә жаннардан яратылган икәнмез... Бәхетле генә дә ана икәнсең син дә... Синәң, минем анамнар бу бәхетләргә, бу шатлыкларны күрделәргә? Балаң да йөз аклыгы белән пианир булып үсә... Үзең өчен дә мәңгелек йөз аклыгы... Минем өчен дә мәңгелек шатлык, мин сиңа әйтим: балаң Владимир Ильич шикелле Бладимир булып йөрсенче!.. Вәлиулла, чуртулла дип телеңә дә алмассың инде, энә ячәйкә кешеләре шикелле, Балудә, Балудичкә дип сөярсең инде былбылыңны...

Баласының исеме алмаштырылганын чын-чынлап әле шушында гына аңлап җиткән Сәрви, күз яшьле тавыш күтәреп, иренә бәйләнә башлады:

— Минем балам Бладимир булырга урыс баласымыни ул... Ячәйкәдәге урысларың үз балаларын Бладимир кушсыннар, мөселман баласына катышмасыннар... Урыс приказ бирә дип балаңны тагы чукындырырга да алып бармассыңмы?... Карт дурак, карт эт, мин аларның 30 сумнары өчен баламны урыс җасап торырга соң... Акчаларын да, кызыл чүпрәкләрен дә башларына капласыннар...

Шәфиғулла ағай бу юлда хатынының сүгенеп, бәйләнәп бетергәнән көтеп тора алмады:

— Чү, Сәрвиҗамал, чү, дурак! Телләрең корып бу сүзләргә! Владимир Ильич исемен урыс исеме дип бәйләнгән өчен әллә ниләр күрерсең әле син...

Юл буге әрләшеп кайту Шәфиғулла агайның тәм-

¹ Бәйнәлмиләл — интернациональ, халыкара.

² Фәтвә — ризалык (дини яктан дәрәсә, түгелме икәннән күрсәтеп биру).

³ Тәфсилләп — җентекләп.

¹ Нәзарәт — күзәтеп тору, контроль.

² Тәүсыя — тәрбия.

лелек тойгысын агулуй иде:

— Муллалар, пуплар, әгуз-бисмиллалар, шәби-низмнар, дурманнар агулуйлар безнең эшче халыкның сазнателни тәмле тормышын; шул йөзе караларның муеннары асларына килсен!.. — диде Шәфигул-ла бәддога¹ кылу таушы белән.

V

— БАЛАЛАР интернасианалларын жырламый ятканнардыр әле? — диде Шәфигулла агай, ячәйкә жыелышыннан соңга калып кайтып, балаларының инде йоклап яталар икәннен күргәч.

— Жырламасалар, күк жимерелмәс әле ан-нан! — диде, йокысы бик килгәнлектән кәефсезләнеп утыра торган Сәрвижамал.

— һәй дурман баш! — диде Шәфигулла кәефсезләнеп. — Ана нисазнателни булгач, бала бозыл-мый нишләсен соң...

Шәфигулла агай йоклап ята торган балалары яны-на килеп аларны уятырга тотынды:

— Балалар, былбыллар, торыгыз әле, бәбкәлә-рем, торыгыз әле, жаннарым, «интернасианаллары-гызны» жырлайк әле, бәгырьләрем...

Балаларның торасылары килми иде.

— Торыгыз, былбыллар, торыгыз, сезгә камса-малларга «интернасианалсыз» йоклау оят була... Анагызга ярый, анагыз ул партәйни дә түгел, камса-мал да түгел... Әмма сезнең белән миңа «интерна-сианалсыз» булмый... безгә ярамый...

Балалар бик авырлык белән генә уянышып, телә-мәстән генә аяк өскә бастылар һәм, башка кичләрдә-ге шикелле, йөзләрен Ленин рәсеменә юнәлттеләр. Шәфигулла агай Володяны да уятып, бишегеннән алып, кулына күтәрде, Сәрвигә дә аяк өстенә басар-га кушты һәм, Сәрвинең урыныннан тормаганын күр-гәч, башындагы яулыгын тартып алып, аны ялан баш калдырды да, төче генә, ләкин житдиятле тавыш белән «интернационал» жырларга кереште. Балалар да аның артыннан иярә башладылар, ләкин йокы исереклегә белән алар саташалар иде. Шәфигулла агай аларның яңлышканнарын сизенеп, жырлауда бер тыныш ясады да, яңадан башыннан башлап жыр-лады. Бу юлда инде балалар яңлышмый очлап чыктылар.

— Менә маладис, менә шулай, — диде Шәфи-гулла, балаларын аркаларыннан сөеп. — Менә шулай, менә хәзер инде сезгә дә тынычлап йокларга ярый... Менә зұрайгач әле үзегез дә миңа рәхмәт укыр-сыз... Мәңге йөз аклыгы, мин сиңа әйтим... Безнең әти бичара үзенең нисазнателнилегә белән һәркөн-не кич безне әгуз-бисмиллалар укытып, дурман белән агулап яткара иде. Атагыз сазнателни булгач, атагыз партәйни булгач, сезне дурманнарда изде-рүче юк, мин сиңа әйтим... Кадерен генә белеп үсе-гез инде...

Балалар яткач, Шәфигулла агай Сәрвине шелтә-ләргә кереште:

— һәй наданлык, һәй нисазнателнилек: ничә тап-кыр әйтеп, үзем өйдә юкта балаларга йоклар алдын-нан интернасианал жырлатырга да ярамыйсың бит син... Аларга әйтеп куелган бит: йоклар алдыннан бер, йокыдан торгач бер интернасианалларын аяк өстә торып жырларга дип... Әле ул гына житмәгән тагы, без интернасианал жырлаганда урыныңнан да торып кузгалмыйсың, яулыгыңны да салмыйсың...

¹ Бәддога — начар теләк, каргыш.

Болай итеп син балаларны бозасың бит... балаларга начар примир күрсәтсәң бит... Мин балаларны йөз аклыгы белән үстерергә тырышам, ә син, мин си-ңа әйтим, аларга йөз каралыгы ясайсың... Үзең Вла-димирны, мин сиңа әйтим, коммунист итеп тәрбия-ләргә бөтен ячәйкә хозурында, бөтен партәйни ип-дәшләр алдында клупта ант иттең. Ә үзең, мин сиңа әйтим... Башыңа дурман оялаган шул сиңең!

— Харап булган икән! Балалар жыру жырламый йокыга ятканнар икән... Күк жимерелеп төшмәсә ярап инде! — диде Сәрвижамал мыскыл тавышы белән

— Күк жимерелмәсә! Күк жимерелмәсә, имеш! — дип, Шәфигулла кызып китте. — Күк жимерелер дип исен киткән, күк жимерелүдән дә яман шул, үн тапкыр яман, йөз тапкыр яман, ми-лиун тапкыр яман... Адәмнең, мин сиңа әйтим, партәйни абязәннесте бар... Болай итеп торсаң, мин сиңа әйтим, кызыл тормыш төзү кайда да, пар-тәйнилеген кайда?

Бу көннән соң Шәфигулла агай балаларыннан һәр кич вә һәр иртә интернационалны икешәр тапкыр жырлата торган булды:

— Үзем өйдә юк көннәрдә жырланмый кала торганнар ечен булыр...

VI

«БЕРЕНЧЕ МАЙ» көнен каршы алырга Шәфигул-ла агай алдан әзерләнгән башлады:

— ...бөтен дөнья эшче-крәстиәне өчен котлы мөбарәк¹ көн... Бөтен дөньяда мондый зур бәйрәм юк... Бөтен эшче халык өчен йөз аклыгы көн... Бу бәйрәмне зурлаучы жаннар — бәхетле жаннар... Исән-сау булып, тигезлек, шатлык белән күрсәк иде...

Өй эче жыештырылды; күлмәкләр-фәләннәр жуылдылар, җамалдылар; хәлдә бары белән нигь-мәтләр хәзерләтелде; бу эшләрнең һәммәсендә Шәфигулла агай үзе башлап йөри һәм һәркөмнән артык үзе эшли:

— Хәлдә бары белән тырышык әле... Эшче-крә-стиән алдында оятка калмасак иде... — ди-ди эшли иде.

Ир балаларга кызыл фуражкалар, кыз балаларга кызыл яулыklar, Шәфигулла агайның үзенә кызыл кәләпүш алынды...

«Беренче май»га¹ каршы төннең сәгать 12 се тулгач, Шәфигулла агай алдан әзерләнелгән кечке-нә-кечкенә кызыл әләмнәрне өй алды ишеге өстенә чыгарып элөп керде:

— ...озакламый котлы мөбарәк бәйрәм көне-мезнең таңы да атар... Бөтен эшче-крәстиән өчен изге таң туар... Бөтен сазнателни бәндәләр өчен кызыл әләмнәр элөп каршы алу вакытлары житде...

«Беренче май» көнне Шәфигулла сәгать дүрттән үк уяңды: жаны түзми иде. Бишенче артыдан ук торып йөри башлады; берничә мәртәбә йоклый торган балалары янына килеп, алар өстенә карап-ка-рап торды:

— һи былбыллар... һи бәхетле жаннар... Аталары сазнателни булгач менә беренче май бәйрәмнәрен кече-кечедән бәйрәм итеп, йөз аклыгы белән үсә торган бәхетле балалар... Без бичараларга менә бо-лар шикелле вакытта Май бәйрәмен бер нәрсә бел-мичә, бер нәрсә сизмичә уздырырга туры килә иде бит.

¹ Мөбарәк — кадерле, хөрмәтле.

Сәгать биш тулгач инде Шәфигулла агай чыдамады, балаларны уятырга тотынды:

— ...былбыллар! Бәгырь кисәкләрем, торыгыз, жаннарым, торыгыз! Газиз бәйрәм көнемезне йокы белән гафил¹ уздырмыйк, бәгырь кисәкләрем... Мәнә хәзер диманстратсияләргә чыгып, бөтен эшчекрәстиән белән берлектә интернатсианалларыгызны жырлап, партия зурлары авызыннан изге сүзләр тыңлап йөрер вакытлар житте... Сазнателни бәндәләр һәммәсе йокыларынан торып, түземсезлек илән изге диманстратсия сәгатьләрен көтәләр... Торыгыз, бәгырьләрем, изге камсамулларым... Безгә, партәйни жаннарға, мондый изге бәйрәмнәрне йокыда уздыру килешми... Әнә, анагыз шикелле нисазнателни кешеләргә генә бу көннәрнең кадерен белми йоклап яту ярый ул...

Балалар тормас өчен тарткалашалар иде; Шәфигулла агай алар яныннан китмәде:

— ...бер дә ярамый, бәгырь кисәкләрем! Изге камсамулларға бер дә килешми бу эш... Хәзер уңгайсыз булса да, мәнә әле зурайгач, үзегез дә миңа рәхмәтләр укырсыз... Мәңгә бәхетле буласыз килсә, хәзер торыгыз, бәгырьләрем.

Бик күп тарткалашканнан соң бик авырлык белән генә балалар урыннарыннан тордылар. Шәфигулла агай аларны үзе жуындырышты, үзе киендереште. Интернационалны бүген бәйрәм хөрмәтенә рәттән өч тапкыр жырладылар. Аталарының кушуы буенча балалар «Беренче май бәйрәме» шигырен күмәк жырладылар... Аннан соң Шәфигулла агай балалары белән күрешеп, табрикләшеп чыкты:

— Изге май бәйрәмнәрегез котлы, мөбарәк булсын, жан кисәкләрем! Тагы бик күп Май бәйрәмнәрен бергә-бергә, исән-саулыкта, шатлыклар, бәхетләр белән күрергә насип булсын, былбылларым!...

Сәгать жиде тулыр-тулмаста Шәфигулла агай, балаларны ияртеп, Володяны кулына күтәреп, өенән чыгып китте:

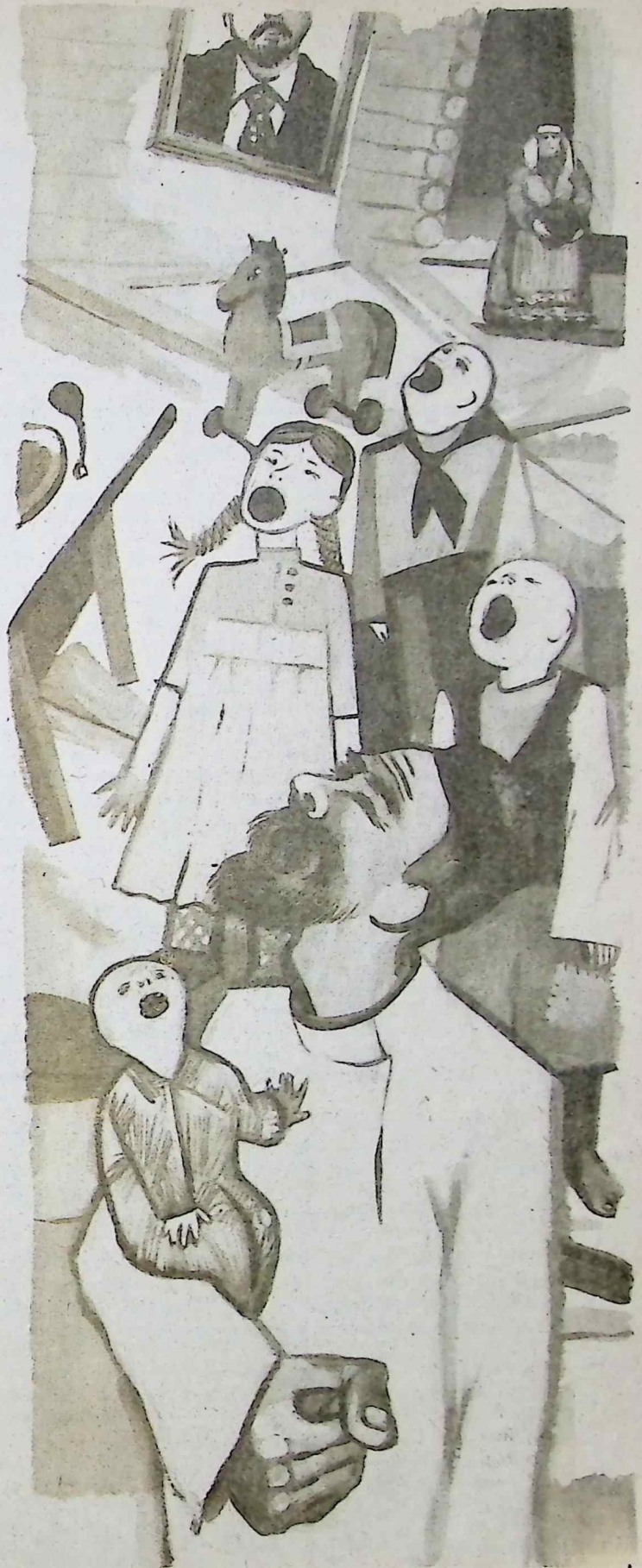
— 9 сәгать дисәләр дә, андый жиргә алдан барган яхшы... Партәйни була торып соңга калып барсаң, мәңгелек йөз каралыгы була...

Капкадан чыккач та Шәфигулла агай, балаларны туктатып, интернационал күмәк жырладылар, аннан соң кулларындагы кечкенә кызыл әләннән жилфердәтеп, ашыгыч атлап деманстрациягә юнәлдәләр... Мәйданга барып житкәнче юлда да берничә мәртәбә Шәфигулла агай, балаларны туктатып, интернационал жырлатып алды:

— Буржуйлар, муллалар үзләренең корбан гаепләренә барганда дурманлы тәкбирләрен² кычкырып барсалар, без сазнателниләр үзебезнең изге интернатсианалымызны жырлыйк әле, бик ихлас белән жырлыйк әле...

Мәйданга килеп житеп, аның буш икәнен күргәч, Шәфигулла агай бер көрсенеп куйды:

— һәй халыктагы нисазнателнилек, һәй наданлык!.. Газиз бәйрәм көннәрендә ни жаннары белән йоклап ята алалар... Изге диманстратсия сәгатьләре якынлашканда ничек жаннары түзә?!.. Бу нисазнателни халыкка бик күп агитатсия ясарга, бик күп сөйләргә, бик күп гәзитләргә язарга кирәк әле: халык кара әле, халык надан әле, үз файдасын үзе белми әле халык... Шушы бә-

¹ Гафил — сизми калучы.

² Тәкбир — «аллаһе әкбәр» («алла — иң бөек зат») дигән сүзләргә әйтү.

хет, шушы шатлыкларның кадерен белми эле халык...

Шәфигулла агайның халыкка кәефе китә иде. Халык жыела башлаганчы озак вакыт үтеп ките. Балалар ара, ялыга башладылар. Шәфигулла агайга аларны жуатып торырга туры килә иде:

— ...Мондый газиз бәйрәм көннәрендә сезнең шикелле камсамулларга арырга, ялыгырга ярыймы соң!.. Елына бер килә торган изге «Беренче май» бәйрәменең изге диманстратсиясенә килгән изге жаннарга ардым дияргә ярыймы соң!.. Мондый шатлык, мондый бәхетләр, мин сиңа әйтим, бик аз балаларга гына элгә... Бөтен эшче-крәстиән балаларына примир бит сез... Менә, әйдәгез, тагын бер кат интернатсианалларыгызны җырлап алыкчы!..

Комсомоллар фиркасенен¹ төркемләнеп килүен күргәч, Шәфигулла агай жанланып китте:

— Менә киләләр!.. Менә ничек киләләр! Бөтен дөньяга примир, мин сиңа әйтим... Бөтен дөньяны шаккатырып киләләр, мин сиңа әйтим... Үсәләр соң бәхетле жаннар...

Озакламады пионерлар фиркасе күренде. Шәфигулла агай йөзен каплап алган төче шатлыктан нишләрен белмәде:

— һәй кызыл былбыллар... һәй бәхетләре белән туған жаннар... Үсәләр лә соң бәхетләре, тәүфикләр² белән... Үсәләр лә соң бөтен дөньяга примир булып... Бу эшләрне франсуз, әңлечәннәр күрсәләр, ачуларыннан шартлап үләрләр, мин сиңа әйтим...

Шәфигулла агай, балаларын ияртеп, Володяне пионерлар фиркасе каршына алып барды:

— ...былбылымны ипдәшләре белән күрештерим эле... Кече-кечедән шул изге жаннар арасында булып үссен эле... Кайчаннан бирле партия хезмәтләрен үтисең дип сораган кәгазьләр килгәндә, «туғаннан бирле!» дип кенә язып җибәрер... әлмисакдан³ бирле, мин сиңа әйтим... Ата-сының кадерен генә белсен инде!..

Һәр төрле һөнәрмәндләр⁴ союзларының эгъзаларын жыеп-жыеп, сафларга тезеп-тезеп алып килә башладылар. Завод-фабрик эшчеләре төркем-төркем киләләр. Совет хезмәт ияләре гөрү-гөрү алып килделәр: мәйдан шыгрым тулды; кешеләр урыннан урынга күчә алмас булдылар; Шәфигулла агайның балалары Беренче майның фазыйләтләрен⁵ сөйләүче 12 хатибның нотыклары вакытында үз алларын каплаган зур кешеләрнең аркаларын бөтен вак-төякләре белән өйрәнә тордылар.

Шәфигулла агай революция башыннан бирле «Беренче май» көненең фазыйләтләрен бик күп мәртәбәләр ишетеп, теләсә кай җирдә үзе сөйләрлек дәрәжәдә күңелдән белсә дә, хатибларның сүзләрен бик ихлас һәм дикъкат белән тыңлап торды:

— ...Бөтен эшче-крәстиән өчен изге сүзләр, мин сиңа әйтим... Бу сүзләргә мең кат ишеткән булсаң, мең дә беренчесендә тагы да ихлас беләнрәк тыңларга кирәк, мин сиңа әйтим...

Меңнәрчә кешеләр тавышы белән җырланган «Интернационал» тантаналы чыга иде. Шәфигулла агайны һәрвакыттагыча моның мәһабәте ләззәтлестасты:

— һһи, мин сиңа әйтим!..— диде: башка сүз белән үз тойгысын тышка чыгарудан ул үзен гаҗиз¹ саный иде.

Алдан төзелгән программа буенча, халык төрле мөөссәләр² алларына килеп нәмаишләр³ ясарга, вәгазь, нәсихәтләр тыңларга, аннан соң революция юлында үлгән я үтерелгән иптәшләрнең уртак каберләре каберстанына барып, «Күмү маршы» җырлап, аны зиярәт⁴ итәргә тиеш иде. Шәфигулла агай һәм балалары программадагы маддәләрнең⁵ һичберсен калдырмадылар: йөрдәләр, басып тордылар, вәгазь, нәсихәт тыңладылар, кирәкле урыннарда кирәкле җыруларны тиешле көйләргә белән җырладылар, иң соңыннан уртак каберләр каберстанына килделәр, халык белән берлектә «Күмү маршы» җырладылар...

Өйгә кайтканда Шәфигулла агай, аннан да бигрәк балалар соң дәрәжәдә арганнар, йончыкканнар, туңганнар, ачыкканнар иде. Балаларның кечерәкләре, юк сәбәпләрне бар итеп, бәйләнештеләр, кәжәләнделәр, җылашып та алдылар. Шәфигулла агайның үзенә дә бик тәмле түгел иде, ул балаларны орышып алды:

— Һи оятсызлар! — диде ул.— Шушындый шатлыклы көндә җылашып ятарга ничек оялмыйсыз? Шушындый газиз бәйрәм көннәрендә «ардым, туңдым» дип аузларыгызны былгайтып, бәйләнешеп, кәжәләнешеп утырырга соң!.. Сезгә бәйрәм күрсәтәм дип мин эзме мәшәкәт чиктем: һәммәсе сезнең өчен бит... Бер нисазнателни ата булса, төкереп тә бирмәс, диманстратсиягә дә алып чыкмас, изге ривалүтсия корбаннары зиярәтенә дә алып бармас иде эле үзегезне... Бәйрәм көннәрендә йөзләре ак булсын дип мин аларга кызыл фуражкеләр, кызыл яулыклар алып ятам тагы...

Шәфигулла агайның үз кәефе дә шактый чуалып китте: бу эшләрнең һәммәсендә Сәрвиҗамал гаепле шикелле иде:

— Ана нисазнателни булгач, шулай булмый нишләсен соң?... Партәйни аналар үз балаларын үзләре күтәрәп диманстратсиягә чыкканнар... Бала күтәрәп йөрүче бер ир кеше күрмәдем мин... Балудан күтәрәп йөри-йөри төкәтьләрем⁶ корды... Ничә мәртәбә казакимне буяды... Эче китеп, бөтен чүпрәкләрен буяп бетерде... Үзе без кайтуга коймагын да пешереп өлгертеп куймаган... Үзе дә киенеп тормаган: әйтерсез, бәйрәм көн дә түгел!..

Шәфигулла агай Сәрвине озак шелтәлде дә, иң ахырдан:

— Тукта эле,— диде.— Менә дүрт-биш көннән сез — дурман башларның ураза гаетегез була... Мин дә сиңа рәхәт күрсәтмәм эле дурманыгыз көнөндә...

Ураза гаетенә хәтле Шәфигулла агай үзенә Сәрвигә янаганлыгын онытып өлгергән иде инде:

¹ Фирка — төркем, команда.

² Тәүфикъ — уңыш, бәхет.

³ Әлмисак — яратылу.

⁴ Һөнәрмәнд — һөнәр иясе, ремесленник.

⁵ Фазыйләт — өстенлек.

¹ Гаҗиз — көчсез.

² Мөөссә — бина.

³ Нәмаиш — күрсәтү, демонстрация.

⁴ Зиярәт — күрергә бару.

⁵ Маддә — нәрсе.

⁶ Төкәть (такать) — көч.

аның ачу саклау гадәте юк иде. Шулай да Сәрвигә үзе теләгәнчә бәйрәм итәргә туры килмәде:

— ...юк, багырь кисәгем, безгә, мин сиңа әйтим, партәйни кешегә мөмкин дә түгел! — диде Шәфигулла, Сәрвигә бәйрәм ашлары хәзерләргә ирек бирмәде. — Шушы дурманлы бәйрәмнәр, пуплар, муллалар эшче халыкның канын эчеп торганнар... Бу кан эчкеч көннәрдә, мин сиңа әйтим, һич, һич...

Шәфигулла агай ул көнне эштән дә юри соңгарак калып кайтты:

— Бөтен ячәйкә, мин сиңа әйтим, безнең әйдә дурман юклыкны белеп торсын... Тавариш Михайлов әйтә: «Маладис, тавариш!» ди; Рәхимов ипдәш аркадан сөеп куя: «Бөтен эшче-крәстиән-гә примир син», ди.

Сәрвинең икмәкләп чәй эчеп утыра торган кунакларын Шәфигулла агай йомшак һәм төче генә мәсхәрәләп алды:

— ...Кайсы интернатионалның кайсы елгы сиезы бу көнне бәйрәм итәргә кушты икән... Кайсы мәмләкәтнең коммунистически партиясе бу көнне бәйрәм дип әйтә икән... Париж камунасы шикелле берәр камуна төзелгән көн түгел микән бүген!..

Шәфигулла агай мәсхәрәлә мөзәх¹ көлүе белән җиңүле көлеп җибәрде:

— ...Эшче-крәстиәнгә газиз көндер шул бүген!.. Маркс ипдәш туган көн түгелдер лә, бу хәтле киенешкәнсең!..

Шәфигулла агай кет-кет итеп көлеп торды:

— һәй нисазнателник!.. һәй, мин сиңа әйтим...

VII

ШӘФИГУЛЛА АГАЙ балаларын артына тезеп өйгә кайтып кәргәндә Сәрви һәм бер кунак карчык үзара тыныч кына сөйләшеп утыралар иде. Шәфигулла агай артындагы төркеме белән аларның алларына килеп басты да, балаларга егетләргә команда бирде:

— Смирна!

Балалар солдатча басып, хәрәкәтсез калдылар. Шәфигулла агай утыручы хатыннарга илтифат итмәстән, балаларга янә бер әмер бирде:

— Теге сүзегезне кычкырыгыз!

Балалар солдатча кычкырдылар:

— Мы всега готовы!

Шәфигулла агай балаларның олырагын алгарак тартып чыгарып, кунак карчыгының алдына ук китереп бастырды:

— Әйтеп күрсәт! — диде.

Камсамул бала яхшы ятланган догалыкны укыган шикелле ярым сөйләп, ярым укып китте:

— Польша буржуазиясе вәхши жанварларга безнең баһадир иптәшебез Энгель иптәшне үтерте. Буржуазия яхшы белеп торсын, безнең иптәшләребез комсомолларны үтертеп кенә ул үзен коткарып кала алмас. Шәһид² булган бер Энгель иптәш урнына безнең сафыбызга меңнәр, миллионнар эшче-крәстиән яшьләре тезелерләр. Без, комсомоллар, буржуазиягә каршы рәхимсез сугыш ачып, Энгель иптәшнең кан үчен алырбыз. Бер

Энгель иптәш урнына без буржуа ялчыларының меңнәрән җир йөзеннән юк итәрбез. Яшәсен Польша комсомоллары! Яшәсен бөтен дөньяның коммунист яшьләре союзы! Яшәсен III интернационал!

Ахыргы сүз әйтәләр бәтәр-бетмәс, башка балалар күмәк кычкырдылар:

— Мы все готовы!

Алар белән бергә Шәфигулла агай үзе дә кычкырды:

— Мы пчи гатауи!

Балаларына мөхәббәт һәм иркәләш каравы белән карады:

— һи кызыл былбыллар!.. һи кызыл арысланнар!.. Үсәләр лә, мин сиңа әйтим, мәңгә бәхетләре белән!..

Аннан соң кунак карчыкка сөйләргә кереште:

— ...һи, Мөхиб абыстай, уйласаң жыларсың; бәхетсез дә заманнарда, нисазнателни ата-ана кулларында бәхетсез жаннар булып кына үскәнбездә: безнең яшь заманнарда бу эшләргә исе дә булмады бит... Үстек лә, мин сиңа әйтим, гафиллектә¹! Менә бу кызыл арысланнар хәзер, мин сиңа әйтим, сәвит бәйрәмнәрен бәйгә итеп, изге диманстратсияләргә чыгып, бөтен буржуаларның, мин сиңа әйтим, котларын очырып, йөз аклыгы белән, мәңгә бәхетле үсәләр... Ә без, мин сиңа әйтим, синең белән Беренче май көннәрен дә гафил уздырып, дурманлы әгуз-бисмиллалар укып, диманстратсия дигән нәрсәләргә төсен дә күрмичә, мәңгә хурлыкта үстек... Уйлап-уйлап торам да, исләрем ките: безнең әти бичараны беләсең инде син... Үлгән кеңене сүксәң яхшы түгел, ә сүкмәсәң, мин сиңа әйтим, үзең авыр... Ул дурак карт самый настояшший нисазнателни дурман иде бит: карт көнөндә котырынып ишанга кул биреп, әллә нинди дурманлы догалар укып, зикер² әйтәм дип, әллә нинди әкәмәтләр эшләп, зикер мәҗлесенә барам дип, бәйрәм кичләрендә ишаны авылына барып йөрөп, эшен калдырып, бөтен хужалыгымызны эштән чыгарып йөрдә... Безне, балаларны, шунда ишан янына алып барып, аннан өшкертөп, аннан (...) догалыкларын күңелдән ятлатып укытып, адәм хуры итеп йөртә иде, бичара... Иһи-һи, Мөхиб әби, көләрсең дә, жыларсың да бу эшләрдән... Атабыз бичараның партәйни булмавы аркасында адәм хуры булып йөргәнмез икән... Ә менә бу кызыл арысланнар... Болар настояшший бәхетле жаннар икән...

Шәфигулла агай кинәт балаларга юнәлде:

— Ягезче, жан кисәкләрем, ягезче, кызыл арысланнарым, тагы бер кычкырып күрсәтеңезче әби-егезгә!

— Мы все готовы! — дип, күмәк кычкырып җибәрделәр балалар, шак катып, сүз дөшәлмәс хәлдә калган Мөхиб әби өстенә.

— һәй бәхетле жаннар!.. һәй, мин сиңа әйтим... — диде Шәфигулла агай кәефле йомшарып.

Кич җитүне Шәфигулла агай түземсезлек белән көтте:

— Изге диманстратсия сәгатьләре... Пүлшә буржуаларының котларын чыгарып сәгатьләр, мин сиңа әйтим...

¹ Мөзәх — мөзәк.

² Шәһид — дәрәслек өчен сугышта үлүче.

¹ Гафил — сизми калучы, надан.

² Зикер — искә алу.

Балаларның олырақларын Шәфиғулла ағай ашықтырып үз фиркаләренә озатты:

— Изге юлга, изге эшләргә ашкынып торырга кирәк!..

Кичке сәгать уннарда инде Шәфиғулла ағай бер кулына Володяны күтәреп, икенчесенә гөрләп яна торган факел тотып, пионерлар фиркасенә әүвәлге сафында, алар белән берлектә әле «Күмү маршы», әле «Интернационал» җырлап бара; алар:

— Мы все готовы! — дип кычкырган вакытларда, ул дә гаять зур бер дәрт белән:

— Мы пчи гатауи! — дип кычкыра йөри иде.

Төннең яңгырлы, яшенле булуына карамастан демонстрация мәйданы кулларына факеллар тоткан комсомол һәм пионерлар белән тулды; тиешле көйләр белән тиешле күмәк җырлар кат-кат җырланды; тиешле мәәссәселәр¹ тарафыннан җибәрелгән хатиблар тиешле сүзләренә тиешле тавыш һәм аһаң белән әйтеп-әйтеп, тиешле нотыкларны сөйләделәр. Интизамга² салынган балалар фиркасе тиешле урыннарда, тиешле аһаң белән:

— Мы все готовы! — дип кычкыра тордылар.

Шәфиғулла ағайга төн уртасында, факеллар арасында шушындый интизам белән ясалган бу демонстрация гаять мәһабәтле тәэсир итте:

— Хи, мин сиңа әйтим!.. Пүлшә буржуйларына күрсәтәсе иде бу эшләрне!.. Пүлшә министрларен бәйләп алып киләсе иде бу мәйданнарда!.. Бу кызыл арысланнарны күрәп, бу сүзләренә ишетеп, котлары чыксын иде муен асларына килгере ерткычларның!..

Яңгырлы яшен астында йокысыннан уянып, куркынган һәм суыктан чыкайган шикелле көйсезләнә, жылый торган Володяның интизасызлыктар³ ясаы башта Шәфиғулла ағайны берәз кәефсезләндерсә дә, ул рухын төшермәде:

— Хи мушинник, нәни әле шул ул!.. Төшенеп җитми әле шул ул... Зурайгач, үзе дә рәхмәт укыр әле... Мәңге бәхетле бала, мин сиңа әйтим... Безгә моның шикелле вакытта мондый бәхетләр кайда да, мондый шатлыктар кайда?.. Кече-кечедән, мин сиңа әйтим!..

Көйсезләнү, жылаулардан соң Володя арып, ничектер бөрешеп, тавыш-тын чыгармасылык дәрәжәдә изелеп киткән иде. Шәфиғулла ағай аны шул хәлдә өйгә алып кайтып, Сәрвигә тапшырды:

— Мә кызыл былбылыңны!.. Атасыңың кадерен белеп үссен инде... Нисазнателни анасы кулына калса, бичаракаем, пианир башы белән диманстратсиягә дә чыкмый калыр иде әле!.. Ана жүнле булмаса, бала мәшәкате ата башында була икән инде ул!..

Демонстрациянең өченче көнендә Володя үпкә шешү авыруы белән авыр хәлдә ята иде. Сәрви ничәнче мәртәбәдер инде Шәфиғулла ағайга бәйләнде:

— Син карт дурак кына харап иттең баламны! Үзеңнең котырынып йөрүң генә җитмәгән, бер гөнаһсыз балаларның тәкатъләрен⁴ корытып йөртәсең, карт дурак, акылдан шашкан...'

Сәрви аналык ачуы белән сүгенә иде. Шәфи-

гулла ағай аның белән чынлап сүгешмәде, ул үзе дә берәз аптырап калган иде:

— Юк сүзне сөйләсәң син, әнисе!.. Нисазнателнилегең барасың син... Язмышы шулай булгандыр дияргә кирәк син... Син партәйни түгел, сиңа ничек дисәң дә ярый... Диманстратсиягә чыкканга карап, бала авырыймы соң?.. Бөтен дөнья камсамуллары, бөтен дөнья пианирлары ул көнне диманстратсиягә чыктылар, берсе дә авырмадылар, һәммәсе арысланнар шикелле йөриләр, мин сиңа әйтим... Әнә Энгель таваришны әле камсамул булып җиткәч, буржуазия үтертте бит... Әле безнең Балудә пианир гына бит ул!.. Мәңге йөз аклыгы...

Бала гаргарә¹ хәленә килгәндә Шәфиғулла ағай каушанган хәлдә аның бишеге янында утырып тора иде:

— ...дәвасын күбрәк итеп эчертеп карыйк әле, әнисе...— дип, ул дәва шешәсен бала авызына таба китерде.

— Кырырсың инде бу хәл җиткәч! Исән вакытында азаплаганың гына җитмәгән төсле, тагын үлем хәлендә дә баланы азапламакчы буласың,— дип, Сәрви иренең шешә тоткан кулын баладан этеп җибәрде.

Шәфиғулла ағай аптырашта иде:

— Нишләтеп багырк икән соң кызыл былбылымны?...— дип, ул урыныннан купты.— Ячәйкә сикритаренә барып әйтеп баксам, ничек булыр икән? Партия зурлары берәр юлын тапмый калмаслар иде әле...

Шәфиғулла ағай фикерен бик кызу эшләтеп карады:

— Һә! — диде ул.— Барыйм әле, ячәйкәгә барыйм әле... загфыран² белән язып эчертергә берәр нәрсә бирмәсләрме?..

Аның фикеренә «тәлинкәгә загфыран белән «интернатсианал» язып эчертеп карасаң, шифасы булмас микән?» дигән сымграк бер нәрсә килгән иде, ләкин ул аны Сәрвигә әйтергә жөрйәт³ итә алмады...

Баланың жан бирүе беленгәч, Шәфиғулла ағай тавышсыз гына жылап җибәрде дә, моңлы, күз яшьле тавыш белән, көен бик ригая⁴ итмичә генә «Күмү маршы» җырларга тотынды:

**Вы жертвою пали в борьбе роковой
Любви беззаветной к народу...**

Жылый-жылый җырлады; бер-бер артлы өч мәртәбә җырлады...

Күмү мәсьәләсендә Шәфиғулла ағай үз юлын яңлышмады һәм хәленнән килгән кадер бик тырышты:

— ...«кызыл күмү» ясап тагын эшче-крәстиәнгә примир булыйм әле... Үзем өчен дә, Балудә өчен дә бөтен партия алдында йөз аклыгы булсын әле...— ди-ди тырышты: табут сатып алып, аны кызыл буяуга буяттырды; каберне мөселман каберстанына түгел, уртака каберләр каберстанына казыттырды; үзенә һәм балаларының җиңнәренә бәйләр өчен кызыл һәм кара чүпрәктән катыш

¹Мәәссәсә — оешма, учреждение.

²Интизам — тәртиплелек.

³Интизасызлык — уңайсызлык, тәртипсезлек.

⁴Тәкатъ — көч, чыдамлык.

¹Гаргарә — үлем алдыннан гырылдау.

²Загфыран — үсемлек (шафран).

³Жөрйәт — батырчылык.

⁴Ригая — кайгырту, карау.

VIII

бәйләвечләр тектереп алды; мәетне кабергә озата барыр өчен балалайкада «Күмү маршы» көен уйный белә торган ике комсомолны чакырды; табут эчендә Володяның күкрәгенә пионерлык значогын тегеп калдырды...

Мәетне озатканда Шәфиғулла ағай юл буге балалайкачылардан уйнатып, үзе бер туктаусыз «Күмү маршы» жырлап барды, тамагы карылып¹ беткәнче жырлады. Мәет кабергә төшкәч, туфрак ташлаганчы, ул шартын китереп нотык сөйләде:

— ...Кадрле ипдәш Валудә! Син кече-кечедән эшче-крәстиэнгә примир булып, изге пианирлар эчендә, РКПның корыч сафларында үстең... Мәңге, мин сиңа әйтим, йөз аклыгы белән кече-кечедән, мин сиңа әйтим, дөнья эшче-крәстиэннары өчен жаныңны да кызганмадың... Ерткыч буржуазлар, капиталистлар, байлар, банкирләр аркасында, мин сиңа әйтим, син дөньядан вакытсыз китең... Синен гәүдәң безнең арадан жуялса да, ләкин, мин сиңа әйтим, синен исемең безнең арада мәңге яшәр, без, мин сиңа әйтим, сине мәңге онытмамыз... Син үлдән, ләкин синен эшләгән эшләрең, мин сиңа әйтим, үлмәде... Син үлсәң дә, мин сиңа әйтим, синен юлың, синен партияң мәңге калды... Без барымыз да, мин сиңа әйтим, шул юлда жанларымызны корбан итергә ант итмез... Эшче-крәстиэн яшьләре меңәрләп, меңәрләп РКПның корыч сафларына язылып, синен исемеңне мәңге калдырырлар...

Мәет күмелеп беткәч, Шәфиғулла ағай балалары белән берлектә өч мәртәбә «Күмү маршы» жырлады, жылый-жылый, үкси-үкси жырлады...

Өйгә кайткач, Шәфиғулла ағайга үз кайгысына гына бирелеп утырырга мөмкин булмады, аны Сәрви бик борчый иде:

— ...Син карт дурактан гына булды!... Син генә харап иттең баланы...

Шәфиғулла ағай бик аңлатырга тырышып карады:

— ...Һәй нисазнателнилек, һәй аңсызлык!.. Диманстратсиягә чыкканга карап бала авырыймы соң? Бөтен дөнья эшче-крәстиэн пианирләре, бөтен дөнья камсамуллары диманстратсиягә чыктылар... Берсе дә авырмады... Энгел таваришны мәнә камсамуллык дәрәжәләренә ирешкәч тә әле буржуйлар үтерделәр... Безнең Балудә пианир гына иде бит ул әле...

Сәрви һаман аңлап житмәде; ләкин Шәфиғулла ағай бирешмәде:

— Һәй әнисе... Бер уйласаң, куанырлыгың да бар әле... Мондый күмелүләр бик аз кешегә наыйп була ул... Юл буге «Күмү маршы» уйнап, жырлап бардык... Кабере, мин сиңа әйтим, изге ривалүтсия шәһидләре белән бер рәттән... Мәңге йөз аклыгы, мин сиңа әйтим, бөтен эшче-крәстиэннең күз өстендә кашы... Исеме мәңге кызыл тактада... Бер пианир үлсә, мин сиңа әйтим, аның урынына меңләп эшче-крәстиэн яшьләре РКПның корыч сафларына... Һәй анасы, бәхетле жан инде ул безнең кызыл былбыл... Мәңге йөз аклыгы инде барымызга да...

— ...БАРАМ дигәч, барам... Авылдагы йортымның каралтыларын сатам да, барам! — диде Шәфиғулла ағай.

— Кире беткән карт дурак! — диде Сәрви. — Партайни кеше бер син генә түгел, синнән башка бер кеше дә болай котырынып йөрми...

— Һәй нисазнателнилек... Һәй дурман башлык... — диде Шәфиғулла ағай, төче сыкранып. — Әле дә алты ай сабыр иттем инде... Алты айдан бирле инде төннәрен йокламый шуны уйлап чыгам: Мәскәү дигән калаларга барып, Владимир Иличнең йөргән урамнарын, торган йортларын күрәп, кабер туфракларына йөзләремне сурсәм иде, дим... Сиңа, бизпартәйни кешегә, мин сиңа әйтим, барсаң да ярый, бармасаң да ярый... Әмма ләкин безгә, партайни жаннарга... Һәй, катын...

Йорт каралтыларын сатарга барган жиреннән, авылдан Шәфиғулла ағай бик ашыгып кайтты:

— Ашыгу белән каралтыларны очсызрак сатып ташладым инде...

— Ике-өч көн соңга калсаң, Мәскәүдәгә бөлеш суыныр иде шул! Әйтерсең лә хажга бара! — дип шелтәләде аны Сәрви.

— Һәй, дурман баш! — диде Шәфиғулла ағай көефсезләнеп. — Хажга бару түгел, имеш! Хажга бару шул! Синен дурманлы хажларыңнан мең-мең мәртәбә, млиун мәртәбә изгерәк хаж шул. Партайни хажга барам шул!..

Бераз вакытлар узып тынычлангач кына Шәфиғулла ағай үзенең ашыгуының сәбәбен Сәрвигә аңлатырга кереште:

— ...Сезгә, бизпартәйниләргә бер нәрсә дә түгел, әмма безгә, партайни жаннарга һәрбер кыймылдавыңны да исәп-хисап белән йөртергә тиеш була... Мәнә июль числасының башларында Париж дигән илләрдән Мәскәү калаларына изге каммунарларның әләм шәрифләре¹ килеп житә... Бөтен эшче-крәстиэн өчен иң беренче шатлык көннәре! Мәнә шуны ишеткәннән бирле, мин сиңа әйтим, төн йокыларым йокы түгел. Владимир Иличнең кабер шәрифләренә барган юлы шул шәриф әләмнәренә күрсәң иде; шул изге жаннарны каршы алсаң иде, дим... Шул көннәрдә партайни бәндәләр Каминтирнәгә жыелган бөтен дөнья эшче-крәстиэннәренң нурлы йөзләрен күрәчәк, аларның изге сүзләрен ишетәчәк... Һи, мин сиңа әйтим... Шул көннәрдә изге калаларда булып, шул бәхет-шатлыкларга ирешсәң, мин сиңа әйтим... Бер көн кичекми китәм! Бер сәгать кичекми китәм!..

Шәфиғулла ағай бу көннең кичендә, Сәрви белән берлектә, дүрт кызыл әләм хәзерләде:

— ...Болар барсы да, мин сиңа әйтим, бөтен эшче-крәстиэннәрдән бүләк инде: берсе бөтен эшче-крәстиэннән Калинин ипдәшкә... Берсе, мин сиңа әйтим, бөтен дөнья эшче-крәстиэннән Зинабиов² ипдәшкә... Берсе, мин сиңа әйтим, әләм шәриф китергән бөтен дөнья франсуз ипдәшләренә... Ә берсе, мин сиңа әйтим, бөтен дөнья

¹Шәриф — кадрле, кадрләүгә лаек.

²Зиновьев.

¹Карылып — карлыгып.

ипдэшләрәннән үзөбөзгә бөтөн дөнья РКПсына...
Глауниларына булгач, кечерәкләре гаеп итмәсләр
инде... Хәлдә бары белән бигайбә диярмен...

Юл хәзерләнүе тәмам булгач, Шәфигулла агай
хатыны һәм балаларына соңгы сүзләрен әйтте:

— ...Ерак сәфәрләргә китәм инде... Сау-сәла-
мәт күрешсәк иде!.. Атагыз изге жирләрдә, изге
туфракларда була инде... Владимир Илич кабер-
ләре өстендә мин сезнең өчен дип атап та «Кү-
мү маршы» җырлармын... йөземне кабер туфрак-
ларына сурермен... Аның кабереннән изге чышмә
чыкмыйча калмагандыр әле, сезгә, боерган бул-
са, шул изге чышмәләрдән су да алып кайтыр-
мын... Изге илләрдә үлән-нитә калсам, хәтерегез-
дән чыгармагыз... Әледән-әле «Күмү маршы»
җырлап, миңа багышлый торган булыгыз... Ана-
лары! Син күз-колак бул, балалар көндәлек интер-
натсианалларын җырлай барырга онытмасыннар!..
Бу бәхет, бу шатлыklarның бик кадерен беле-
гез: мондый изге сәфәрләр сезнең ипдэшләр-
өзгә аталарыннан бик аз кешеләргә генә насип
була... һи, кызыл арысланнарым, һи, кызыл был-
былларым, һи, кызыл балакайларым...

Шәфигулла агайның күңеле йомшарган иде: ул
артык сөйли алмады, аяк өскә басып, күз яшле
тавыш белән интернационал җырларга тотынды...
Җыр тәмам булгач, балалары һәм хатыны белән
кочаклашып күреште дә, бүктәрен аркасына тагып,
кулына озын таяк алып, өйдән чыгып китте:

— ...Бу бәхетләргә дә ирешер көннәрем җитте
бит!.. һи, мин сиңа әйтим...

Өч көннән соң «Красный тыл» исемле гәзитә-
дә Шәфигулла агайның портретын басып, түбән-
дәгә сүзләрен язып чыгардылар:

РАБОЧИ-КРЭСТИЭНГЭ ТАГЫ БЕР ПРИМЕР

Массадагы сознанияң артуы удивительни бер темп
белән бара: почти алтмыш яшенә достигать иткән та-
тарин рабочи Шәфигулла әле недавно гына партиягә за-
писаться иткән булса да, религиозный дурманнары к
черту җибәреп, полный сознательность проявить итте:
катынының бисмиллалы бумагасын кусокларга рвать итеп
работи публика арасына алып килеп таптады; новорож-
денный ребенкысына Владимир куштырды; татар бур-
жуалары, муллалары, кулаклары праздновать итә торган
праздникләре к черту җибәреп, советский праздни-
кәре итә башлады (пасха праздниген дә новый стиль
белән живая церковь иткән времьдә праздновать итте);
семьясендә красный быт төзеп катынына мулла укыган
никахны бозып, по-коммунистически регистрация белән
генә тора башлады; балаларын бөтен религиозный дур-
маннардан освободить итеп, полный коммунистически
быт белән торырга привыкать иттерде; и наконец това-
рищ Ленинның гробын зиарәт итәр өчен авылдагы хә-
жәйствосын сатып Москвага поехать итте... Шәфигулла
ипдәш ЦИКа партиягә, Коминтернгә һәм Советский
власть представителе товарищ Калинингә бөтен рабо-
чий-крэстиэннән Красный Знамя подносить итәчәктер...
Бу сознательный картның станокта эшләвенә скоро
пятьдесят лет туладыр. Фабрик ячәйкәсенә предло-
жениясе бунча, фабрик администрациясе аны Герой
труда итеп объявить итәчәктер...

А. Новиков рәсемнәре

Стәрлетамак

Син кемнәрдән үтенечкә алдың
Совет властеның балкышын?
Синдә, кызыл штык алкасында,
Башкорт сәнгатенең аккошы
Татар-башкорт канына бата-бата,
Кемгә килде, шуңа ата-ата
Йөзеп чыкты керле дөньяга —
Шуны аңлай микән бу бала?

1980

Мин

Күгәрчен сыман гашыйк мин,
Мин балта сыман җансыз.
Мин көннәр сыман яктымын,
Мәгарә сыман таңсыз.
Кайда ялкын, кайда салкын,
Кайда юк кайнар хисләр,
Кайда таңнар чирле сары,
Кыраулар төшә кичтән —
Мин шунда яшим.
Эчтә.

1980

Көтү

Сиңа китап бүләк иттем.
Күңелем көтеп арый:
Укыдыңмы? Берүк мактама.
Җылы сүз әйтсәң ярый...

1980

Ригадан бер манзара

Рига урамнарында
эре юкә агачлары,
Аларның түбәләрен кырыкканнар да,
Әйләндергәннәр урамны музейга:
Гүя үт өермәсендә янган
һәм куллары белән күккә сарылган
Хатын-кыз һәйкәлләре —
Кап-кара сыннар,
Күк гөмбәзен күтәреп
Офыкка ашкан.
Тетрәткеч һәйкәлләр.
Кара һәйкәлләр.

1980

Хуҗасыз йорт

Кайчан гына бала үстергәннәр,
Бәйрәмнәрдә сугым суйганнар.
Бу хуҗасыз ихатада бүген
Чәчкә ата тиле суганнар...

1980

Ике елга тамагында

Синең белән авырлык күрмәдек—
Сөү газабын тик кичердек.
Сусаган атларны кичүләрдә
Шәфәкәле дәрьядан эчердек.

Әле ике елга тамагында,
Агачлыкта, тере агымның
Куркыныч төшендә, кочаклыйсым
Килде сине—
Ярты жанымны...

Яшьнәде күк!.. Изде безне шәүлә:
Агач дисәм — котсыз колгалар.
Яфрак итеп акылын жуйган колга!—
Бу кайсыгыз эше, елгалар?

Нәрсә янап гыжрый бу зәкъкумнар¹,
Тарата шом, чыш-пыш — шыр ялган?
Агуыннан череп авар өчен
Сандугач моңыннан болганган.

Кырлы курай сыман утырып корып,
Астыртын жыл чакырып котырган—
Дога кылам: елга аерым акмас
Черек кәүсә салган коткыдан.

Дулкынланам, гүя беренче кат
Сине күрергә дип килүем.
Мине мәңгә дулкынлансын өчен
Син вакыйга иттең сәюне...

Сине үбәм...Зәкъкум артларыннан
Күзәтәләр. Беләм, килешми.
Шартлатыр да идем — тирә-юньдә
Минем дулкынлану житешми.

...Төн бик якын.Жәллад өйгә кайтты.
Минем кулызмамны актара.
Ә без ике елга тамагында
Шәфәкә эчерәбез атларга...

1989

Дусларга

Хәл сорашып, хат язып тормагыз.
Хәлне күзгә карап белешербез.
Диктатура кайтты. Озакламый
Без бер камерада күрешербез.

Түздек. Түзәчәкбез. Кемнәр кайчан
Сөйли алыр безнең түзгәннәрне?
Әмма түзә-түзә булмадыкмы
Бу яктыдан якты карбазында
Бәрәңгөнәң суык күзәнәге?

1991

¹ Зәкъкум — агулы агач.

Юл читендә — чирле агачлар.

Алар беркемне дә гаепләми,
Телләре юк шул мескенкәйләрнең.

Тузан чистарткыч Тырылдық, күтәрәп өермә,
Кузгата башлады юлдан держава пычрагын.

Тирә-якны басты ачы ютәл.

Кемдер косты кан.

Кемнедер тотты бума.

Кемдер шулчак йомшак кына йөткерде...

— Кто там?

— Да, кто же еще? Я! — диде машинист. — Дядя Максим!..
И сегодня спецмолвка не дали, мать их за ногу!..

Тырылдық китте ары.

Агачлар да, инде юл да — бар галәм

Төшкән иде шахтага.

Кемнәрдер шәм кабызып,

Эзләп йери кичәге гүзәл коллык-яктылыкны.

Элек — алмагач.

Бүген — алама агач.

1975

Социализмнан тәүбә калып...

Беттем, каерылды канатым, саргаеп кипте төсем.
Үлдем, аерылдым жиһаннан, чүкте утырды хисем.
Буш бүлмә күк торып калдым... Терелче үлгән аваз!..
Юк! Сабыя ужымнарга салкын яңгыр, яңгыр ява...

1968

Бала көткәндә

Син төш күрдең.

Имеш, алар игезәк.

Кыз бала — сөрмәле зәңгәр күзле,

Ир бала — тугач та алдыңа менеп утырган...

Тышка чыктым.

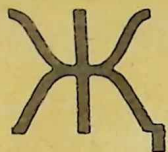
Табырдагы биям,

Күрәм,

Ике колын китергән.

Нинди байлык!..

1968

ИЦЕЛ машинаның арткы утыргычына сеңгән Зөләйха, шәһәрне чыгуға, кемнәндер яшеренергә теләгәндәй, башын тагын да ия төште. Каршындагы эт теле чаклы көзгедән кызны күзәтеп барган шофер егет, артка борылып:

— Йокың килсә, ят шунда, бишкәтәге кебек кенә алып кайтырмын үзеңне,— дип теленә салын-

ды.

— Килми! — диде кыз һәм, тавышының дорфарақ чыкканын сизеп, сүзне шаяруга борды. — Йокласам, авылымны узып китәрмен дип куркам.

Зөләйха теге эт теле чаклы көзгедән егетнең елмаюын күрде. Шофер тагын нидер әйтмәкче булган иде, әмма нәкъ шул вакыт алга бер сары «Москвич» килеп керде.

Егет аны абайламый калган иде ахрысы: сискәнеп китте, бая елмайган чакта жәелгән калын ирен-нәре кире үз урынына жыелып килде. Кыяфәтенә караганда хәзер үк теге машина хужасына карата берәр сүз ычкындырыр шикелле иде. Әмма кыз кеше янында тыелып калды, бары:

— Тефу! Лихач! — дип кенә куйды.

Аның йөз хәрәкәтләрен көзгедән күзәтеп барган Зөләйха, көлемсерәп, башын читкә борды. Аннары гына, аларның машинасы теге «Москвич»ны узып киткәч, ул, шоферга таба якыная төшеп:

— Синең машинаң да «Москвич»мы? — дип сорады.

Егет артка күз салды.

— «Жигүли»! Кая ул консерва банкасына «Жигүли»не узу!

— Ә «Жигүли»нең бәясе күпме тора?

— Һе... Күпме тора? Кулдан — икеләтә, өчләтә.

Зөләйха аңа бүтән сүз катмады, янә утыргычка сеңде.

«Чепуха! Теләсәм, икене, өчне алам мин аны!» — дип уйлап куйды кыз, тезләре арасына кыстырган кечкенә сумкасына орынып.

Аларның «Жигүли»е, авыр йөк машиналарын уза-уза, алдарак чапкан автобус артыннан куарга кереште. Кыз янә башын яшерде.

Шундый сары автобуслар, гадәттә, аларның Чакматашына йөри. Автобустагы берәр танышы-мазар күзенә чалынсаң, өеңә кайтып житкәнче үк хәбәрәң таралыр, чулак Галиулла кызы «Жигүли»дә генә утырып йөри, диярләр.

Автобус белән дә кайта алыр иде Зөләйха. Әмма күзләрең күгәргәнче, Чакматаш ашханәсе янында узгынчы машина көтәргә туры киләчәк. Аннары ачык машина әржәсендә шалтыр-шолтыр тузанга манчылып йөрисе килми инде хәзер. Теләгән кеше йөрсен, аннан калмады — житәр. Шуңа күрә ул, автовокзалга килеп житүгә, жиңел машиналар янына китте. Утыз сум вәгъдә иткәч, әлегә шофер егет шундук аның сумкасына килеп ябышты. Юлда бүтән кеше утыртмаска дигән шарт белән кыз бу бәһагә тагын бер бишлек өстәчәген дә әйтте.

Халык белән шыгрым тулы сары автобусны да узып киттеләр, күз кырые белән аның маңгаендагы язуны да укып өлгерде кыз, Чакматашка кайтучы түгел иде.

Аннары, башын калкыта төшеп, каршыдагы көзгегә күз салды. Түгәрәк йөзле шофер егетнең бер күзе юлда булса, икенчесе һаман кызны күзли. Зөләйха, борынын жыерып, карашын читкә алды

Зөләйха кыйссасы

Повесть

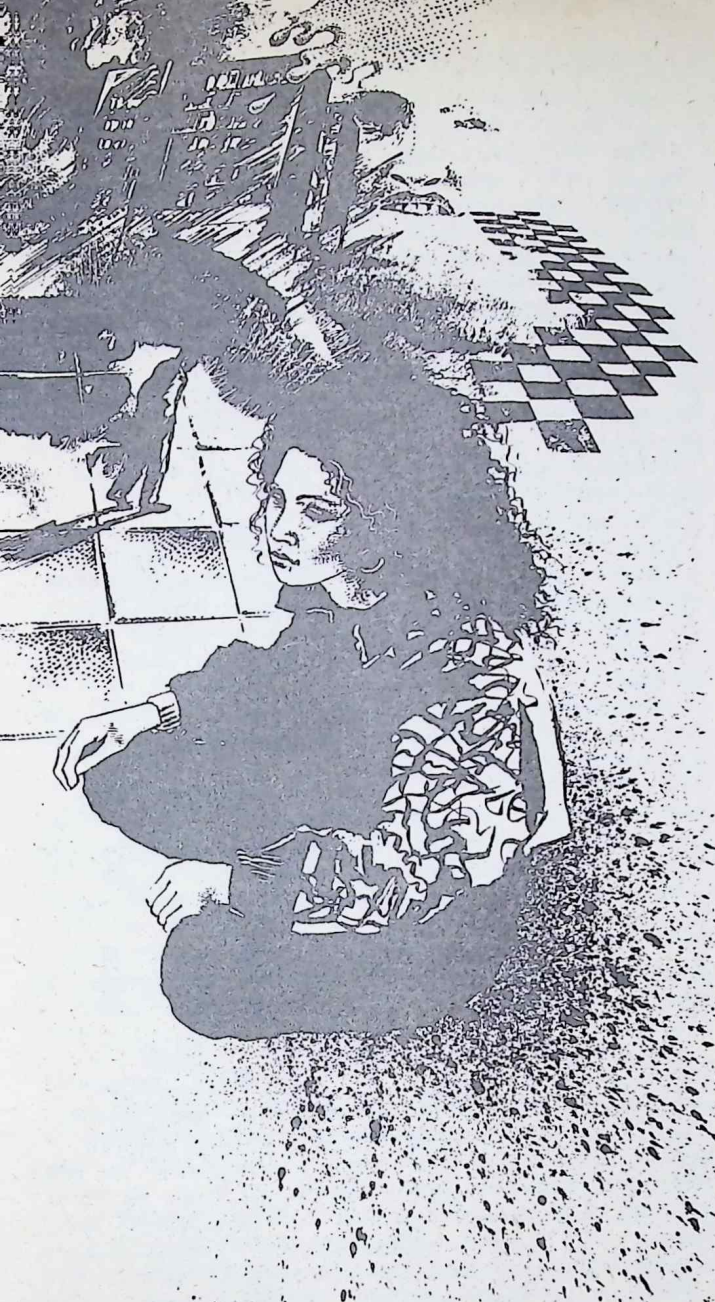
да сумкасыннан бәләкәй тартмачык чыгарды. Берәм-берәм аннан бизәнү коралларын барлап чыкты, тик ясанмады, йөз-кыяфәтенә тел-теш тидерерлек түгел иде, аннан соң эти-әнисе янына кайтканда артык буяну да килешмәс иде.

Ул, машинаның жай гына тирбәлүеннән изерәп, озын-кара керфекле күзләрен йомды. — «Моннан соң авылга гел машина яллап кына кайтам», — дип уйлады.

Хәер, шәһәрдә озак яшәмәс тә инде. Көзгә кадәр генәме, әллә тагын бер елга тулырмы, аннары — авылга, бернигә дә карап тормыйча туп-туры авылга! Әнә, классташы кайтып төшкән, Мәскәү тикле Мәскәүгә киткән жиреннән, барысын да ташлап, авылга кире кайткан ди ич! Зөләйха да шулай итәр, башын алып качар шәһәрләреннән!..

Кайчакларда кыз шул рәвешчә уйлый уйлавын. Әмма киләчәктә ни кылыр — бер алла белә! Ләкин шулай уйлау аны тынычландыра, юата иде.

Бәлкем, авылдан китмәскә генә кирәк булгандыр? Хәер, кем белә инде...

Моннан өч ел элек, унсигез яшен тутыргач ук, чыгып киткән иде Зөләйха шәһәргә. Нәкъ менә шушы юлдан, сары автобуста. Чакматашка қадәр бидонлы сөт төялгән ачык машина әржәсендә барды.

Мәктәптән соң бер ел колхозда эшләде ул. Авылда кызларга эш юк. Бердәнбер эш урыны саналган фермага баш тыгырлык түгел. Сыер саварга бару өчен халык талашып ята. Бәхетенә каршы, мәктәпне тәмамлауга ук, Зөләйха фермага урнаша алды, бала тапкан күрше хатынын бер елга чаклы алыштырып торды. Аннары әти-әнисе кызларын шәһәргә китәргә үгетләделәр. Галиулла абзый ат жигә, Галимә апа жәен төрле эшкә йөри, кышларын сәнәк-көрәккә сан булмаганлыктан, барча колхоз хатыннары кебек үк, өй саклый, йорт эшләрен карый, күзләре кызарганчы кәжә мамыгыннан шөл бәйли, аннары аны Чакматаш базарына сатарга алып чыга иде.

«Авылда калсаң, безнең кебек гомерең буе

тирестә казынырсың, Казанга китәсеңме әллә, кызым», — диде әнисе, күрше хатыны үз урынына эшкә чыккач.

«Нәрсә бар соң бу каһәр суккан авылда!» — дип жөпләде аның сүзен Галиулла абзый.

Зөләйханың бердәнбер сеңлесе урын өстендә, алма кебек матур кыз бала караватка беркетелгән — аяклары йөрми, энесе исә быел солдатка китте.

Бәрәңгеләр алып бетергәч, Галимә апа кызын юлга әзерли башлады. Шәһәргә китүдән курка иде Зөләйха. Кырмыска оясы кебек кайнаган шау-шулы, ыгы-зыгылы таш калада кемгә барып сыенсын ди кыз бала. Ничек ияләшмәк, күнекмәк кирәк ул ят тормышка?!

Нишләсен, кыз икеләнә-курка булса да китте. Казанда тулай торақта яшәп ятучы авылдаш кызының адресын алды да, киём-салым һәм әнисе пешергән кайнар өчпочмаклар салынган кечерәк яшел сумкасын кулына тотып, хужалыктан жыелган сөтне Чакматашка илтүче кешеләр капка төбенә китте.

Шалтырап торган машинаның шоферы Зөләйханың классташы Йосыф иде. Бидоннарны әржәгә төяделәр, алар өстенә Чакматашка баручы берничә кеше менеп кунаклады. Йосыфның Зөләйханы кабинага утыртасы килсә дә, холкы белән тумыштан ук оялчан малай, тамак кырудан ары уза алмады.

Бүгенгедәй исендә әле: пычрак, салкын жылле сентябрь иртәсе иде. «Пенсия яшендәге» калтырча машина бар көченә үкерә-улый лыздырдык пычракны ерып бара, йөзне салкын юеш жил телгәли, сикертмәләрдә аякларга сөт бидоннары баса. Йосыф биргән бишмәт тә ярдәм итмәде Зөләйхага, туңудан теше тешкә тимәде, күзләреннән бер туктаусыз яшь акты. Бер кулы белән чытырдап әржә кырыена ябышты, икенчесе белән кайнар өчпочмаклар салынган бәләкәй сумкасын тотып барды. Әнисе исенә төште, күз яшьләре тагын да агарга кереште, авылны чыгуга, ат белән эшкә баручы әтисен узып киттеләр, кычкырып-кычкырып елыйсы килде.

Чакматашка житкәч, машинадан жиргә сикерделәр. Зөләйха Йосыфка бишмәтен сузды. Аңа күзләрен мөлдәртеп карап торган егет нидер әйтмәкче иде, кыз үзе телгә килде:

— Казанга эшкә урнашырга барадырыем.

— Ә-ә.

— Шулай менә.

— Пәлтәңә сөт чәчрәгән икән бит, Зөләйха.

Чүпрәк биримме? — Йосыф кабинага чумды.

— Менә.

— Юк, юк, кирәкми. Бар минем... Кульяулык.

Шофер егет инде икенче тапкыр Зөләйханы үз янына күчеп утырырга чакыра. Алда утырып баруы уңайлырак, имеш.

— Рәхмәт, монда да бик яхшы, — ди аңа кыз икенче мәртәбә һәм янә егетнең йөз-кыяфәтен күзәтергә керешә. Шадрарак йөз, озынча борын, калын иреннәр. Аның йөзе Зөләйхага ниндидер артистны хәтерләтә кебек. Тик исенә төшерә алмый. Эт теле кебек көзгедә күз карашлары очраша. «Чибәр, каһәр!» — дип уйлый егет. Кызының озын керфекләренә, матур борынына бармак башлары белән генә орынасы килә. Кызга күз төшереп алган саен аның үзенә дә, машинасына да куәт өстәлгәндәй була.

— Танышык булмаса,— ди ул башка ни әйтерге белмәгәннән генә.

— Нигә?

— Болай гына әйтүем.

— Аптыраган үрдәк арты белән суга чумган диме?

— Һе, үткен син.

— Юк, мин болай гына.

— Син артист түгелме?

— Юк. Нигә?

— Һинд киноларындагы гүзәл кызларга охшаганың.

— Син дә.

— Хи-хи... Һинд киносындагы теге кем... Капурга охшаганмы әллә?

— Юк, эротик кинолардагы артистларга.

Шоферның сулыш алулары ешай, борынына һәм маңгаена тир тамчылары бәрәп чыга, машинаның тизлегә акрыная.

Ул, тимерне кызуында сугарга теләгәндәй, сүз-не шушы рухта давам итмәкче була.

— Нигә юлда кеше утыртмаса куштың син? Машинада урын житәрлек бит?

Кыз-кыркынның холкы кырыкка төрләнә, ди, Зөләйханың егеткә ачуы килә башлаган иде инде. Ул дорфа гына:

— Юлда мине ирем белән балаларым көтеп торырга тиеш. Шуларны аласы бар,— дип җавап бирә.

Зөләйха авылдашы Сәриянең тулай торагын эзләп тапканда көн кичкә таба авыша башлаган иде инде. Тышкы яктан ук шыксыз тоелган тулай торақ каршында беркавым таптанып торганнан соң икеләнеп кенә тимер ишекке тартты. Ишегенә әллә бишек пружинасы куйганнар инде, кыз аны көч-хәл белән генә каерып ачты да, кысылып эчкә үткәч, тотып тора алмыйча, кулынан ычкындырды. Озын, юан пружина ыңгырашып кире тартылды һәм ишек шапылдап ябылды. Биш катлы йорт дер селкенеп куйды, тәрәзә пыялалары зыңлап алды. Зур биек тәрәзәле алачык эчендә йокымсырап утырган юан хатын бу тавышка күтәрелеп тә карамады. Зөләйха аның янына барып үзенә кирәкле бұлмәне сорарга уйлады. Әмма әйләнеп торган тимер челтәрне үтә алмады, ике арада кысылып калды. Аптырагач, кире чыкмакчы булып, артка чигенде, ләкин әйләнмәле тимер челтәр бу юлы да кадакланган шикелле иде. Каушап калган кыз, ярдәм көтеп, вахтерга төбәлдә. Юан хатын өстәлдән башын күтәргән иде инде. Шулкач аның артыннан ук, алачык эчендә, озын буйлы чандыр хатын пәйда булды һәм:

— Михайловна! Тагын йоклап утырасыңмы? Әйттем бит мин сиңа, тагын күрсәм, эштән куам, дидем! Бик каты йокы яраткач, эшләп йөрмәскә иде! Әнә, өеңә кайт та көне-төне йокла шунда! — дип, юан хатынны орышырга кереште.

— Нишләп йоклым ди мин! Булмаганмы! Кем күргән! Кайчан күргән!

Тимер читлек арасына кереп кысылган Зөләйханы оныттылар. Хатыннарының берсе төкерекләрен чәчә-чәчә ачулана, икенчесе тырышып-тырышып аклана торгач, ниһаять, туктадылар бугай. Чандыр хатынның күзе Зөләйхага төште.

— Кая барасың? Нишләп йөрисең?! Кемгә керәсең!? — дип тезде ул автоматтан аткан шикелле.

Кыз комачтай кызарды, бөтенләй югалып калды, бермәл әйтәсе сүзен дә онытып торды. Аннары гына үзенең нинди бұлмәгә, кемгә килгәнлеген

аңлата алды.

— Пашпорт! — дип чыелдады нечкә тавышлы юан маржа.

Паспорт сумкасында иде Зөләйханың. Ул аны алырга теләп, иелмәкче булды, әмма тимер читлек ике яклап кысқан, кыймылдап та булмый. Елар чиккә житешкән кыз мөлдәрәгән күзләре белән әле юан хатынга, әле нечкәсенә карап тик аптырап басып тора бирде.

— Пашпортсыз берәүне дә кертмибез! — дип гөрелдәде чандыр хатын һәм шулкач Зөләйха, читлекнең урыныннан кузгалганын тоеп, артка чигенде. Аннары, күз яшьләренә буылып, кире урамга атылды. Күз яшьләре кибә башлагач, бая йорт почмагында укыган язуны янә барып карады. Дөрес бит инде, урамы, йорты, тулай торақ номеры да шушы ич!

Ул, авылдашымны күрмәмме икән дигәндәй, тәрәзәләргә карый-карый, тулай торақны берничә мәртәбә әйләнеп чыкты да, урамда ук сумкасыннан паспортын алып, янә көчле пружиналы тимер ишекке тартты. Урамда кунып булмый бит.

Юан хатын бу юлы алачыгында үзе генә утыра, чандыры киткән иде.

Танклар ясауда кулланыла торган корычтан коелган авыр ишек Зөләйха артыннан ук тагын шапылдап ябылды.

— Әй, кызый! Кулың артыңа җитмиме әллә! — дип җикеренде вахтер хатын. Кыз, көч-хәл белән генә күз яшьләрен тыеп, паспортын әберәкәй тәрәзәсе кебек кечкенә тишеккә сузды.

— Кайсы бұлмәгә? Кем янына? Син аның кеме? Ничә сәгать буласың? Кайчан китәсең?

Зөләйха тотлыга-тотлыга җавапларын бирде. Юан хатын маңгае белән сөзәрдәй булып аңа тагын бер мәртәбә усал караш ташлады да янә паспорттагы фотога төкәлдә. Бары шуннан соң гына кызны тимер читлек аша үткәреп җибәрде.

Кыз, икенче катка менеп, унтугызынчы бұлмәне эзләп тапты, шакырга кыймыйча ишек төбәндә бермәл басып торды. Бұлмәдә ут та янмый, тавыш-мазар да ишетелми иде. Аннары сак кына, тырнак очы белән генә ишеккә шакыды. Эчке якта тавыш-тын юк, ишеге дә бикле. Коридорның аргы почмагында краннан су аккан һәм савыт-саба шалтыраган шикелле. Зөләйха курка-курка гына шунда таба атлады. Кухняда чәчәкле-чуклы халат кигән бер кыз савыт-саба юа. Зөләйха пысылдап диярлек аннан Сәрия турында сорады.

— Сәрияме? — диде теге кыз бөтен гәүдәсе белән аңа таба борылып.— Алар, ярты сәгать элек микән, иптәш кызлары белән кинога киттеләр шул.

Кызның ачык чыраен күргәч, Зөләйхага берәз кыюлык иңгәндәй булды. Ул бу юлы тарсынмыйча:

— Кайчан бетәр икән ул кино? — дип тә сорады. Соравы мәгънәсезрәк килеп чыкты. Ләкин нишләсен, бүтән чарасы юк иде шул.

— Ай, белмим шул. Син аның туганымы әллә? Авылдан килдеңме?

— Ие... Сәриянең авылдашы мин.

Кыз, канны борып, сұны япты да маңгаена төшкән коңгырт чәчләрен рәтләр-рәтләр:

— Берәр сәгатьсез дә кайтмаслардыр әле алар. Әйдә, аңарчы безгә кереп утырып тор,— диде.

— Юк, рәхмәт. Мин монда гына... Монда гына көтәм.

Кыз, чыннан да, яхшы күңелле иде. Бүтән сүз катып тормады, йөгереп диярлек килеп, Зөләйханың кулындагы сумкасына тотынды.

— Нинди монда гына тору ди ул. Әйдә, әйдә, минем үземнең дә бая гына авылдан әнием килде. Менә чәй эчтек тә... Әйдә, әйдә кереп утыр безгә.

Зөләйха аның артыннан иярмичә булдыра алмады.

Кыз торган бүлмә әллә ни зур түгел иде. Ике як стенага терәп караватлар куелган, түрдә, тәрәзә янында ук, өстәл тора, ишектән кәргәч тә бер шкаф бар. Бүлмә кечкенә булса да, бик жыйнак, курчак өе кебек күркәм иде. Караватларның берсендә жылкәсенә кәжә мамыгынан бәйләнгән калын шәл салган, ак чәчле, жыерчыклы йөзле, бәләкәй генә буйлы 50-55 яшьләр тирәсендәге какча гәүдәле — әлеге кызың әнисе була торгандыр — бер апа утыра.

Апа Зөләйха белән кул биреп күреште дә, кызы аңа үзенең кем икәннен бер-ике сүз белән генә аңлатып биргәч, түргә узарга кыстый башлады, үзе янында урын күрсәтте.

Ачык йөзле кыз Наилә исемле, әнисе Гайшә атлы икән. Гайшә апа да кызы кебек ачык, сөйләшергә ярата торган хатын булып чыкты. Зөләйха аның янына караватка килеп утыруга, аларның Дөбяз ягынан икәнлеген, бүген менә йорт-жирне Гали атлы ире белән Таһир атлы малаена калдырып, кызына кунакка килгәннен дә белде.

— Әйдә, кызым, без әле генә эскәниек әле менә, чәй суынмаган да, суынган булса тагын газга утырып алырбыз, син чәй эсеп ал әле, юлдан килеп тамагың ачкандыр. Кызым, Наилә, әйдә, чәшкеләреңне юып бетердеңме, әпкер әле, әпкер тизрәк, Зөләйха туңгандыр, — дип сөйләнә-сөйләнә ул кабат табын хәстәрләргә кереште.

Гайшә апаның сөйләме Зөләйхага әүвәл бик сәер тоелган иде. Берәздән колагы әлеге диалектка ияләшеп өлгерде һәм якин булып ишетелә башлады.

Ана белән кыз, күз ачып йомган арада, өстәлне тагын тәм-том белән тутырганнар иде. Зөләйха да, сумкасындагы өчпочмакларын табынга чыгармакчы булды. Әмма бая, вахтадан узышлы, сумкасы тимер челтәр белән стена арасына кысылган чакта, ватылып, изелеп беткәндер, дип, уңайсызланды.

Чәйне, Зөләйханың үзенә генә күңелсез булмасын диптер, өчесенә дә ясадылар. Өстәл янында Гайшә апа Зөләйхадан Казанга нинди йомыш белән килүен сораштырды. Ниятен ишеткәч, үз кызы өчен дә, аның өчен дә борчылуын белдереп:

— Кыйтылар¹ бик күбәйгән дип сөйләләр калада. Аллам явыз бәндәләрдән үзе сакласын инде. Тормыш кайда да бер инде анысы. Ашарга булса, киергә булса. Менә без дә Наиләне үгетли-үгетли чыгарып жибергән идек. Авылда яшәп атасының да, үземнең дә башым нужадан чыкмады, кызыбыз кеше булсын дигән иек. Анысы тормыш кайда да шул инде ул. Эшләмәсәң, үзең тапмасаң, китереп тоттыручы булмас. Без әзергә-бәзер дип яшәмәгән. Аллага шөкер, хәзер авылда да кеше яланас, ач килеш йөрми. Менә эше жүк инде, кыз балага күңел биреп эшләрлек эше генә жүк авыл жирендә.

Хәзер менә телевизордан Каладагы кыйтылар турында әйткән саен, гәзиттә укыган саен кан калтырап, куркып яшибез. Аллага тапшырдык инде. Безгә язган бәләләр булмасын, — дип күңелен дә ачып салды.

Чәй эчкәч, Зөләйхага күңелле булып китте. Кыз-

¹Кыйты — начар.

лар икәүләшеп табын жыештырдылар, Гайшә апа тумбочка өстендә яткан бәйләүне алып күзлеген киеп куйды.

Аннан соң Зөләйха, ана белән кызың икесен генә калдырып, Сәрияләр бүлмәсен карап керү сылтавы белән коридорга чыкты да ут янган бердәнбер урынга, кухняга узды. Кухня аша балконга да чыгып була икән. Ул саклык белән генә ике катлы пыяла ишекне ачты. Кайнар чәй юлда сеңгән суыкны куып таратканга, яланас килеш тә салкын түгел кебек иде.

Бетон идәнле балкон арыслан читлеген хәтерләтте кызга. Монда тышкы яктан чыпчык та очып керә алмастыр: астан өске балконның идәнненә тиклем тимер рәшәткә сузылган. Узып йөрүче кешеләр арасынан авылдаш кызын табарга теләгәндәй, рәшәткә аша урамга карады ул. Үтәп-сүтәп йөрүчеләр байтак; ара-тирә тулай торак ишеге дә шапылдап ала, әмма Сәрия һаман күренми. Кыз шулчак урамда басып торган бер егеткә игътибар итте. Егет өскә үрелеп нидер аңлатырга теләгәндәй, куллары белән ишарәләр ясый. Ара-тирә сызгырып та жиберә һәм:

— Мәрзия! Мәрзия! — дип кычкыра.

Шулчак икенче катта, Зөләйха басып торган балкон янәшәсендә, зур гына тәрәзәнең форточкасы ачылып, анда бер сары баш күренде.

— Зөфәр!

Зөфәр кызы күргәч, куанычыннан балаларча сикергәләгәндәй итте дә:

— Мәрзия! Мин килгән идем, вахтадан кертмиләр! Кинога билет алдым! Ярты сәгатьтән башлана! Киеней чык әле тизрәк! — дип хәбәр салды. Теге форточкадагы баш югалды. Егет тә, тынычланып, тулай торакның алдына, ишек ягына таба китеп барды.

Зөләйха көлемсерәп куйды. Шулвакыт тагын икенче катта, нәкъ каршы якта, аргы очтагы коридор башындагы тәрәзә ачылып китте. Ике кыз тәрәзә төбенә менеп атландылар да аска таба озын юан ак бау төшереп жиберделәр. Зөләйха, аптырап, шул якка карады. Урамда, нәкъ тәрәзә турысында ук, егетләр басып тора иде. Аларның берсе

жәһәт кенә бауның очын эләктереп алды да, бер кулы белән стена буйлап сузылган су торбасына ябышып, аяклары белән эләгер урын эзли-эзли, өскә үрмәләде. Тәрәзә төбенә килеп житүгә, баягы ике кыз аның жылкәсеннән тотып, менәргә булыштылар. Егетләрнең икенчесе дә шул юл буйлап тулай торакка керде. Кызлар жәһәт кенә теге ак юан бауны тартып алдылар һәм тәрәзәне ябып та куйдылар. Зөләйхага әлеге юан бау бер-берсенә бәйләнгән жәймәләр булып күренде.

Кыз янә елмайды. Һәм шулчак, үзенең яланас килеш басып торганын абайлапмы, әллә гәүдәсенә салкын үтә башладымы, балконнан кереп китте.

Дөбязлар белән тагын беркавым сөйләшеп утырганнан соң Сәрияләр дә кайтты. Юантык гәүдәле, пычык борынлы, жете зәңгәр күзле, сипкелле битле авылдашы, Зөләйханы күргәч, кочаклап алды һәм бүлмәсенә алып керде.

Сәрия яшәгән бүлмә өч кешелек иде. Шуңа күрә ишек янындагы шкаф та озынчарак һәм бүлмә киңлеккә дә иркенрәк иде.

— Монда яшәгән бер кызыбыз кияүгә чыкты, икенчесе — отпускарда. Минем белән бергә яшәрсең. Мин эшләгән балалар бакчасына нянька кирәк, әлегә шунда урнашып торырсың, аннан соң күз күрер, бүтән урыннан яхшырак эш табарбыз, — диде аңа авылдашы Сәрия.

Аннары кызлар бик озак авыл хәлләрен сөйләшеп утырдылар. Бер кат чәйләр эчкәч, Наиләләрдә рәхәтләнеп Дөбяз ягы сөйләшен тыңладылар.

Алар Наиләләр бүлмәсендә чакта сәгать ун ягына авышкан иде, кемдер каты итеп ишек шакыды, аннары, рөхсәт тә көтеп тормастан, бүлмәгә баягы чандыр хатын һәм сул беләкләренә кызыл бәйләгән сары чәчле бер кыз белән озын гәүдәле егет килеп керделәр.

— Обход! — диде бер генә сүз белән калын тавышлы какча хатын. — Нишләп бу вакытта сездә чит кешеләр утыра?! Нәрсә, кызлар, тулай торак тәртипләрен белмисезмени?! Нинди безобразия бу! «Чит кешеләргә тулай торакта 21 сәгатьтән соң калу тыела» дигән белдерү кем өчен язылган ул! Сезнең өченме, әллә шайтан өченме?! Унбиш минуттан чит кешеләр бүлмәне бушаткан булсын! Алайса иртәгә документларын милициягә барып алырлар!!

Чандыр гәүдәле хатын берәүгә дә сүз әйтәргә ирек бирмичә өрде-өрде дә ишекне шапылдатып ябып чыгып китте.

Наилә еламсырап коридорга атылды һәм:

— Зинаида Серафимовна, минем әнием бит ул! Нинди чит кеше булсын! Зинһар, рөхсәт итегез инде, бүгенгә генә, бер көнгә генә. Әнием килгән иде. Авылдан килгән иде, — дип өзгәләнде. Бүлмәдәгеләргә теге кырыс хатынның:

— Бу хакта өч көн алдан администрация исеменә гариза язарга кирәклеге белмисеңме әллә?! — дигән тавышы гына ишетелде.

— Комендант... — дип ярым пышылдап әйтте Сәрия һәм, яшьле күзләрен күрсәтмәс өчен, башын читкә борды.

— Ай аллам! — диде бу хәлдән бик нык каушаган Гайшә апа, идәнгә төшеп киткән бәйләвенә иелеп. — Без ни эшләгән ди әле монда, шул хәтле жикеренмәсә суң...

Наилә дә кире әйләнеп керде. Әнисе алдында елап жибәрмәс өчендер инде, бик тырышып ирен-нәрен кыскан, кул аркасы белән әледән-әле ирек-сездән сытылып чыккан яшь бөртекләрен сөртеп ала.

Кызлар тулай торак коменданты Зинаның явызлыгын моңарчы да яхшы беләләр иде. Үзләре генә булса, бу зөбани хатынның сүзләренә әллә ни исләре китмәс иде. Әмма кызы янына дип килгән ана хәтле ананы торактан куып чыгарырга маташуы бернинди тәртәгә сыймый иде.

— Иртәгә үк завод директорына керәм! — диде Наилә, үзеннән бигрәк әнисен һәм кызларны тынычландыру өчен бугай: — Чик куярга вакыт ул фашист хатынның кыланышларына!

Сәрия дә, аны хуплагандай, башын какты. Ул үзе заводта эшләми, район мәгариф бүлеге әлеге тулай торактан кызлар өчен урыннарны завод житәкчеләренә йөз ертып баргач кына юнәтәләр.

— Наилә, — диде шулчак Сәрия. — Әйдә Лена квартирасына киттек. Үзе өйдә юк ул, ачкычы миндә. Балыкларына жим сибеп торырга дип калдырды.

— Син нәрсә, Сәрия, шул аждаһадан куркаммы соң!

Гайшә апа әле һаман тынычланмаган иде, каушавы үз-үзен тотышында да, сүз сөйләвендә дә сизелеп тора. Ул, жыйнак гәүдәсен бик жиңел генә кузгалтып, әле торып баса, әле кире караватка утыра.

— Наилә, кызым, китик. Сиңа сүзе булып, аллам сакласын! Бер кискә — кер мискә, ди, ничек тә түзәрбез.

— Түзәсе юк анда, Гайшә апа, ул квартирада общагага караганда мең өлеш әйбәтрәк. Наилә, син Ленаның кайда торганын үзең дә яхшы беләсең бит инде. Киттек әйдә. Күршедә генә ул, Гайшә апа.

— Юк, юк, аяк та атламыйбыз, иртәгә завод директорына керәм.

Сәрия беркавым нидер уйлагандай тын гына торды да, аннары капылт кына исенә төшкән сыман: — Ә Кашпировский? — диде.

Өчесе берьюлы, ни әйтәргә тели бу дип, аңа төбәлделәр.

— Бүген телевизордан Кашпировский сеансы бит! «Время»дан соң!...

Әйе, моннан ике атна элек Кашпировскийның сеансын бергә жыелып Ленаның төсле телевизорынан караганнар иде. Дөрөс, тулай торакның кызыл почмагында да төсле телевизор утыра утыруын. Ләкин кызыл почмак нәкъ вахта каршысында булганлыктан, авыр тимер ишекнең бөртүктәусыз шап та шоп ачылып-ябылуыннан чылбыр белән өстәлгә беркетелгән калай тартмадагы телевизор, чылбырны да санламыйча, гел дерелдәп, сикереп утыра. Шуның өстәвенә комендант Зинаида чыгып вахта тирәсендә берәр егет-мазарны яки кыз-кыркынны пырылдатырга керешсә, мегаен, миллион Кашпировскийның да аны тынычландырырга гипнозы житмәс иде.

Зинаида үзе боларның берсенә дә ышанмый иде...

Ниһаять, Наилә дә күнде. Чөнки Гайшә апа да кыбырсып башлаган иде.

— Кызым, сезгә сүзе булып, мин китәсе кеше, монда торасы түгел. Сизнең монда яшисегез бар әле. Минем аркада үзең авырлык алма, — диде кызы янына бер генә кичкә кунакка килгән ана.

Жыенышып, киенешеп тулай торактан чыгып киттеләр.

Лена атлы дус кызларының фатиры квартал аша гына иде. Ике катлы агач өйнең өске катына менделәр. Баскычлар чиркәү манарасы баскычлары кебек тар һәм текә, Гайшә апа берничә мәртәбә сөрлегеп тә алды.

Сәрия коридорның бирге башындагы утны кабызды. Коридор шактый тар булып, андагы бүлмәләр баракны хәтерлэтә, һәр ишек янында диарлек төрлө-төрлө зурлыктагы фанер тартмалар тора, алар өстендә бала-чага уенчыклары, кайсы ишек янында зур пласстмасса ләгәннәр сөяп куелган, стенага берничә чана эленгән. Боларның барысы да монда гаиләле, бала-чагалы кешеләр яшәгәннен искәртеп тора.

Сүрән ут яктысында коридорның аргы башына ук барып життеләр. Сәрия, ачкычы белән ишекне ачты да, үзе алдан кереп, бүлмәдә ут кабызды.

Өй ике бүлмәдән тора иде. Берсе, аз гына зуррагы, зал якка охшаган. Анда жыелмалы өстәл, шуның янәшәсендәге тумбода зур төсле телевизор утыра, бүлмәнең бердәнбер, әмма биек, киң тәрәзәсенә чаклы булган стенага көзгеле шкаф урнашкан. Зал якның бирге почмагында пәхтә итеп жыелган агач карават тора. Бүлмәләрнең икенчесендә жиһазлар азрак, түр почмакта жыйнак кына бер тахта, кухня өстәле һәм пыяла ишекле бөләкәй шкаф.

Зөләйханы иң шаккатырганы стенада эленеп торган затлы келәмнәр, идәнгә жәелгән калын кыйммәтле паласлар һәм зал яктагы көзгеле шкафны тутырып торган төрлө-төрлө фарфор, бәллүр вазалар, савыт-саба булды. Стенаның буш калган урыннарында эленгән шәрә кызлар, әллә нинди шөкәтсез күренешләр төшерелгән фоторәсемнәр өчен исә кызга Гайшә апа алдында уңайсыз иде.

Сәрия телевизорны кабызды. Чибәр йөзле яшь кенә диктор хатын-кыз тамашачыларны Кашпировский сеансына чакыра. Кем кайда жайлап урнаштылар.

Зөләйха бу кешенең беренче тапшыруын моннан нәкъ ике атна элек үз өендә, әти-әнисе белән бергәләшеп караган иде. Гарип сеңлесе Фәйрүзәнең караватын телевизор каршына, идән уртасына ук чыгарып утырттылар да, әнисе утны сүндерде. Кашпировскийны барысыннан да бигрәк Фәйрүзә зарыгып көткән иде.

Ул, сыкранып булса да, жансыз аякларын идәнгә салындырды. Һәм экрандагы кырыс йөзле кешенең күзләреннән карашын алмыйча диарлек утырды.

Ата белән ананың да, апа кешенең дә моны күреп жаннары сыкрады, әмма күңелдәгесен тышка чыгармадылар, Фәйрүзәгә сиздермәделәр, киресенчә, барысы да мөмкинчә көткән өмет тулы дымлы карашларын экранга төбәделәр.

Шуны исенә төшереп, Зөләйханың тәннәре чымырдап китте. Менә хәзер дә өйдәгеләр телевизор каршысына жыелгандыр, гарип сеңлесенең йөрәге дөп-дөп тибәдер, аның сөекле Фәйрүзәсе, жан иңмәдеме икән дигәндәй, хәрәкәтсез аякларын ара-тирә кыймылдатырга талпынып утыра торгандыр...

Стена буендагы кәнәфидә оеп киткән Гайша апа ниндидер мөмкинчә көткән кебек авыз эченнән белгәннәрен укый. Бу сеанстан соң нинди генә мөмкинчә булса да, ул, әлбәттә, иң беренче нәүбәттә үзе табына торган, һәр иртә-кич догалар укый-укый үзе мөрәжәгать иткән илаһи көчкә рәхмәтле булып.

Аның көткәне, теләгәне һаман шул бер үк нәрсә: кызым явыз бәндәләргә юлыкмасын, тәүфигыңнан язмасын, июньле кешегә тап булып, ата-ана кадерен кадерләп, якыннарын якын итеп яшәсен иде. И, хо-даем, үзең саклый күр!..

Син дә, телевизордагы кеше, саусызларны савыктыра алсаң да, хоҗаңдан өстәп түгелсең — без аның кулындагы бәндәләр.

Син дә, телевизордагы кеше, кодрәтеңнән килә икән, безнең балаларыбызны кыйты бәндәләрдән,

имансызлардан сакларга ярдәм итче, тәүфикьсезләргә тәүфикь табарга булыш, юлдан язганнарга юл күрсәт, мескеннәргә, кеше кулына карап тилмереп ятучыларга саулык иңдерә күр! Шулай булсын, амин!..

«Кызыма әйтергә кирәк әле: авылга кайтсын. Монда, явыз күңелле кешеләр янында тилмереп йөрмәсен. Әйтергә кирәк әле. Үзем белән үк әпкитәм. Белмәссең, теге явыз хатын бер гөнәһсыз балалар өстеннән әллә ни кылыр, наһак бәләләр, наһак әләкләр тагар! Наиләгә әйтим әле...» — дип пышылдады апаның кипкән иреннәре.

Бу мизгелләрдә аның экран каршысында утырган Наиләсе, тырыша-тырыша үзенең буге үсүен тели, әлегә кырыс кыяфәтле кешедән шуны сорап ялвара иде.

Сәриянең дә үз кайгысы. Юантык гәүдәсенә бер-аз зифалык өстәмәс микән бу кеше, бу почык борынын безгә адәм рәтенә кертмәсме икән, сипкелләрен бетермәсме икән! Иа, син экрандагы зат! Ишетәсеңме, сизәсеңме Сәрия атлы бу бер гөнәһсыз кызның күңел түреннән чыккан үтенеч-гозерен? Яр-дәмеңне кылчы шуңа, зинһар!

Зөләйха да бөрешеп утырып телевизорга төбәлгән. Юк, үзе өчен берни дә сорамай ул, үзенә — матурлык та, гүзәллек тә кирәкми — юк, рәхмәт! Бары Фәйрүзә сеңлесенә генә шәфкатеңне сала күр. Алма кебек кыз, әти-әнисенең, туганнарының күзләренә карап ни гомерләрдән бирле тилмереп ята бит... йөрөп китсен Фәйрүзә. Иптәшләре белән бергә унынчы класска барсын, куансын, шатлансын, яшәсен!

Зөләйха уйларыннан айнып башын күтәрде. Юлда килеп арыган, талчыккан Гайшә апа, башын бер якка салып мыш-мыш йоклый, караваттагы мендәргә кырын яткан Наилә дә мәрткә киткән, стенага аркасын төрәп идәндәге йомшак паласта утырган Сәрия дә ниндидер төш күрә ахрысы: авызын тәмле итеп чапылдата, кем беләндер сөйләшкәндәй, иреннәрен кыймылдата.

Зөләйха аларга карап утырды-утырды да, сак кына басып, икенче бүлмәгә чыкты, ут кабызды, тамагы кипкән иде, чәйнәктән бер чәшкегә су агызды һәм көзгә каршына килеп басты. Шулчак кызның тәне куырылып килде: күкрәк өстендә кап-кара зур миң пәйда булган иде. Ул каушавыннан кулындагы чәшкене идәнгә төшереп жибәрде һәм, кабалана-кабалана, күлмәк итәген күтәрде: йа алла! тезенән безгә өстәрәк ике тиен бакыр зурлыгындагы кара миңе юкка чыккан иде!...

Кызның чәч төпләренә хәтле тирләп чыкты, ул «ай» дип күрше бүлмәгә атылды һәм:

— Кызлар! Гайшә апа! Миң! Миң! — дип кычкырды.

Өчесе өч төрле рәвештә изрәгән кешеләр, бу та-
выштан сискәнәп, сикереп тордылар, аннары Зө-
ләйхага ташландылар:

— Кайда? Нәрсә?

Зөләйханың уң кулы муенында, сулы белән
итәк читен күтәрәп тора иде.

— Миң... аякта миң бар иде... беткән!

Бу хәбәр тегеләргә шул кадәр нык тәэсир итте ки,
Гайшә апа уңга-сулга төкеренә-төкеренә исенә
төшкән догаларын укырга кереште, Наилә лып
итеп караватка утырды да үзенең гәүдәсен кап-
шарга тотынды, Сәрия ике куллап почык борыны-
на ябышты.

Зөләйха, аңына килеп, жәһәт кенә уң тез өстен
каллап торган итәген күтәрде, аякта, нәкъ элек-
кеге урында, ике тиен бакыр зурлыгындагы кап-ка-
ра миңе ярылып ята иде. Баягысыннан да ныграк
каушаган кыз йөгереп икенче бүлмәгә чыкты, көз-
ге каршына килеп, кулы белән күкрәк өстен кап-
шады. Баягы зур миң бу юлы шактый читкә, күл-
мәк материясенә күчкән иде инде.

Көзгедәге кара тапка бармагы белән кагылып
карагач кына үзенең хаталанганын аңлады кыз. Наилә
белән Сәрия исә үзләренең гәүдә-тәннәрендә
алай искиртәрлек «үзгәреш» таба алмаганнар иде.

Зөләйхадагы «миңнәрнең» серенә төшенгәч,
Гайшә апа да тынычланды. Ике бүлмәгә бүленеп,
көлешә-көлешә, йокларга яттылар.

Алда тар асфальт юл, аның ике ягында бәлә-
кәй урман. Юл кырыендагы каен кызлары, машина
артыннан житәргә теләгән кебек, йөгәрешеп кар-
рыйлар да, аннары тыннары кысылып, хәлләре бет-
кәндәй, артта калалар.

Егет сүз катмый, бары ара-тирә каршындагы
көзгегә генә күз салгалап ала.

— Минем исемем Зөләйха,— диде кыз, аннан
соң үзенең «Зөләйха» булуына үкенгән кеше төсле
көрсенеп куйды.

«Нинди сәер кыз соң бу?» — дип уйлады егет,
аннары елмаеп:

— Бик шатмын. Мин Якуб булам,— диде.

«Бәлкәм сәер түгелдер әле. Ялгышамдыр. Әл-
лә юл читендә туктап, урман һавасы сулап аласы
инде?»..

«Елмайганда колагың, урыныннан кубып, артка
таба китә икән синең, Якуб»,— дип үзалдына кө-
лемсерәде кыз.

— Зөләй-ха... Гаҗәеп матур исем. Шундый исем
кушканнары өчен син гомерәң буга эти-әниңә рәх-
мәтле булырга тиешсең.

Кыз җавап кайтармады.

«Әллә чынлап та урман һавасы сулап аласы
инде?»..

Якуб, артта утырган кызга сиздермәскә тырышып,
тагын «эт теле»нә күз салды. Кыз, бик бирелеп,
тәрәзәдән юлны күзәтә.

«Ни турында уйлаганыңны чамалыйм мин синең,
Якуб. һәммәгез дә бер чыбыктан сөрелгән сез! Тик
башың ике булса гына машинаны туктатырсың!

Күңелемә ятмаган бер генә сүз әйтеп кара миңа!
Бар дөньяның үчен синнән алырмын! Аңладыңмы,
Якуб?! Мин этием-әнием янына кайтып барам...»

Хәер, үзенең исемен әйткәч, егет бертуктаусыз
теленә салынып, «кармагына җим каптыру» белән

шөгыльләнәр дип көткән иде кыз. Киресенчә булып
чыкты — Якуб сөйләшми, үз эченә йомылды.

«Карале! Нинди сагыш бар соң бу чибәр кызның
күзләрендә?»

— Синең, Зөләйха, ялга кайтышмы, әллә отпус-
кага укмы?

— Ял көнәң генә.

— Матур икән сезнең яклар. Гел урман, гел су.
Бер тапкыр булганым бар минем Чакматашта.

— Чакматаштан соң да шактый кайтасы бар әле
минем...

— Алай...

Спидометрның саннары чакырымнарны күбрәк
жыйган саен кызның йөзүдәге сагыш тагын да куе-
ра барган шикелле.

«Юлда ирем утырырга тиеш дигән иде. Ялганла-
дымы икән әл-лә?»

— Синекеләр кайсы тирәдәрәк утыра?

Зөләйха бу ялганы хакында үзе әллә кайчан
оныткан иде инде, ишеткәч, көлеп жибәрде.

«Бигрәк беркатлы икән син, егет кисеге».

— Берәү дә утырмый, болай гына әйттем. Шаярт-
тым гына.

— Алай икән...

— Алайса нигә бүтән кешене утыртмаска куштың
дип тә сора инде.

— Һе... Үзең беләсеңдер...

«Сорасаң да әйтмәс идем».

— Син өйләнгәнме?

Якубның колаклары янә кузгалып алды, димәк,
тагын елмая.

— Өйләнмәгән. Вакыт тими.

— Акча җыясыңдыр әле?

— Җыя дип... Менә бу машинаның бәясен чыга-
рып булмасмы дим инде.

«Син дә мескен икәнсең. Мин ир-егет булсаммы!
Үз машинада кеше ташыр идемме соң! Үзегез дә
мескеннәр сез, ир-егетләр! Яратмыйм мин сезне!»

Ул егетнең киң җилкәсенә, тигез итеп киселгән
чәченә, чиста, ак муенына күз төшерде, кызның
кәефе китте.

«Димәк, син акча җыясың икән... Жый, жый.
Ә менә мин сиңа акча бирим... Юк, бер тиен дә
акчам юк минем, абый кеше, диярмен».

Икенче көнне Зөләйха Сәриягә ияреп балалар
бакчасына китте. Мөдиргә керделәр. Кырык яшь-
ләрдәге мөдир хатын әүвәл аны эшкә алырга шат-
ланып риза булган иде, кызның торыр урыны юк-
лыгын белгәч, борынын җыерды, кызыл тырнак-
лы бармагын юка иреннәренә куеп беркавым уйланып
торды һәм:

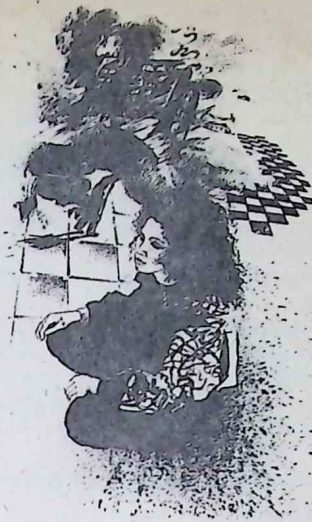
— Кыен мәсьәлә. Хәзергә эшләп тор, сөйләшеп
караммын,— диде.

Зөләйха бер атна тирәсе эшкә урнашып, меди-
цина комиссиясе үтеп йөрде, Лена кайтканчы аның
фатирында яшәп торды.

Эш кызның күңеленә бик тә хуш килде. Очраклы
рәвештә монда килеп урнашмаса, үзенең балаларны
шул хәтле яратканын тиз генә белә алыр идеме
икән?

Бу нәкъ менә авылдан килеп шәһәр жиренә ур-
нашкан яшь кыз эше иде инде. Күбәләктәй очынып
йөрде кыз, үз эшен тапты ул! Читтән торып булса
да, киләчәктә тәрбияче булырга укыячак!

Күңел яткан эш булгач, ыгы-зыгылы шәһәргә ия-
ләнү дә артык кыен булмады. Авылы гына, эти-әни-
се, туганнары гына сагындыра менә...

Кыз атна саен, яшел сумкасын күтәреп, авылына йөгәрдә, сагыну, юксынуларын шулай баса килде.

Тик бер атна узды, икенчесе... Әмма тулай торактан урын һаман күренмәде. Тагын бер атнадан фатирның хужасы Лена кайтачак иде.

Мөдир хатын торак мәсьәләсе турында сүз башлап әйтмәгәч, оялып кына, Зөләйха үзе кузгатты:

— Юк шул, сеңлем, мөмкинлек юк. Тагын ярты елдан килеп чыкмасы,— диде тегесе, аның хәленә керергә тырышкандай.

Кайдандыр жылы яктан Лена да кайтып төште. Сәрия аңа хәлне аңлатты, Зөләйха әлегә синдә торып торсын инде, балалар бакчасы мөдире тулай торак артынан йөри, диде. Лена мөдирне яхшы белә иде, күрәсең. Кайдандыр Сәрия белән бергә шунда аш пешерүче булып эшләгән икән.

— Фу! — диде ул. — Ул гөберле бакага ышансаң! Мөдир түгел, чүпрәк бит ул, кулыннан нинди эш килсен ди аның, кайдан урын тапсын ул, ялганчы ич ул!

— Юк инде, юк, табам дип әйтте менә,— диде аңа каршы Сәрия.

— Ярый соң. Тапса, тапсын. Тагын ике атнадан монда минем егетем күченеп киләчәк, кияүгә чыгам, шуңарчы торып торсын соң! — диде Лена.

Лена беренче карашка Зөләйха күчелендә курку катыш сәер хис уятса да, кыз аңа ияләшә алыр кебек иде. Алтынсу чәчле, жете зәңгәр күзле бу кызга нибары егерме биш тулып килсә дә, аның кыяфәте үз яшенә туры килми. Ул шактый яшь күренә.

Житмәсә, зәвыклы итеп киенә дә белә. Бар булган киеме, барлык бизәнү әйберләре иң соңгы модадан.

Хәер, Ленаның ниндидер оешмада сәркатип булып эшләвен Сәрия әйткән иде инде. Матур итеп киенеп йөрү өчен әллә кем булу кирәк түгел лә! Бәлкәм, Ленаның кебек шкаф тулы киём-салымың, кыйммәтле алка-йөзекләрең булу житеп муеннан ашкандыр.

Кыяфәтенә, килеш-килбәтенә карап Зөләйха үзен аның янында томана, йомыкый кыз шикелләрәк итеп хис иткән иде. Бакасаң, ул да, аның кебек үк, жир баласы, гап-гади кыз икән.

Өвүл ул Ленаның тәмәке тартуына бик гажәп-сенгән иде. Баштарак, ачуы килгән чакларында, кызының аты-юлы белән сүгенүенә исе киткән иде — колаклары ияләште.

Беренче көннәрдә Ленаның өйгә таң алдынан гына кайтып керүләренә шаккаткан иде — күнекте.

Ни генә булмасын, Лена Зөләйханы какмады, сукмады, үз сеңлесе урынына күрдә, якын итте.

Тагын бер атна узып китте. Законлы торыр урыны һаман юк иде әле Зөләйханың.

— Шулай булганын алдан ук әйттем мин сиңа,— диде Лена. Ул көнне ул эшеннән вакытында кайткан иде. Бик олак киём шкафында актарыңды, мең төрле кофталарыңны, күлмәкләренең әле берсен, әле икенчесен киеп карады, бик олаклап көзгә каршында басып торды, «ничек?» дип сорый-сорый Зөләйханы аптыратып бетерде. Аннан соң караватка жәеп салган киёмнәре арасынан көз-яз кия торган модалы куртка алып Зөләйха кулына тапшырды:

— Мә, син киеп кара әле.

Зөләйха, аптырап, ләкин кызыксыну белән куртканы өстенә киде. Аның янында бөтерелгән Лена баш бармагын тырпайтып:

— Во! — диде.— Килешә үзеңә, шәп! Салма, сиңа булсын, син хәзер шәһәр кызы инде, син шәһәрчә

киенергә тиеш!

Зөләйха, комачтай кызарып, куртканы кире салды.

— Юк, юк, кирәкми!

Лена, гажәпләнгәндәй, иң башларын сикертте, гадәтенчә, матур борынын жыерып куйды.

— Килешә дим бит! Ышанмыйсыңмыни? Зоечка!

— Юк, юк, килешми димин мин. Бик кыйбаттыр у. Чит илнеке бит.

Лена бүлмәне яңгыратып көлеп жибәрде.

— Чит илнеке генәме соң. Маде ин Япон! Кем синнән акча сорый соң әле? Бәлки, син кешедән калгандыр дип уйлыйсыңдыр. Билләхи менә, бер тапкыр да киеп чыкмадым мин аны. Сиңа бүләк итәм, ал.

Зөләйханың колакларына тиклем кызарды, ләкин хужабикәнең ихтыярына каршы килү уңайсыз иде.

— Бүләк ул, борчылма син, рәхәтләнеп ки! Мә, моңысын да бүләк итәм.

Лена серванттан кечкенә пыяла флаконлы француз ислемае алды.

— Мә, кешеләрнең хушы китсен!

...Лена ярдәме белән, ниһаять, Зөләйхага фатир табылды. Тулай торакның тиз генә буласы юк иде әле. Ерак та түгел өч бүлмәле фатирда ялгыз карт белән карчык яши икән.

Картка Лена белән икәүләп бардылар. Зур гына кирпич йортның беренче катында яшәп яталар икән.

Ишекне житмеш-житмеш биш яшьләр тирәсендәге көчерәк буйлы, какча йөзле бер карт ачты. Ул, ашыга-кабалана, ишек чылбырын ычкындырды да кызларны өйгә чакырды.

Үзе белән:

— Михайлыч,— дип таныштырды.

Карчыгы, Николаевна, сырхау икән, урын өстендә ята, караваты янында торган табуретка өсте тулы төрле-төрле дарулар.

Алар икесе дә Зөләйханы иртәгә үк күченеп килергә чакырдылар.

Зөләйханың үзен аерым бүлмәгә урнаштырдылар. Бүлмәдә бер диван-карават, язу өстәле, борынгы киём шкафы һәм көчерәк телевизор да бар иде.

Кызың куанычы эченә сыймады. Шәһәр жирендә мондый фатирга эләгүе, чыннан да, зур бәхет иде шул. Үзенә аерым бүлмәсә, ачкычы.

Карт белән карчык аның тормышына тыкшынымыйлар, үзләренчә яши бирәләр.

Шулай берәр айлап яшәгәч, йокларга ятар алдыннан, Зөләйханың бүлмәсенә пәси адымнары

белән сак кына басып хужа килеп керде. Зөләйха эчке күлмәктән генә телевизор карап утыра иде. Элек картның мондый гадәтләре булмаганлыктан, ул аның керүен абайламый да калды. Күргәч, өстенә тиз генә дивандагы одеалны ябып өлгерде.

— Курыкма, кызым, курыкма,— дип ишарә итте карт.— Синең белән сөйләшсә бар иде.

Ул диван янында торган урындыкка килеп чүмеште.

— Ни бит, кызым, без башта ук дәрәс сөйләшмәгәнбиз икән. Әнә күршедәге Петровичлар да бер егет тоталар, аена кырык сум түли,— диде.

Картның тел төбен аңлады кыз, башта сөйләшкән егерме биш сумны, кырыкка күтәрмәкче икән.

Болай да 90 сумга гына эшләп йөри бит, шуның кырыгын фатирга түләсә!..

— Мин алай түли алмамдыр шул, Михайлович, минем акчам житми бит,— диде аптырап калган кыз.

Карт иреннәрен ялап алды, жиңелчә генә тамагын кырды.. Аннары кызының хәленә кергәндәй:

— Шулай мохтажлыкта яшисеңмени соң? — дип куйды.

Зөләйха еламсыраган тавыш белән:

— Ие,— диде һәм борынын тартты.

Карт акрын гына урыныннан торды.

— Ярый алайса, кызым, ярый, борчылма,— диде дә ишеккә таба китте. Аннары тагын Зөләйхага таба борылды да өйәлде тәрәзәсенә күрсәтеп:

— Алайса, кызым, бу тәрәзәңнең пәрдәсен каплама син, яме,— диде һәм кызга күз кысып чыгып китте.

Зөләйха утырган урынында таш кебек катты да калды. Аркасы буйлап бер көтү кырмыскалар йөгәрешеп узды, башы чыңларга тотынды, йөрәге гәүдәсен ташлап чыгардай булып кагарга кереште. Кыз, кычкырып елый-елый, мөңдәрәнә капланды...

Икенче көнне Зөләйха туп-туры Сәрия яшәгән тулай торакка китте. Бу юлы ишектән кергәнче үк, паспортын әзерләп куйган иде, вахтер хатын авызын ачарга өлгөргәнчә, аны кечкенә тәрәзәгә сузды.

— Кемгә керәсең? Нигә керәсең? Кайчан чыгасың?

Кыз ашыга-ашыга әлегә сорауларга җавап бирде.

— Авылдашың белән авылыңа кайткач та ләтит сатарга өлгөрерсең әле. Атна саен, үзегездән зуррак сумка өстерәп, авылга чабасыз! Казан шуңа күрә хәерче ул, сез, авыллар ташып бетерәсез!

Нечкә тавышлы бу юан маржага иң ямьсез, иң тәмсез сүзләр әйтеп кире чыгып китәсе иде дә! Әмма кыюсыз кыз авызын да ача алмады. «Казан хәерче» булганга үзен гаепле санап эчкә узды.

Сәрия бүлмәсендә иде. Зөләйханы шатланып каршылады ул, чәйнәгән тотып кухняга да чыгып керде. Аның тышкы кыяфәтендәге үзгәрешне күрүгә үк сизгән иде Зөләйха. Моңарчы иннек-көршәннең дә ни икән белмәгән кызының коңгырт кашлары каралган, керфекләре озынайган, әллә буяганга күрә генә шулай тоелады.

Сәрия моннан бер айлап элек икенче эшкә күчте. Танышлык белән урнашканын Зөләйха да

белә иде. Эше дә жиңел, акчасы да байтак, ди. Зөләйханы урнаштыру хакында да сөйләшеп карармын дигән иде. Барып чыктым икән? Аннан соң Сәрияне шул рәвешле үзгәртә алган нинди эш икән ул? Зөләйха, кызыксынып, авылдашын тыңларга әзерләнде.

— Кияүгә сорыйлар бит әле, малай! — диде ул, кухнядан әйләнеп кергәч.— Казан егете. Кооперативта эшли. Өч бүлмәле фатир бар. Бер бүлмәсе моныкы гына. Макс исемле. Киләсе атнада әти-әнисе мине сорарга авылга кайталар.

Менә нәрсә үзгәрткән икән Сәрияне! Ярый, бәхетә белән! Аңа егерме биш инде, кузгалырга вакыт, бик вакыт. Тик ул егет белән танышканнарына бары бер генә ай икән. Кияүгә үк чыгарга иртәрәк түгелме? Ашыкмыймы аның Сәрия атлы изге күңелле авылдаш кызы?.. Хәер, акылсыз түгел ул, белә торгандыр, уйлагандыр.

Зөләйха бу турыда Сәриягә әйтмәде, билгеле.

Китәр алдыннан гына ул аңа үз хәлләрен сөйләде. Әмма бөтенләй үк ачылып бетмәде, бабайның фатир хакын арттырырга исәпләве турында гына әйтте.

— Акчасы аз бит, китәргә кирәк сиңа ул эштән,— диде Сәрия тагын авылдашының хәленә кереп.

— Әйе, заводка урнашырга шуңа? — диде Зөләйха аның сүзенә каршы. Шундый теләге булса да, кайда һәм ничек урнашагын үзе дә белми иде әле кыз.

— Соң... әйдә алайса, кооперативка, Макслар янына,— диде Сәрия.— Үзем сөйләшеп карармын. Акчасы күп аның. Теге карунга кырык кына түгел, илле сум да түләп тора алырсың!

Авылдаш кызы Зөләйхага канат күеп жибәрде. Чыкканда вахтер хатын да алай үк килбәтсез тоелмады, тулай торак ишеге төбөндә очраган комедант белән дә исәнләшеп узды.

Әле ярый изге жанлы авылдашы бар! Рәхмәт яугыры! Кулыннан килсә Зөләйха да аңа бүген үк, менә хәзер үк бик зур яхшылык кылып иде...

Кыз, әлегә уйларыннан күңелә булып, Сәриягә нинди изгелек эшләү турында хыялланырга кереште. Менә озакламый бәйрәм житә, шуны сәбәп иткән булып, берәр кыйммәтле бүләк сатып алса?

Тик бүләк турындагы уе кызының кәефен генә төшерде: кесәсендә нибарысы үн сум акчасы калды; шуңа тагын атнадан артык яшисе, киләсе шимбәдә авылга кайтырга күчтәнәч аласы бар.

Авылга кайткач, әтисе һәрвакыттагыча: «Кызым, акчаң бармы?» — дип сорар соравын. Зөләйха: «Бар, бар, үземә житә», — дияр. Әнисе дә сүзгә кушылып:

«Тилмереп йөри күрмә. Булмаса, яшермә, әйт,— дияр һәм: — Яле, яле, күпме акчаң калды?» — дип сорау алып. Их, ни йөзә белән алардан ярдәм таләп итә алсын инде ул, киресенчә, үзе булышырга тиеш бит!..

Казанга килеп житкәч, йә сумка кесәсеннән яки күчтәнәчкә дип төрелгән тәм-том арасыннан һәрвакыт ун-унбиш сум акча килеп чыгар. Гел шулай була. Ана кеше моны кызына сиздермичә генә эшли.

Әнисенәң сандык исе килеп торган шул кәгазен учына алып бик озак яшь түгә кызыктай.

Сәриягә кыйммәтле бүләк алу турында уй-

ларга да ярамай. Берэр жае чыкмасы эле, ко-
оператив дигәннәрендә дә эшли башласа...

Зөләйха, бара торган юлыннан кырт боры-
лып, икенче якка китте. Үзе яшәгән фатирга кай-
тасы, майлы күзле хужага күренәсе килми иде
кызының. Кичәге хәл исенә төшүгә, бөтен гәүдә-
сен суык алгандай була, туңа, калтырый башлай.

Менә юл чатында туктап калды ул. Каршы-
дагы түгыз катлы йортның тәрәзәләрендә утлар
балкый. Ишекләре шап-шоп ачыла да ябыла, ке-
шеләр керәләр, чыгалар. Кыз тротуар кырыен-
да үсеп утырган юкәгә сөялде дә зур йортның
тәрәзәләренә карады. Бәхетле кешеләр! Үз өй-
ләре бар, жылыдыр, рәхәттер, кайгы-хәсрәтләре
юктыр...

Шаулап-кайнап торган борынгы кала! Шушы
бер генаһсыз, ярдәмчесез кызы үзең сыеңды-
ра алмыйсыңмыни соң! Нигә чит итәсең?! Ник
алгыз башын караңгы урамнарың буйлап каңгы-
рып йөрергә мәжбүр итәсең?! Сиңа зур өмет-
ләр белән килде бит ул! Хәзер авылына да кире
кайта алмый. Әйтерләр, көләрләр, бармак төр-
теп күрсәтерләр: Галиулла кызы шәһәрне ташлап
кайткан, юкка гына түгелдер бу!» — диярләр. Из-
ге күчелле, ләкин шактый каешланган авыл хал-
кының теленә керсәңме?

Зөләйха бер кулы белән юкәнең салкын кәү-
сәсен кочаклады. «Мин синдә яшәргә тиеш! ...И,
Казан!..»

Каршыдагы йорттан унбиш-уналты яшьләрдәге
ике кыз чыкты. Беркавым ишек төбөндә чырык-
чырык көлешеп тордылар да, туп-туры Зөләйха-
га таба атладылар.

Зөләйха кузгалырга уйлаган иде, кызларның
берсе аннан:

— Спички не найдется? — дип сорады, бар-
маклары арасында сигарет иде.

Зөләйха башын селкеде.

Кызлар тротуар буенча тәмәке пыскытып кил-
гән бер йр-атны туктатылар.

Зөләйха Леналарга таба китте, үзе яшәгән фа-
тирга аягы тартмады.

Лена каядыр чыгып китәргә әзерләнә иде
ахрысы, курчак кебек киенеп куйган, көзгә ал-
дында иннек-кершән савытлары сибелеп ята.
Шулай да ул кунак кызга караңгы чырай күрсәт-
мәде.

— Беркая да бармыйм мин, егетем килә, шу-
ны көтәм,— диде Лена.

Ленаны күрүгә үк Зөләйханың бар кайгы-хәс-
рәте юкка чыккандай була, күңеле мамык кебек
жиңеләеп кала; шул кызга эчендә жыелып кил-
гән борчу-мәшәкәтләрен түкми-чәчми бөртек-
ләп, жентекләп сөйләп бетерәсе һәм бушанасы
килә.

Лена бу тормышта жиңел, бик ансат яшидер
сыман. Дөрес, элек бергә яшәгәндә дә шушы
ачык йөзле, мәңге кайгы-борчу белмәгән Лена-
ның иртән торгач, күз яшеннән манма су булып
чыланган мөңдәрен күргәнә бар Зөләйханың; сә-
бәбен сорарга курыкты ул, узар, кеше күңелендә
ни булмас дип уйлады. Аннары кайчакта Ленаның
көчәнә-көчәнә гамьсез, ваемсыз булып күренер-
гә тырышканын да сизгәли иде. Ләкин гамьсезлек
Ленага килешә дә кебек. Ул кайгырырга, борчы-
лырга тиеш түгел, табигать аны моның өчен ярат-
маган, Лена — жинанның иркә кошы...

Зөләйха үз-үзенә юаныч, жиңеллек эзләп тар-

тыла бугай алтын-су чәчле, ачык зәңгәр күзле чи-
бәр кызга.

Лена, Зөләйханың йөзенә күз ташлап алуга, бор-
чуы барлыгын сизде.

— Нәрсә, Зочка, борыныңны болай салын-
дырдың эле? Алай караңгы чырай белән йөрмә,
юкса, барлык егет халкын куркытып бетерерсең,—
диде ул.

Зөләйха әүвәл: «Юк, юк, болай гына»,— ди-
гән иде, аннары түзмәде, апасы шикелле якин
күргән бу кыз алдында үксеп елап жибәрде һәм
ни булганын сөйләп бирде.

— Тефу! Карт төре! Шул сасык сиңа күз кыз-
дырамы?!

Лена картны сүкте-сүкте дә, аннары сүз ара-
сында гына әйткән кебек:

— Сине дә әйтер идем инде. Шунның өчен ге-
нә күз яшеңне түгеп утырмасаң! Карамаса тагы,
карасын! Күзе чыкканчы карасын, карт б...! — диде.

Ленага килешә, нәрсә генә дип әйтсә дә ки-
лешә аңа. Әгәр ул аңа: «Син шул карт белән
ятып йокла»,— дисә дә, Зөләйха аптырамас, га-
жәпләнмәс иде.

Ул борынын тартып куйды да яшьле күзләре
белән Ленага карады.

— Әй, синең урыңда мин булсаммы! Их,
Зочка! — диде Лена көлә-көлә: — Мин булсам-
мы? Сәгәтләр буге шул шәлперәйгән карт кар-
шында шәп-шәрә килеш басып торыр идем! Күз
бәбәкләре атылып чыксын иде! Барыбер берни
эшли алмый ич инде ул. Селәгәенә тончыгып
дөмегер иде шунда!

Ул эле һаман шырык-шырык көлә-көлә Зө-
ләйханың муеныннан кочты.

— Тапкансың кайгырыр нәрсә, әй, Зочка!

Зөләйха үпкәләгән кыяфәттә аны читкә этәр-
де. «Сиңа кызык, үзең андый хәлгә тап булмагач...
Авылга кайтам да китәм. Сөйләрләр, сөйләрләр
дә, арыгач, бер туктарлар эле. Миндә кешенең
ни эше бар! Бәлкем... берәр заводка урнашыр-
гадыр?.. Тулай торактан урын да бирсәләр?.. Яши-
ләр бит эле...»

Ул соңгы уен Ленага да әйтте. Ләкин тегесе
шундук нәфис борынын жыйрды.

— Заводта эшләп карадым мин. Бер ел. Лә-
кин ул тулай торақта күпме яшәп була? Хәзер
исемә төшсә, тәннәрәм чемердәп китә. Ничек
яшәгәнмендер. Теләсәң, бар, син эшләп кара. Син

эле яшь, биш елга түзә аласың. Аннары кияүгә дә чыгып куйсаң...— диде дә: — Тукта! Син о-оператив дидең түгелме соң? Әүвәл шунда барып кара син, Зочка.

Егете киләсе булгач, бүген Ленада куна калып булмый иде. Зөләйха, шуны уйлап, кайтырга кузгалды. Ни әйтсәң дә, Лена белән күрешү аңа шактый җиңеллек биргән иде. Бәлкәм, бар нәрсәне дә жанга шулай якын алмаса кирәктер? Жайланыр, рәтләнәр?..

Озата чыкканда Лена ни өчендер ярым пышылдап:

— Борыныңны төшермә син, Зочка. Берәүдә синдәге чибәрлек, матурлык булса, әллә нишләр иде әле! Егетләрнең аңын алыр иде. Синдә әле һаман авыл моxyтлыгы чыгып бетми. Хәер, элек мин дә шулай идем. Әйрәнерсең әле син дә яшәргә. Менә миңа да бу фатирны берәү дә бушка тоттырмады, үзем сатып алдым. Ачуымны бик китерсәләр, ярты шәһәр сатып алам! — диде.

«Берәүдә миндәге чибәрлек булса, нишли генә алыр иде икән соң?» — дип баш ватты Зөләйха. Эһ, авылдашы Йосыф аңа муеннан гашыйк. Сизенә, белеп тора кыз. Тик Йосыф — бозау. Клубтан кайтканда да унбиш метр артка калып сызгырып кайтудан уза алмый.

Кыз фатирга кайтып керде дә тавышсыз-нисез генә бүлмәсенә узды. Юлына хужа карт очрамады, вакыт та шактый соң инде, йоклагандыр.

Зөләйха пәлтәсен салды һәм телевизорны кабызды, аннары урын жәергә кереште. Инде ияләшәп, күнегеп беткән бу йорт, айдан артык үзенә сыендырып торган бүлмә, кичәгә көннән бирле әллә нинди шомлы да, шыксыз да шикелле. Ул бүлмә ишеген эчке яктан бикләп, аңкычын телевизор өстенә куйды. Аннары ашыкмый гына чишенергә кереште.

Кыз гомерендә беренче мәртәбә көзгә каршында шәрә килеш озаклап басып торды. Акылының бер читендә Ленаның ягымлы тавышы сакланып калган. «Бу матурлыгың белән бөтен шәһәрне үз аяк астыңа сала аласың син, Зочка!»

«Әллә нинди генә кеше син, Лена. Нигә алай дисең инде?».

«Зочка, ачуланма миңа, яме! Күрә алмыйм мин бу тормышны, яратмыйм. Шуңа күрә энәләрем гел тырпайган килеш минем. Яратмыйм мин бу дөньяны, үземне дә күрә алмыйм... шушы дөньяга килгәнем өчен... шушында яшәргә мәҗбүр булганым өчен... яратмыйм! Аңлыйсыңмы?! Төкердем дөньясына! Үч алып яшим мин аннан! Көлеп, төкереп яшим! Шул кирәк аңа!.. Бу матурлыгың белән син дә үч ала аласың аннан!»

«Кит, Лена, кит, кит! Дәшмә миңа, сөйләшмә минем белән!»

Кыз көзгә алдында шәп-шәрә килеш калды. Күпне күргән борынгы көзгә, бу мизгелне мәңгегә хәтерендә сәңдерергә теләгәндәй, бик озак текәлеп карап торды-торды да, беркавым кузләре чагылып, әлегә гәмәле өчен оялган сыман тоныкланып калды, парланды. Аннары көзгедә тонык кына булып бер сурәт шәйләнде. Борыны белән тәрәзә пыяласына төртелгән сурәт-йөзгә битләре буенча шыбырдап яшь ага, сирәк тешле авызы исә чамадан тыш зур булып ачылган иде...

Кыз почмактан ут сүндергечкә таба ташланды. Аннары шундый ук житезлек белән юрган астына чумды. Гәүдәсе бизгәк тоткандай калтыранды,

дер-дер килде, тешләре тешкә бәрелде, мөндәре яшькә чыланды. Үзе генә белгән сере, кем тарафыннандыр тәрәзә пыяласы аша таланган, мәңгә кире үзенә кайтмаслык булып урланган кебек иде. Ул хәзер оялмыйча-курыкмыйча, шәп-шәрә килеш кешеләргә, бу йорт урысына күрә-неп йөри алыр шикелле иде. Яшерер, саклар сере калмады аның... Бетте...

Бераздан, гәүдәсенә калтыравы сүрелгәч, кыз үзен бөтенләй бушап калгандай хис итте. Күзләрендә сыңар тамчы да яше, аңында уе, жанында жылы әсәре калмаган шикелле булды. Болай җиңелрәк, болай рәхәтрәк тә сыман. Хәтта гәүдәсе, тәне дә үзенеке түгелдер кебек иде инде.

...Аны көрәк сакаллы урыс картлары чолгап алган. Ул алардан качарга тели. Үзенә үрелгән кулларны тешли, тырнай да, ычкынып китә. Аны тагын куа башлыйлар. Тау башында әтисе белән әнисе басып тора икән. Кыз шуларга таба чаба, каршысында тагын көрәк сакаллы картлар пәйда була. Әти-әнисе янында Йосыф та бар икән ләбаса! Нишләп Зөләйханы коткарырга килми соң ул? Кыз кулларын болгый-болгый Йосыфны үз янына чакыра, кычкырып та карый, әмма тавышы чыкмый. Эһ, Йосыф аны күрәп алды. Йөгәрә, Зөләйхага таба чаба. Әтисе дә йөгәрә, кулында утын яра торган балта икән. Көрәк сакаллы картлар шулхәтле күп, һәммәсе дә кыз артыннан куа.

Менә берсе күлмәк итәгеннән эләктердә. Кыз тартыла, чәбәләнә, тырнаша. Менә өстендәге күлмәген тартып алдылар, ул шәп-шәрә килеш калды. Тирә-юнь яктырып китте, бу яктылыктан көрәк сакаллы картларның күзләре сукурайды. Алар йөзтүбән җиргә капландылар. Әмма мүкәли-мүкәли булса да, һаман кызга таба киләләр әле. Бар көченә тауга таба йөгәргән кызны кинәт упкын алды. Дөм караңгы, төпсез упкын, ул аска таба оча. Өстә аз гына яктылык шәйләнә. Упкын кырыенда кешеләр басып тора. Араларында Йосыф та бар. Алар бау ыргыталар, упкын төбенә житеп барган кыз бауның очыннан эләктермәкче булып талпына.

Бауны эләктерәм дигәндә генә Зөләйха уянып китте...

Зөләйха кооперативка эшкә урнашты. «Тау сарыгы» дип аталган әлегә кооператив паркта шашлык сату белән шөгыльләнә иде. «Тау сарыгы» — паркның үзәгендә диярлек үк бер бинага урнашкан. Күрәсәң, монда элек хөкүмәт ашханәсе булгандыр, кухнясы, тимер аяклы өстәлләр тезелеп киткән залы да бар.

Кооперативта нибарысы дүрт егет белән бер кыз эшли. Бөдрә чәчле, озын буйлы Эдуард белән чандыр грузин егете Мамука ит турап тора, тышкы кыяфәтләре белән бер-берсенә су тамчыларыдай охшаган кылыч борынлы егетләр Альберт һәм Абрик шашлык пешерү белән шөгыльләнәләр. Сары башлы, сипкелле Ольга сатып торучы икән. Сәриянең булчак кияве Макс тәэминатчы хезмәтендә, ул күп вакытын районнарда һәм шәһәрнең ит кибетләрендә уздыра.

Бина артындагы чирәмдә йокы симерткән салпы колаклы сары йонлы ау этен исәпләмәгәндә, Зөләйха «Тау сарыгы»нда алтынчы кеше иде.

Мамука кызны бер күрүдә үк ошатты, урысчаны вата-жимерә:

— Син, Зоя, сатып торырсың. Алайса, Ольга янына кешеләр бик килергә теләмиләр,— дип күзен кысты.

Зөләйханы Ольга белән бергә сатып торырга бастырдылар. Казан шәһәрндә тансык ризык булгангамы, шашлыктан авыз итәргә теләүчеләр байтак икән. Зөләйха әзер шашлыкларны таякларынан алып фарфор тәлинкәләргә бушатып, яшел суган турап, ипи кисеп торды. Ольга тәлинкәләргә үлчәп сата иде.

Ләкин Зөләйханың әлегә хезмәтә бер атнадан ары сузылмады. Иртәгә якшәмбе, иртәгә сәүдәнең иң кайнаган вакыты булачак дигән көнне «Тау сарыгы» чималсыз калды, Макс буш кул белән әйләнеп кайткан иде. Моңа кәефе кырылган Мамука кызларны алданрак кайтарып жиберде дә, киткәндә аларга:

— Иртәгә кадәр ит табарбыз, вакытында килегез,— дип калды. Иң гажәбе: әле бер атна гына эшләгән Зөләйхага да, Ольгага да, хезмәт хакы бирү көне булмаса да, аван тоттырды.

Иртәгесен гадәттәгә эш башланды. Якшәмбе көнне паркта кеше аеруча күп иде, «Тау сарыгы» янында чират тезелде. Егетләр дә, Ольга белән Зөләйха да җиң сызганып тырыштылар. Төш вакытында алар, гадәттә, ишекне эчке яктан бикләп шашлык белән тамак ялгыйлар, чәй кайнатып эчәләр иде. Бүген төшке ашқа Мамука нигәдер паркның аргы башындагы «Бәрәңге» кафесына барырга кушты. Ольга киреләнеп:

«Анда кадәр барыр хәлем юк, арыдым, мин монда гына капкалыйм»,— дигән иде, Мамука борынын җыерды да, чыгып китте, бүтәннәр дә аның артыннан иярделәр. Ольга исә үз сүзен итте — кузгалмады. Абрик бинага кереп кызны дәштеп чыгарды. Ольга урамга чыккач як-ягына карана-карана:

— «Тайфун»ны да суйдыгызмыни? — дип пысылдады. Аның янәшәсендәгә Абрик жәһәт кенә кызның беләгеннән эләктердә һәм үзенә таба тартты.

— Акрын, юләр кызый!

Егетләрдән калышыбрак атлаган Зөләйха әүвәл сүзнең ни хакында барганлыгын аңлап бетермәде, мәгънәсенә төшенгәч, шып туктады да, әле һаман аптыраулы карашы белән бина артында көннәр буге йокы симертеп яткан салпы колаклы ау этен эзләде. Аннан соң кинәт кенә ниндидер куркыныч нәрсә исенә төшкәндәй:

— Ай! — дип өзгәленеп кычкырды да, шашкан кеше кебек парк ишегенә таба чапты...

Лена Зөләйханы үзенә туган көн мәжлесенә чакырды. Зөләйха килеп кәргәндә бәйрәм табыны әзер, хужабикә үзе шкафындагы барлык киёмнәрен караватка чыгарып салган да, кайсысын кияргә белмичә аптырап йөри иде. Дөньясына төкереп яши торган бу кыз өчен элек-электән үк киём сайлау иң зур мәсьәлә булды. Төрле илләрдә тегелгән киём-салым белән шыплап тугырылган шкафын көнөнә әллә ничә мәртәбә ачып-яба, андагы күлмәк-чүпрәкләрнең һәрберсен дә диарлек киеп-сала, әмма берсе дә кызның күңеленә хуш килми, сайлый-сайлый аптырап бетә. Аның бу гадәтен яхшы белгән Зөләйха, кулындагы чәчәк бәйләмен Ленага тоттырып, битенән үбеп алды да, карават читендә аерымрак яткан сыек зәңгәр төстәгә күлмәккә күрсәтте:

— Мәнә бит! — диде. — Үтүкләнгән дә.

Лена бәхәсләшеп тормайды, күрәсен, киём сайлаудан тәмам гажиз булган иде, күлмәкне киеп, көзгә алдына килеп басты.

— Ну, вкус синдә, Зочка! Мин моны инде ничә мәртәбә үтүкләп, ошатмыйча кире ташлаган идем. Яхшы икән ич!

— Шәп! Нәкъ синең өчен генә тегелгән.

— Мәтериалы чит илнеке аның. Тегүен генә Казан теккән.

— Килешкәч, барыбер түгелмени?

— Ну, вкус синдә, Зочка!

Үзенә күлмәк-итәкләре ике-өчтән артмаса да, авыл кызының чүпрәк-чапрак сайлый белүдә һәм аларны килештереп киюдә чынлап та зәвыгы яхшы иде. Элек, бергә яшәгәндә, Лена нәрсә кияргә икәнән әүвәл өйдәшәннән сорый һәм ул әйткәнне һич карышусыз үти иде. Ленаның үз сүзенә шулай колак салуына Зөләйханың күңелә була иде.

Серле тормыш белән яшәп байлык-муллыкта йөзгән Ленаның исә нигәдер шушы гади, йомыкыйрак авыл кызына охшарга тырышып, үзенә элекке асылына кайтасы киләме, әллә аның гадәти, күркәм зәвыгына чынлап та соклана инде ул.

Зөләйха, эзләп йөреп тә туган көнгә юньлә бүләк таба алмагач, аптыраганның конвертка егерме бишлек салып килгән иде. Тик аны ничек итеп тапшырырга? Бүләккә акча алып килгән, имеш!..

Уф! Аны бу бәладан Лена үзе коткарды.

— Туган көнем түгел бүген минем. Болай гына әйткән идем. Бары матур бер кичә генә. Бәйрәм итәбез. Егетләр дә килә. Танышырсың, шәп малайлар! — диде ул, гап-гади хәбәр әйткәндәй итеп. Һәм Зөләйха авыз ачарга өлгергәнчә, әле һаман караватта өелешеп яткан киём-салым арасынан костюм-чалбар алды:

— Мә, Зочка, бүген моны ки! — диде. Тегесе корт чаккандай артка чигенде.

— Юк, юк, син нәрсә!

— Ярый алайса. Син болай да шәп, — дип, артык кыстап тормайды Лена. Киёмнәрен җыя башлады. — Боларны алып куйыйм алайса, хәзер килеп җитәрләр инде.

Ленаның алдавына Зөләйханың исә китмәде. Бүлмәгә кайчан теге карт килеп керер икән дип, коты алынып ятканчы, бер генә кичне булса да монда уздыру яхшырак иде. Дөрес, егетләр дә

киләсен ишеткәч, күңеленә аз гына курку да узды. Ул, егетләр килгәнче, янә бер кат килеш-килбәтен күздән кичерде. Ни өчендер шул ике егетнең берсе каршында бүген гадәттән тыш матур, чибәр күренәсе килде. Бу табигый теләге, яше житеп, күзләренә нур кунганнан бирле яшәсә дә, хәзер ул кызының бөтен күзәнәкләрен кузгатыр дәрәжәдә көчле, бит алмаларын пешерерлек кайнар иде. Аның колак яфракларында кызыл утлар кабынганын Лена да күрде, тик игътибарсыз калдырды.

Ишек шакыган тавыш ишетелүгә, колак алкаларында янган ут бөтен төнен камап алды.

Лена ишек ачарга йөгәрде. Зөләйха, карават кырыена чүмешеп, көзгегә кырын күз сала-сала китап ачарган булып утыра иде. Кунаклар килгәч, ахшысынмыйча, ишек катына килде.

Егетләр икесе дә бер чама озын буйлы, төз гәүдәле, икесе дә мыеклы, икесе дә пардан кингәннәр: өсләрендә джинсы костюм-чалбар иде. Берсенең, кара тутлысының, чәчләре бөдрә; икенчесенең, саргылт мыеклысының, маңгай өстендәге чәчләре шактый ук артка чигенгән. Шуңысы, Ленаны күтәрәп, бер-ике мәртәбә әйләндерде дә, бит очыннан үбеп, кире бастырды һәм саргылт мыеги астында посып торган елмаюын балкытып Зөләйхага таба атлады. Аннары уклау гәүдәсен урталай сындырып, иелә төште дә кызының кулына иреннәрен тигезде. Уклау тураеп кире үз халәтенә кайтты. Бөдрә дә, Ленаны кочаклап үпкәннән соң, Зөләйхага таба борылды һәм йөзкыяфәтен әллә ни үзгәртмичә генә баш какты. Күз карашы, егет үзе моны сиздермәскә тырышса да, кызының гәүдәсен урап алды, тәне буенча таларлып, чәч төпләренә хәтле пешереп алды.

Лена Зөләйханы егетләр белән таныштырды. Пеләш маңгайлыга күрсәтеп:

— Эдик, — диде. Тегесе аның артыннан ук;

— Эдик-медик, — дип өстәде һәм дөгрәү көлешеп куйдылар.

— Әйе, Эдик-медик үзек больницаның баш врачы, — диде Лена, тавышына кылану чыгарып. Чират бөдрәгә житте.

— Роберт, — диде Лена.

Аның сүзен Эдик янә эләктереп алды:

— Роберт-робот!

Тагын көлештеләр.

— Бусы инде финанслар патшасы, кооператив, — дип өстәде Бөдрә.

«Кооператив» дигәч, теге каһәр суккан «Тау сарыгы» исенә төшеп, Зөләйханың тәннәре чымырдап алды. Тик мең дә бер төрле кооперативлар дөньяны басып алган заманда алар турында киресен генә уйлау үзе үк беркатлылык иде. Шуңа күрә кыз тыштан илтифатсыз калырга тырышты һәм безардан «Тау сарыгы» да онытылды.

Кызының күптәннән фани дөньяның кайгы-мәшәкатләрен онытып торып, бу рәвешле күңел ачканы, күзләре яшыләнгәнче көлгәнә юк иде. Ленаның бар яктан да килгән бу жайлы куышын дагы компания аны үз эченә йөлып алды, юк кына сүздән дә көләсе килде. Коньяк йөтып куюдан да тартынмады ул. Эчемлек ачысы авызын яндырып алды, аннары акрын гына күзәнәкләренә таралды, тагын да рәхәтрәк, күңелләрәк булып китте.

Коньяктан авыз итәргә кызыны аеруча Эдик бик тырышып кыстады. Зөләйха әүвәл баш тарткан

иде, әмма утыра торгач, Эдикның алдына ук шуып кәргән Лена:

— Зоечка! Карышма инде! — дигәч, каршы килергә уңайсызланды. Чөнки Ленаның карашы: «Аны кешегә санап, кичгә дөшкәннәр, ә ул кыланып утыра!» — ди кебек иде. Бәлкәм, бу Зөләйхага гына шулай тоелгандыр, ләкин барыбер кызының башына шундый уй килде.

Роберт Зөләйхага карата битараф иде шикелле. Зөләйха коньяктан авыз иткәч, бер мәртәбә кызга шоколад сузды, аннары тагын бер тапкыр өстәл уртасында утырган вазадан кызыл алма алып бирде — шуның белән шул. «Сыланмавы хәерле», — дип әүвәл эченнән сөенеп тә куйган иде кыз, аннары эчемлектән соң кофе эчкәч (Эдикның кофега шактый мул итеп әрмән коньягы кушканын бер Лена гына белә иде), егетнең битарафлыгы аның эчен пошыра башлады. Әмма үзе моның бүтәннәргә сизелүеннән бик курка, шуңа күрә Эдик сөйләгән тозсыз анекдотлардан, ошаса-ошамаса да, ихластан көлергә тырыша иде.

Лена телевизор өстендә утырган япон магнитофонын кабызып жибәрде дә Эдик алдында килешле генә реверанс ясап алды. Әмма Зөләйха урыныннан кузгалмады. Аягына басса, башы әйләнеп, егылып кебек иде, шуңа күрә, кәефенә бик хуш килгән шөгиль тапкан булып, Лена белән Эдикның биоләрен караганга салышты.

Янында утырган егет торып баскач, ул да ахшысынмыйча урыныннан кузгалмакчы иде, ләкин тегесе икенче тарафка китте. Ул карават башындагы тумбочка өстендә утырган шәмдәл янына килеп, өч шәмгә дә берьюлы ут элдерде.

— Мөмкинме? — диде кызының янына килеп баскан егет һәм ризалык та көтеп тормастан, жиңелчә генә кызының беләгенә орынып алды. Зөләйха аңа кулын сузды.

Ул егеттән бер башка кыскарак иде.

Егет кулларын кызының биленә салды, ул үзе дә сизмәстән аның коцагына барып керде, әмма ике кулын да егетнең күкрәгенә терәгән иде. Егетнең куллары көчле, күкрәге нык. Зөләйха бермәлгә эчемлек тәэсиреннән айнып киткәндәй булды, шулчак жанын сөенеч биләп алды — бу дөньяда аңа таяныр, сыеныр, аны жил-яңгырдан сакларлык көчле күкрәк кирәк икән бит! Дөнья яралганнан бирле билгеле булган табигать канунын кыз бүген үзе өчен беренче мәртәбә ачты...

Бөек табигатьнең бу канунына бер генә жан иясе дә каршы тора алмый — бик теләп буйсына һәм шулай яши башлый.

Хәзер аңа рәхәт. һәм хәзергә шул житкән дә. Биесен, сыенсын әле ул бу көчле күкрәккә, онытылсын, яшәп алсын!..

Егетнең мыеги колак яфракларын кытыклап үтте, кыз кулларын йомшарта төште.

— Син күбәләк кебек, Зоечка!

Егет кызының бит алмасына иреннәрен тидерде, күңел җепләре тагын да тартыла төште. Кыз аның күкрәгенә йөзен яшерде һәм жиңелчә генә үзеннән читкәрәк этте. Аңа рәхәт иде. Үзенә рәхәт булуын егеткә сиздерүдән курка иде ул.

Тагын кофе эчтеләр, тагын парлашып биеделәр. Сәгатъ уникене суккач, Эдик белән Лена күрше бүлмәгә кереп бикләнде.

Роберт, Зөләйханы күтәрәп алып, караватка утыртты, үбәргә маташты. Эчемлек тәэсиреннән башы әйләнә башлаган кыз егетне дорфа гына

этеп жибәрде дә торып басты. Егет аны янә үзенә тартып китерде һәм караватка аударды, тагын үпмәкче булды. Ләкин Зөләйха кинәт сикереп торды да Леналар кереп бикләнгән ишекне кагарга кереште.

— Лена! Мин кайтам!

Эчке яктан тавыш ишетелмәде.

Төн уртасында ялгыз башы урамга чыгып китү ахмаклык булыр иде. Житмәсә, башы да әйләнә, баягы рәхәтлекне хәзер газап алыштырды.

Роберт аны янә караватка утыртты һәм чәркәләргә коньяк койды. Күрше бүлмәдән Лена да чыкты.

— Зочка, син нәрсә, бу вакытта,— дип сөйләнә-сөйләнә ул шкафттан үзенә спорт киёмнәрен алды һәм Робертка: — Теге бүлмәгә чыгып тор әле,— дип боерды.

— Менә боларны ки, Зочка.

Эдик белән Роберт карават янында торган өстәлне идән уртасына күчереп куйдылар. Аннары кызлар исәнлегенә соңгы тост әйтелде. Бу юлы Зөләйха эчемлеккә орынмады, Эдик тәкъдим иткән кофены исә эчеп бетерде.

Лена белән Эдик күрше бүлмәгә кереп югалды. Зөләйханың күчелә янә күккә ашкандай булды, йомшак дулкыннар өстендә чалкан ятып йөзә, тирбәлә сыман. Өнә бүлмәдә өч йолдыз яна, жанга, тәнгә рәхәт. Егет «йолдызлар»ны өрөп сүндерде һәм караватта изрәп утырган кызны кочагына алды. Менә егетнең утлы иреннәре маңгаен, бит алмаларын кытыклай.

— Иртәгә үк өйләнәм мин сиңа,— дип пышылдый ул, ашыга-ашыга. Бер көйгә талгын гына йөзгән дөнья кинәт чайпалып куйды, аның төнге күгендә нидер өзәлдә кебек.

Егет тагын нәрсәләрдер әйтте һәм, кабалана-кабалана, кыз өстендәгә костюмны салдырды, аннары ансат кына лифчик төймәсен ычкындырды. Шашып-шашып кызның шәрә күкрәкләрен, муеннарын үптә.

Табиғый ләззәт арта, жанга-тәнгә жәелә, тарала барган саен акыл күзәнәкләре уяна барды. Үзе белән туган авылыннан ияреп килгән горурлыгы, кыргыйлыгы берзаман өскә чыкты: ул егетне янә төртеп төшерде дә тиз генә киенергә кереште, аннары одеалга уралып, урынга ятты.

Ике арадагы көрәш шактый озак дәвам итте — кыз егетне бүтән үзенә орындырмады.

Иртәгесен кичке рәхәтлек эрегәндәй юкка чыккан иде. Өстәлдә эчемлек чәркәләрен күрүгә, кыз укшый язды. Монда ник килгәнә үкенә башлаган иде инде ул.

Кәефе юклыгын Ленага белдертмәскә тырышып, табынны кыйштырды, кичтән калган савыт-сабаный юып куйды.

Егетләр таң беленер-беленмәс китеп барганнар иде. Аларны Лена озатып калды, Зөләйха урыныннан тормады.

— Кызың бик кыргый икән, тәнне тырнап бетерде,— диде Роберт чыгып киткәндә Ленага. Эдик көлеп нидер әйтмәкче булган иде, Лена аның авызын каплады ахрысы.

— Тс-сс! — диде ул һәм, егетләр артыннан ияреп, коридорга чыкты.

Аларның анда ни турында сөйләшкәннәре Зөләйхага ишетелмәде.

...«Әйе, бер тиен дә акча бирмим мин сиңа,

егеткәй. Акчам юк диярмен. Шулай дисәм, ни пычагым кыра аласың син, ә! Тотып кыйныйсыңмы? Ю-ю-юк, кулың күтәрелмәячәк... Беләм, күрәп торам ич, мәрхәмәтле кешегә охшаган син».

Зөләйха көлемсерәп куйды. Чыннан да, тиенләп жыйган акчасына алган машинасында үзен авылына алып кайтып барган егетне мыскыл итү, аннан көләсе килү теләге уянган иде.

«Бу кавемнең барысы да бер чыбыктан сөрелгән, һәммәсә дә акча һәм хатын-кыз ярата»,— дип уйлады Зөләйха. «Йосыф та акча яратамы? Ә хатын-кызны яратамы Йосыф,— дип үз-үзенә сорау бирде ул. Әйе, Йосыф та тырыша-тырыша акча жыя. Тик ул туйга дип, миңа өйләнергә дип. Их, Йосыф, Йосыф... Нишләп шундый икән син? Беркатлы, бала-чага кебек... Әйтерсең, дөньяга бүген генә килеп, бүген генә тәпи атлап киткәнсең! Их, Йосыф!» — дип офтанды кыз һәм шофер егетнең жылкәсенә кагылып:

— Кызурак бара алмыйбызмы? — диде.

Якуб, гажәпләнеп, кызга борылып карады.

— Әле бая гына акрын бар дигән идең?

— Син артык акрынайдың бугай.
Машина кызултый төште.

«Йосыфка әйтергә кирәктер... барысын-барысын да сөйләп бирергә кирәктер, бәлкем, ә. Ул мескен тырыша-тырыша туйга акча жыя бит. Әйтергәдер аңа, кирәкми дип...»

Зөләйха Йосыфка ярты ел элек: «Мин кайчан да булса кияүгә чыксам, туйны бары тик Казандагы иң затлы ресторанда гына ясарга теләр идем»,— дип шаярткан иде. Йосыф шуннан бирле акча жыя.

«Әйтергәдер аңа, барысын да сөйләп бирергәдер, ә?.. Барысын, барысындамы?!»

Ленаның «туган көненнән» соң ике көн үтүгә, һиһаять, Зөләйха бер заводта тулай тораклы эш тапты. «Ике ай укырсың, аннан ике ай өйрәнчек булып йөрерсең, бер атнадан тулай торакка урнашырсың»,— диделәр аңа. Зөләйха өчен бу иң кулай эш иде. Тиздән жир битле фатир хужасыннан котылачак! Чын-чынлап эшли башлагач, акчасы да хәйран төшә икән!

Икенче көнне кыз, иртүк торып, эшкә урнашырга китте. Кадрлар бүлегендәге күзлекле хатын бик жентекләп аның документларын карап чыкты. Аннары, күзлеген маңгаена утыртып, кызга күтәрелеп карады да:

— Пропискаң юк икән бит синең! Авылдан төшкәнәң дә күптән икән инде, нишләп моңарчы пропискага кермәдең? — дип сорады.

Инде урнашам, моннан соң барысы да жайланыр дип торганда гына! Зөләйха каушады, йөзе кызарып чыкты, тавышы калтырады:

— Булмады... Кертмәделәр.

Күзлекле хатын беркавым аңа сынап карап торды да:

— Иртәгә килерсең, уйлашырбыз,— дип, аңа документларын кире сузды. Сәмсере коелган кыз кыюсыз гына сабуллашып чыгып китте. «Авылдан килгә үк берәр заводка урнашасы калган икән, их! — дип көрсенде ул.— Бүтәннәр шулай итә бит, туп-туры баралар да керәләр. Ә мин... Боламык... пешмәгән. Шул Сәрия сүзенә ышанып!..»

Урамга чыккач, кыз гарьлегеннән елап жибәрде. Елый-елый трамвайга утырды, елый-елый фатирына кайтты. Урамдагы кешеләрдән дә, трамвайдагылардан да яшермичә елаган иде ул шул чакта. Ул хәзер бу шәһәрне дә, аның кешеләрен дә хөрмәт итми, алардан уңайсызланмый, тарсынмый. Күчеленә таш утырган кыз шуңа күрә күз яшьләрен яшерә дә алмады.

Фатирга кайтып, берәз тынычлангач, бүтән эш эзләп, тагын чыгып китәргә уйлады. Шәһәр чигендә урнашкан тагын бер завод эшчеләр чакыра, ул да тулай торактан бүлмә бирә дип укыган иде.

Ул икеле-сикеле уйлар эчендә утырганда бүлмә ишеген шакидылар. Фатир хужасы Михайлович рөхсәтсез-нисез килеп керде дә:

— Өч көн вакыт сиңа, балакай. Акчаңны түлмәсәң, бүлмәне бушатырга кирәк булыр,— дип сүз башлады:— Фатирга керергә теләүчеләр бик күп. Түләүне дә бер ел алдан биреп куябыз, диләр.

Зөләйха тиз генә урыныннан сикереп торды, тиз генә чәч-башын төзәткәләде.

— Яңа эшкә урнашып йөри идем, Михайлович.

Аз гына көтә алмассыз микән соң, ә. Зинһар өчен!..

Кыз сүзен дә әйтеп бетерә алмады, күзләренә килеп бөялгән яшьләре сытылып ук чыкты.

— Яңа эшкә урнашып йөрмисеңме? — Карт карават янындагы табуреткага килеп утырды.— Ниндиерәк эш инде ул, мәсәлән.

Зөләйха яшь аралаш:

— Заводка,— дип кенә әйтә алды һәм янә елап жибәрде. Карт алдында бу рәвешле елап, сытылып утыру килешми иде. Кыз моны яхшы аңлады. Карт чынлап та хаклы бит, алдан түлә дисә дә, берни кыла алмыйсың. Ул — хужа, фатир — аныкы. Тик нишлисең, күчеленә мөлдерәгән, ташып чыгарга житешкән чагы шул. Кыз тыйлыга алмыйча елады да елады.

Карт аның күз яшьләреннән куркып калдымы, әллә өлкән кешенә күчелә йомшарып, жәлләргә булдымы:

— Чү, чү, кызым. Елама, елама,— дип юатырга кереште, карават башындагы сөлгене кызга алып бирде, кытыршы куллары белән башыннан сыйпарга кереште.

Зөләйха тынычлана төште.

Шулвакыт ишектә,— нәкъ вакытында ярдәмгә килә торган изге жан! — Лена күренде. Карт читкәрәк тайпылды.

Лена кычкырып исәнләште дә туп-туры Зөләйха янына килде, аптыраган тавыш белән:

— Абау, Зочка! Ни булды? — дип, кызын кочаклап алды һәм колагына пышылдады: «Бар әле, бар, чыгып тор. Тиз генә кермә».

Күзләрен мелт-мелт йомып торган карт аның кем икәнлеген шундук таныган булса да:

— Сөз кем буласыз? — дип сорады.

— Исәнмесез, Михалыч! — диде Лена, кыланчыкланып.— Зочка, үләм, тамагым кипте, бар әле чәй куя тор. Кибеттән берәр тәм-том алып керсәң дә ярый.

Зөләйха чыгып китте. Лена аның артыннан ишекне бикләде.

Шуннан соң ни булганын Зөләйхага ул үзе сөйләде.

Лена тиз генә пәлтәсен салып элгән дә карт янына килгән һәм: «Нәрсә катып торасың!» — дип аны караватка төртеп утырткан. Теге исәнә-хушына килә алмый, ди. Шуннан Лена джинсы костюмын, аның артыннан кофтасын салып ташлаган. Чалбар белән бер лифчиктан гына калган алма кебек кызга карап ни еларга, ни көлөргә белмичә күзләрен түгәрәкләндереп тик утыра, ди, карт шайтан! Лена: «Тиз инде, тиз бул»,— дия-дия аның янына килеп утырган һәм шәрә беләкләре белән муеныннан урап алган. Акрынлап карт та аңына килә башлаган. Жәһәт кенә торып куфайкасын салган, аннан соң чалбар каешын ычкындырырга керешкән. Шулчак Лена аны туктаткан да: «Йөз сум! Хәзер үк!» — дигән. Теге имгәк аның нәрсә дигәнән аңламыйча өзек-өзек сулап тик басып тора, ди. «Син нәрсә, Михалыч, бушка дип уйлаган идеңме әллә? Йөз сум алып кер, хәзер үк, бар, тиз бул!» Карт, абына-сөртенә, чыгып йөгөргән һәм беркавымнан унлыклар тотып килеп тә кергән. Үз артыннан ишекне бикләгән дә әле кулындагы акчаларга, әле ярым-шәрә кызга карап, күзләрен мөлт-мөлт йома-йома, ни кылырга белмичә аптырап тора, ди. Лена акчага үрелгәч, кулын ялт кына артка яшергән һәм: «Алдамассыңмы соң?» — дигән. «Һи, нишләп алдыйм

соң инде! Алдасам, син карт пәри каршында шушы тиклем чишенер идеммени?» — дип кәлгән Лена. «Алайса тегесен дә сал», — дип, карт иблис кызың күкрәкләренә ишарәләгән. «Син үзең алдарга маташасың бугай, шушылай чишенгән өчен әүвәл егерме сумыңны бир!» Карт учыннан ике унлык алып калтырган куллары белән үзе кызга суза, ди, үзенең карашы акчалы кулы артыннан ияреп бара, ди. «Тагын чишен», — дигән карт. «Анысы өчен тагын егерме сум!» Карттан акчаны алгач, аңа арты белән борылып баскан да: «Үзең чиш!» — дип боерган. Теге дерелдәгән куллары белән импорт каптырманы чишә алмыйча азаплана икән, ди. Тәмам алжып беткән, хәлдән тайган. Кулы белән тарта башлагач, Лена: «Өзәсең бит инде, карт пәри! Булмый икән булмый. Үзеңә үпкәлә!» — дип, каптырманы үзе ычкындырган да, лифчигын картка тоттырып, тиз генә киенә башлаган һәм, соңыннан акчаларын алып, ишеккә төбенә кадәр каерып ачып куйган. «Хәзер Зоя кайтып керәчәк. Ул сизсә, эш харап, иремә ишетеләчәк. Икебезнең дә муенны борып, бик көнчә адәм», — дигән Лена һәм пәлтәсен дә алып кигән.

Карт дер-дер килгән кулларында әле генә күргән «төшенең» бердәнбер истәлеген тоткан килеш тораташ сыман катып калган.

Лена кухнядан килеп кергән Зөләйханы:

— Жыен, китәбез моннан. Сиңа эш таптым. Яшәр урыны да бар, — дип көлә-көлә каршы алды.

Көлешә-көлешә, Зөләйханың бер чемоданга сыеп бетәрлек кирәк-ярагын, киёмнәрен жыйдылар. Чыгып китәр алдыннан Лена:

— Әйдә, ачкычны тапшырыйк, алыш-бирешне бетерик, — диде.

Кызлар чемоданны коридорга чыгарып куйдылар да, бер бүлмәдән фатир хужасын эзләп таптылар. Карт аягындагы киез башмагын бәрә-бәрә йонлач мәчесен куып йөри иде. Кызларны күргәч, мәчегә томырырга эзерләгән сыңар башмагын югары күтәргән килеш, хәрәкәтсез калды. Күзләренән зәһәрлек бөркелә, йөзе комачтай кызарган, авызы чалшайган иде.

— Зоя моннан китә инде. Сыендыруың өчен рәхмәт, — диде Лена, берни булмагандай. — Мә, фатир хакы, нәкъ ике ай өчен.

Карт кулындагы башмагын ачу белән карават астына кереп поскан мәче тарафына томырды да, авыз эченнән мыгырдана-мыгырдана, Лена кулыннан акчаны йолкып алды.

Кызлар артыннан урысча рәвешен китереп сүгенгәнә ишетеләп калды.

Лена тапкан эш. шәһәрдәге бер оешманың башлыгында сәркәтип урыны иде.

Яше йлледән узуга да карамастан, чем-кара чәчле, пәһлевандай озын буйлы башлык Альберт Габдрахманович Марлен Зөләйханы эш тәртибе белән таныштыруны вакытлыча сәркәтип вазифасын алып барган өлкән яшьтәге ханым — Динара Петровнага тапшырды да үзе ниндидер киңәшмәгә китеп барды.

Зөләйханы иң өркеткәнә сәркәтип өстәлендәге төрле төстәге телефоннар булды. Алар йә чиратлап, йә барысы берьюлы бик еш шалтырап торалар. Динара Петровна, аларның барысын да берьюлы диярлек алып: «Альберт Абдрахманович киңәшмәдә!» — дия-дия, шундый ук оста хәрәкәтләр ясап, кире куя иде.

Динара Петровна кызы бүлекләр белән таныштырып чыкты. Үзенең вазифасын аңлаган кебек булды ул.

Татар авылында үсеп, шул мохитта тәрбияләнгән кыз әүвәл урысчаны такы-токи белүеннән дә шүрләгән иде. Ни дисәң дә, шушындый атаклы оешмада тел белмәсәң, бер генә көн дә эшләп булмастыр. Бәхет дигән нәрсә бер килсә, ишеләп-ишеләп килә, диләр. Зөләйхага андый куркыныч янамады. Телефоннан шалтыратып Альберт Габдрахманович Марленни сораган кешеләрнең барысы да, әйе, барысы да татарча сөйләшәргә тырыша иде. Казан урамнарында татар сөйләшен меңгә бер генә ишетергә туры килгән Зөләйхага бу хәл бик гажәп тоелды. Әйтсәң, язмыш кызы теге чакта вакытлыча гына сынаган да, менә хәзер, бер михнәтнең бер рәхәте дигәндәй, аның өчен тел мәсьәләсен дә җайлаштырып куйган иде. Зөләйха эчтән генә шулай куанса да, бу күренеш барыбер сәер, бик сәер иде. Чөнки бу тел белгечлеге белән шөгыльләнүче оешма түгел, бөтенләй башка юнәлештә эш алып бара.

Төрле михнәтләргә дә күнәгә алган кыз, рәхәт тормышка исә тагы да тизрәк ияләнә. Өч көн дигәндә аны оешманың үзеннән ерак түгел генә урнашкан тулай торагына керттеләр, шундук паспортын теркәделәр. Тулай торакта ике генә кешелек бүлмәгә элгү исә бөтенләй үк көтелмәгән хәл булды. Ниһаять, Казан артындагы бер татар авылынан, шәһәр кызы булырга дип чыгып китеп, күп газәпләр кичергән Зөләйха атлы кыз да кулында бәхет кошын тотып тора!

Көннәре төштәге кебек көнә үтә торды. Кыз үзе башкарырга тиешле эшнә тиз төшенеп алды, һәр эшен жиренә житкереп, төгәл үти торган булды.

Альберт Габдрахманович аз сүзле кеше иде. Сәркәтибенә эшкә кагылышлы булмаган бер генә жөмлә дә әйтмәде, әмма үзе кызының сөйләгәннен тыңларга ярата кебек. Чөнки Зөләйха аңа ул кабинетында юк чакта кемнәр шалтыраткан, нинди сүзләре булганны сөйли башлауга, Марленның күз карашлары үзгәрә, кырыс башлык йомшара, эреп китә, югалып кала сыман.

Өлеге оешмада тагын бер сәер хәл күзәтелә иде. Хезмәткәрләр, аз гына буш вакытлары чыгуга, китапка капланалар, кайберләре, онытылып китеп, кулларын айкый-айкый, үзалларына сөйләнәләр, ниндидер китаптагы тылсымлы сүзләргә, жөмләләргә

хәтерләрендә калдырырга тырышалар шикелле иде. Зөләйха, тора-бара, яшел тышлы ул китапларның барысы да татарча-русча сүзлекләр икәннән белде. Иң кызыгы — маңгай чәчләре коелган күзлекле абзыйларның, аның янына килеп, ун класс белемле, яңа гына авылдан килеп төпләнгән, әле генә буразна арасыннан чыккан кыздан кайбер сүзләренә мәгънәләрен яки әйтешләрән сораулары иде. Зөләйха әлеге фән кандидатларына «акыл сатырга» әүвәл бик кыенсынса да, тора-бара «мөгаллимәлек» шөгыле аның үзенә дә ошап китте һәм ул сакаллы сабийларга теләп ярдәм итте.

Марленның хезмәт көне иртәнге сәгать жидедә башланып, көн саен кичке жиделәрдә генә тәмамлана иде. Иртәнге жидедә белгечләрне җыеп, арты сәгатьлек кенә киңәшмә уздыра, аннары кичен кулы җитмәгән хатлар-язулар белән таныша, телефон аша күрсәтмәләр бирә, делегацияләр кабул итә, төштән соң исә төрле киңәшмәләргә чыгып китә дә алардан сәгать бишләрдә генә кайтып, янә кабинетна кереп бикләнә.

Бүген башлык нигәдер төштән соң гадәттәгечә киңәшмәләргә чыгып китмәде. Зөләйхага машинасын чакыртырга кушты. Зөләйха телефоннан шоферга шалтыратып әмерне әйтеп кенә бетерде, Марлен үзе дә килеп чыкты һәм аңа:

— Зөләйха, минем белән барысың әле. Бүген минем Идел буендагы бакчага зур кунаклар килә, шуларны сыйларга булышасы иде, — диде.

Кыз, берсүзсез буйсынып, Марлен артынан иярде.

Альберт Габдрахманович елкылдап торган кара «Волга»ның алгы ишеген ачып, шофер янындагы урынны кызга тәкъдим итте, ә үзе арткы утыргычка кереп чүмеште. Машина тавышсыз-тынсыз, бала бишегедәй йомшак тирбәлеп, кузгалып китте. Зөләйханың беркайчан да мондый затлы машинага утырып йөргәне юк иде. Шуңа күрә ул әүвәл бик нык каушады, кызарды, йомшак утыргыч каты кебек тоелды. Шофер егет магнитофонны кабызды, аннан Илһам Шакиров башкаруында «Карурман» җыры агылды. Кайчан булса да кара «Волга»да борынгы татар җырын тыңлап барырга туры киләчәге кызның төшенә дә кереп карамас иде. Шулай да бу нәрсә аңа оешмага килгәч күргән хәлләр кебек сәер тоелмады. Әйтерсең, барлык кара «Волга»ларда да барытик «Карурман» көе генә яңгырый иде сыман.

Илһам Шакировның тавышы аны тынычландырды, ул җиңел сулап куйды. Аннары, кызыксынып, тәрәздән шәһәр урамын күзәтеп барырга кереште. Менә алар утырган машина трамвайларны, бер-бер артлы троллейбусларны, калтырча «Запорожец» машиналарын узып китте. Урамдагы кешеләр Зөләйханы күрәләрдер, аннан көнләшәләрдер кебек тоелды. «Теге чакларда мин дә сезгә көнләшеп караган вакытлар күп булды ич! Миңа алай усал итеп карамагыз инде, йә, Казан кешеләре... Мин сезне ачуланмадым, каргамадым бит!..» — дип уйлады кыз, үзенә хәлән акларга теләгәндәй.

Машина, Казанны чыгып, киң асфальт юлдан урман арасына барып кергәч, кызның күңеленә шом иңде. Ул курка, борчыла башлады. Арткы утыргычта дәмши-тынмый гына магнитофоннан татар җырларын тыңлап барган Альберт Габдрахманович та аның бу халәтен сизде, ахрысы.

— Боровое Матюшина якларында, Идел буйларында булганың юктыр, Зөләйха? Хәзер менә шунда җитәбез, — дип куйды. Шофер егет тә аның сүзен

җөпләгәндәй:

— Җәннәтнең үзе инде, — дип сүзгә кысылды.

Аннары Альберт Габдрахманович шофер белән юк-бар турында сөйләшә башлады. Шулай итеп килеп җиткәннән сизми дә калдылар. Идел буендагы бу бакчаларны көне-төне уяу милиционерлар саклаганын һәм бакча хужаларының ниндирәк кешеләр булуын, билгеле, Зөләйха уена да китерә алмады. Ул мондагы матурлыкка, затлы йортларга, исциткеч гүзәл табигать күренешләренә бары соклана гына алды. Сагызлары агып торган юан нарат бүрәнәләрдән салынган, ике катлы, көн яктысында елык-елык килеп торган ак калай түбәле йортларның юан имән агачы янындагысы Марленныкы иде. Шулкач аларның артынан ук диарлек йорт янына кечерәк автобус та килеп туктады, аннан ак халатлы кызлар, апалар төште һәм кырмыскалар кебек кайнаша, хәрәкәтләнә башладылар.

— Кызларга табын әзерләргә булышырга кирәк иде, сеңлем, — диде хужа Зөләйхага һәм үзе йорт эченә кереп китте.

Марлен булышырга дип нигә сәркәтибен дә чакыргандыр, кызлар үзләре дә табынны күз ачып йомган арада әзерләп куйдылар.

Кунаклар, Марленның үзе кебек үк, бик эшкуар кешеләр булдылар, ахрысы, табын артында ни хакындадыр кызу-кызу сөйләштеләр, алмаш-тилмәш ниндидер кәгазьләргә куллар куйдылар да, бер ашап-эчеп туйгач, сабуулашып, китеп тә бардылар. Табынны җыеп, савыт-сабаның һәркайсын тәртибе белән урнаштырганнан соң, кызлар-апаларның ни арада китеп барганлыкларын Зөләйха күрмиңе дә калды. Югыйсә, үзенә дә исәбе алар белән бергә шәһәргә кайту иде. Шуңа күрә ул ни эшләргә икән дигәндәй, атылып юан имән янына килде. Машина эче дә буш иде. Кыз, аптырап, ишектән чыгып килгән Марлен каршысына атлады.

— Альберт Габдрахманович, миңа кайтырга кирәк иде, соңга калам! — диде ул, еламсыраган тавыш белән.

— Әйе, әйе, миңа да кайтырга кирәк, — диде Марлен һәм аннары, нидер исенә төшкәндәй: — Бар, син, чәй эчеп, тамак ялгый тор. Мин аз гына ял итеп алыым. Арылды бүген, — дип, кире йортка кереп китте.

Аның бу сүзләреннән тынычланып калган Зөләйха, әлеге тәкъдимгә ризалыгын белдереп баш какса да, йорт эченә кермәде. Читкәрәк китеп, агач тамырларынан үрелеп эшләнган утыргычка барып чүмеште һәм хужасының ял иткән шунда гына көтеп торырга булды. Тирә-юңдә кеше-кара күренми, тыныч, бары ара-тирә ниндидер кошларның сайраганы гына ишетелә. Кыз күзләрен йомды. Әйтерсең, ул — авылда, гүя, алар әтисе белән урман аланында печән чапканнар да, әтисе — печән чүмәләсенә ятып, ә кыз — алан кырыендагы бер агач төбенә утырып, ял итәләр, көне буга эшләп талчыккан гәүдәләренә шул рәвешле көч түпыйлар. Менә әтисе, иң беренче кузгалып: «Кызым, кайтырга вакыт икән инде», — дип дәшер дә, алар үзләре чапкан печәнне ат арбасына тейи башларлар, аннары, урман карагачысы гына килеп чыкмаса ярар иде дип тели-тели, курка-курка кайтырга чыгарлар. Хәер, бүген ул тамчы да арымады. Печән чапканда исә тәмам алжыйлар иде.

Караңгы да төшә башлады. Хужасының тынычлыгын бозарга базмаса да, караңгыда монда калудан курку хисе көчлерәк булып чыкты: ул акрын

гына йортка керде. Марлен йөзтүбән хәлдә киң агач караватта хәрәкәтсез ята иде. Ул кызның керүен сизде һәм:

— Монда кил!— дип чакырды. Зөләйхага эссе-ле-суыклы булып китте, йөрәге дөпелдәргә кереште, сулышы кысылды, инде йөгереп-чабып чыгып китәм дигәндә генә, Марленның ялварулы тавышын ишетеп, аптырап калды.

— Ай, муеным... кил әле, кил.— Кыз әлеге ялвару катыш әмергә ирексездән буйсынып, бер-ике адым атлады да:

— Альберт Габдрахманович, караңгы булды бит инде, миңа кайтырга кирәк,— диде.

Марлен, урыныннан торырга теләп, аз гына бер якка авышты һәм яңадан, ыңгырашып-сызланып, йөзтүбән капланды.

— Муен жибәрми... массаж яса... массаж... кайтырбыз.

Кыз бу юлы йөгереп диярлек башлык янына килде һәм калтыранган бармаклары белән Марленның каты тиреле, тыгыз муенына орынды.

— Катырак, катырак бас...

— Ни булды соң, Альберт Габдрахманович?— Кызның тавышында бая ук авыру янына йөгереп килмәгәнлегенә үкенү дә сизелә иде.

— Менә шулай... шулай, тагын да катырак... хәзер, хәзер жибәрә...

— Егылдыгызмы әллә, Альберт Габдрахманович?

— Кулың шифалы бугай, сөңлем, болай тиз жибәргәнә юк иде әле. Хәзер берәз ятып торыйм әле. Син утыр, ял ит. Аннан соң кайтып китәрбез.

— Ни булды соң сезгә, Альберт Габдрахманович?..

Моңа сорауның үзе кебек ике-өч сүз белән генә берничек тә җавап биреп булмый иде. Ә чынлыкта исә Альберт Габдрахманович Марленга менә ни булган иде.

Марлен фамилиясе «марксизм-ленинизм»нан укмаштырылып ясалма фамилия иде. Альбертның әтисе, бабалары шәжәрәсе буенча татар саналса да, малайның кан буенча чынлап торып кайсы милләткә караганлыгын әйтүе бик кыен эш. Дөрөсрәге, берьюлы берничә милләт каны ага аның тамырларында. Әнисе — яһүд милләтеннән. Әүвәл әтисе ягыннан китсәң, бабасы, билгеле, татар, үзбәк яларында революция ясауда катнашкан, шунда үзбәк кызына өйләнгән, бабасының әнисе исә кыргыз милләтеннән. Бу шәжәрә буенча барсаң, анда бер француз бар, калган әбиләре татарлар. Әнисенең әтисе — яһүд, әнисе татар, әбисе украин, аннары тагын татар, аннан соңгы әбисе урыс милләтеннән, аннары — япон кызы, аннан соң кем булганын исә берәү дә белми.

Альберт Габдрахманович Зөләйхага шулар хакында сөйләде дә бермәл тынып торды. Кызның уё исә тизрәк моннан кайтып китү иде. Ул шулай дип авызын ачарга уйлаган иде, ләкин жөрҗәт итмәде.

Альберт Габдрахманович Марленның биографиясе шактый катлаулы һәм сәер иде шул. Ул Казандагы зур бер оешманың житәкчесе, чит илләрдән командировкалардан кайтып керми, күңеле ни теләсә, шуны эшли ала, әмма илле яшьтән соң үзе белән ни булганын һич аңлый алмый азапланды.

Ул Казанга моннан биш ел элек Мәскәүдән кайтып төште, үзе теләп кайтты, югыйсә тормышы һәм эше Мәскәүдә дә бик әйбәт иде.

Кырык яше тулган көнне Марлен параличланган кебек хәрәкәтсез калды, үз акылында булса да, гәүдәсе, аяк-куллары, муены катты. Аны иң яхшы табиблар карады, әмма нәтижәсе булмады. Шуннан соң хатыны качып китте, балалары юк иде.

Америкадагы дуслары аны үзләренә алып киттеләр, бик тырышып дөвәләп карадылар. Әмма аны бернәрсә дә аякка бастыра алмады. Көннәр-атналар узды. Марленның яшәүгә булган өмете тоныклана, сүрелә башлады. Табиблар һаман юаттылар, түз, терелерсез, диделәр.

Алар үзләре дә бик нык аптырауда иделәр. Бу рәвешле параличланган кеше дөньяда бүтән юк, Марленның авыруы гажәп сәер. Организм сәламәт, кан тамырлары исән-сау, сызлану-авыртулар да юк, гәүдәсе уклау йоткан кебек катып калган.

Яшь үгезнеке кебек сау-таза организм элекке көенчә яшәсә дә яңадан хәрәкәтләнә алмады. Бу хәлгә нәкъ ике ай булды дигәндә, үзен бик нык күзәтү астында тоткан табиб-галимнәрне шаккаттырып, Альберт Габдрахманович Марлен аягына басты. Ул көнне аның янында элеккеге дусты татар җырлары язмасы калдырып киткән иде. Якты дөньядан тәмам өметен өзгән Марлен үтенече буенча хезмәтче магнитофонны жибәрде, тасмада Нижгар мишәр ансамбле җырлары иде. Альберт Марлен эч пошуын басар өчен ярты көн шул җырларны тыңлап ятты. Төш вакытында шәфкать туташы авыруга әбәт алып килде. Марлен, урын өстендә ятып ашауны килештермәгәндәй, кызга кулы белән генә ишарә ясады да, берни булмаган кебек аягына торып басты һәм йөреп китте. Айлар буга авыру янында булып аны тәрбияләгән шәфкать туташы кулындагы подносны идәнгә төшереп жибәрде...

Икенче көнне сәер авыру уңаеннан галим-табибларның киңәшмәсе җыелды. Үз аягы белән барып анда Марлен да катнашты. Галимнәр, бу хәлгә бик нык аптырап калган белгечләр янә уртак нәтижәгә килә алмадылар, авыру тарихы махсус киңәшмә өчен бөек сер булып калды.

Альберт Габдрахманович шифаханәдән чыккач, элеккеге урынына урнашырга теләмәде, үзен Мәскәүдән Казанга күчерүләрен сорады.

Марленның хатыны Маруся, иренәң кабат аякка басуын ишетсә дә, кире кушылырга атлыкмады. Шул сәбәпле Марлен үзе дә марҗа хатыны катына бармады, аны эзләп маташмады.

Казанга кайткач, Марлен житәкчелек эше белән бергә үзенең фәнни эшен дәвам итте, Япониягә, Америкага махсус киңәшмәләргә йөрде һәм шул яшәшеннән тәм табып яши башлады.

Бер елдан соң Марленның параличы тагын кабатланды, ләкин бу юлы йә муены, йә аяк-куллары гына катып кала да берәр сәгаттән соң ычкындыра иде. Аптырагач, ул галимнар дә серенә төшенә алмаган сәер авыруын бер имче карчыктан дәвалатып карарга булды.

Туксан яшьлек карчык әүвәл бернинди дару-үләнсез аның белән ярты сәгатъләп сөйләшәп-сораштырып кына утырды. Аннары гади генә итеп:

«Тамырларыңдагы каннар сугыша... төрле каннар... төрле милләт каннары. Шулар арасында берсе көчлерәк, менә шул өстенлек алмакчы була,— диде. Аннары Марленнең кулын үзенең кытыршы учына алды да озын бармаклары белән кул аркасында йөртте: — Яшь кызның жылы кулы белән ясалган массаж сиңа сихәтлек алып килер. Тора-бара тамырларыңдагы көчле кан башкаларын кысрыклап чыгарыр да тәнеңдә үзе генә хакимлек итә башлар, авыруың бетәр. Минем киңәшләремне тыңла!» — дип калды.

Марлен бик сәләтле кеше иде. Ул бер-ике ай эчендә татарчаны үзләштерде, җырлар өйрәнде һәм хәзер аның «параличлары» бик сирәк кабатлана иде.

— Менә шуңа күрә сиңең кулларың орынуы миңа ярдәм итте дә, — диде Альберт Габдрахманович авызын ачып тыңлап утырган кызга.

— Йә, хәзер кайтсак та була инде.

Зөләйхага әлеге вакыйга ниндидер сәер уйдырма, хикәят кеңә булып тоелды. Аңа куркыныч иде, ул туңа башлады. Аягына торып баскач, башы әйләнергә кереште, бүлмәдәге үт бер караңгыланды, бер яктырды. Егылып китмәс өчен кыз ике куллап өстәл кырыена ябышты. Марлен, кызның иценнән җиңелчә генә кочып, кулын аның маңгаена куйды.

— Йә, кайтыйк.

Әлеге тавыштан кыз айнап китте, акрын гына Марлен артыннан ишеккә таба атлады.

Шофер юк иде. Марлен рульгә үзе утырды. Кара «Волга», урман эченә иңгән караңгылыкны ертып, кузгалып китте.

Юлда кайтканда Марлен сүз катмады, бары авыз эченнән ниндидер борынгы татар көе генә көйләде.

Зөләйха машинадан үзе яшәгән тулай торак ишек төбәндә төшәп калды. Ул күңелә белән һаман үзе түгел иде әле. Инде ияләшә, күнәгә башлаган тулай торак ишеге дә ничектер ят сыман. Нинди йортка кереп бара соң ул? Нишләп йөри ул монда? Нигә әти-әнисе янында түгел ул?

Әйе, бар да сәер, әллә ничек кебек иде.

Лифт кызны сигезенче катка алып менеп китте. Үзе яшәгән катның таш идәннен аяк баскач кына кыз фани дөньяга әйләнеп кайткан шикелле булды. Хәтта елмаеп та куйды.

Бүлмәләрендә бергә яшәгән кызның егете дә утыра иде. Артур исемле бу әзербайҗан егете Тәня янына сирәк-мирәк кеңә йөрсә дә, килгән чакларында, кыз янында кунып ук кала. Аны күргәч, Зөләйханың кәефе кырылды. Чөнки бүгенге көн шактый арытты, ватты, душта коенып алганнан соң ял итәрмен дигән иде. Бүген дә төне буге йокы күрсәтмәчәкләр икән болар!..

Ул безаз телевизор карап утырды да йөреп керәм дигән сылтау белән урамга чыкты. Күңелендә әле һаман Альберт Габдрахманович сөйләгән теге

сәер хәлләр кайный. Хәзер кызны да ул вакыйга әллә ни куркытмый.

Аның хәзер үк авылына кайтасы, җәяүләп булса да әти-әнисе янына китәсе килде. Авылын сагынды. Аның авылы дөньядагы иң әйбәт авыл, кешеләре иң яхшы кешеләр. Ул кешеләр, авылдашлары, иртән эшкә кителәр, кичен яшь-җилкенчәге клубта чумардәк, чума-казны, тәңкә салыш уенын уйныйлар. Алар арасында Йосыф та бар. Йосыф дөньядагы иң әйбәт егет! Аның авылында сәер язмышлы кешеләр дә юк, гадәттән тыш вакытлар да булмый. Берәр-сенә кичтән кайтмый калган кәжәсен төнлә бүре буса, шул булыр иң зур вакыйга, берәр ир, салып кайтып, хатынын урамга куып чыгарса — шул булыр гадәттән тыш хәл! Болар да тиз онытыла. Бүре авылга бик сирәк килә, ә исерек ир исә иртәгесен хатынының күзенә күтәрелеп карамаска тырыша. Тормыш үз җаена төшә!

Зөләйха Йосыфны сагынды. Үткән кайтканында — ике атна элек кеңә — егет аны озата килде. Җыен юк-бар турында сөйләштеләр, көлештеләр. Аерылышканда Йосыф ялгыш кына аның бит очыннан да үбеп алды.

Зөләйха хәзер шуны исенә төшереп көлеп куйды. Ул вакытта егеткә мондый кыюлык кайдан килде икән дип шаклар каткан иде кыз. Соңыннан гына төшенде: Йосыфның Казандагы иң затлы ресторанда туй ясарлык акчасы тупланып бетеп килә икән. Үзе шулай диде. «Бу атнада авылга кайткач әйтәм, шаяртым гына, бернинди ресторан да кирәкми. Туйны авылда уздырабыз да авылда яшәп калырбыз», — дим. Затлы ресторан, имеш! Шаярта, янәсе! Их, шундый шаярту була димени инде! Акылсыз кыз!

Зөләйха, үзен тирги-тирги, тротуар буйлап атлады.

Тулай торактан узып шактый ара киткән иде. Ул, шикләнеп, кире борылды. Авыл турында уйлагач, күңелә урынына утырып, Марлен «тарихы» да сыеклана төшкән иде инде.

Шулчак караңгылык эчендә таш коймалы бакча эчендә утырган йорттан ниндидер тавышлар ишетелде.

Кыз адымнарын тагын да кызулатты, баягы тавыш янә кабатланды. Бакча эченнән ундүрт-унбиш яшьлек ике малай атылып чыкты да:

— Коткарыгыз! Иптәшебез үлә! Әллә ни булды! — дип, кызга таба йөгәрештеләр.

— Кайда? Нәрсә? — диде кыз, курка-курка гына.

— Апа, апа җаным! Коткарыгыз! Әнә тегендә, бакча эчендә иптәшебез калды. Эчен тотып егылды. Без «Ашыгыч ярдәм» чакырабыз!

Зөләйха бакча эченә йөгереп керде. Монда «Умырзая» дип аталган балалар бакчасы барлыгы исенә төште.

Ул малайның кайдалыгын белмичә бермәл аптырап басып торды. Ыңгырашкан тавыш янә кабатланды. Бакча ишеге янында бер яшүсмер бөгәрләнеп ята иде. Кыз аңа таба иелде.

— Ни булды? Кай җирең?

— Эчем! Эчем!

Зөләйха, җирдә ятмасын дип, аны янәшәдәге эскәмиягә салмакчы булды, ләкин күтәрергә көче җитмәде. Шул вакыт авыруның иптәшләре дә йөгәрешеп килеп җитте.

— Апа, бакча эченә кертеп салыйк. Врачлар хәзер килеп җитә, — диде аларның берсе, үзе җирдә яткан иптәшенең баш очына иелде. — Бакчаның ишеге ачык. Каравылчысы минем әти. Үзе өйгә кай-

тып киткән иде.

Авыруны эчкә алып керделәр. Малайларның берсе өстәл лампасын кабызды. Зөләйха бүлмә эченә күз салды. Рәт-рәт булып караватлар тезелеп киткән, почмактагы шкаф-тартмаларда йөнтәс аю малайлары, ерык авызлы маймыллар. Алар, йокыларыннан уятуга үпкәләп, боегып утыралар шикелле.

Кайчандыр үзе дә балалар бакчасында эшләгәнлектән, бүлмә эчендәге манзара кызга таныш һәм якин иде.

Авыру малай, каты ыңгырашып, идәнгә тәгәрәп төште. Зөләйха аның янына килде. Һәм, ни эшләргә дә белмичә, кулын малайның маңгаена куйды. Шул вакыт аның күз аллары караңгыланып, сулышы кысыла башлады, ул, чүгәлөгән урынында тора алмыйча, артка ауды. Малайларның икесе кулларын каерды, «авыру» яшүсмер шкафттан тиз генә бер курчак алып, аның башын кызның авызына тыгып өлгерде. Зөләйха бар көч белән тибенде, торып басмакчы булды. Ләкин яшүсмерләр көчле иде, кыймылдарга да ирек бирмәделәр. Күз ачып йомган арада плащының төймәсен чиштеләр, кофтасын, итәген аерып төшерделәр.

Кыз, авызы бушагач, ачыргаланып: «Әни!!!» — дип кычкырды...

Шкаф-тартма киштәсенәң читендә үк утырган курчак кызы идәнгә мәтәлеп төште...

Ул аңына килгәндә яшүсмерләрнең эзләре суынган иде инде.

Төнге Казан күгенең иң якты йолдызы атылды, нурлар бик биектә чак кына эленеп тордылар да, аларны караңгылык өреп сүндерде...

Чакматаш ашханәсе каршында машина көтеп торучылар арасында кулына яшь бала күтәргән авылдашы Сәрияне күргәч, Зөләйха каушавыннан чак кына кычкырып жибәрмәде. Аннары тиз генә исенә килеп, тәрәзәдән күренмәс өчен утыргычка сеңде. Якуб кул күтәрәп торучыларга игътибар итмичә ашханә янынан выжылдап узып китте. Сәрияне утыртырга кирәк иде канә! Теге чакта Зөләйхага күпме изгелек эшләгән изге күңелле Сәрия бит ул!..

Юк... үзенең Казан тикле жирдән машина яллап кайтуын Сәриягә дә белдерәсе килмәде кызның. Күрсәләр, шундук авыл халкының «тегермәнәндә» әйләнә башлаячак иде бу вакыйга...

Сәриянең Макс белән аерылышканын ишеткән иде ул. Бервакыт авылдашының хәлен белеп кайтырга да җыенды, әмма аяклары тартмады, бармый калды, Лена Сәриягә үзенең «серләрен» чишкәндер дип курыкты.

Казан күгендәге иң якты йолдызларның берсе атылган каһәр суккан төннән соң Зөләйха озаң кына хастаханәдә ятты. Аннан чыккач беркөнне кызны милициягә чакырттылар. Ул кичне «Умырзая» балалар бакчасынан туксан тугыз сумлык әйбер урланган икән, милиция дөнья бетереп каракны эзли. Сизгер тикшерүчеләрнең төп шикләре Зөләйхага төшкән иде.

Теге малайларны да эзләп тапкан милиция. Республика һәм Казан патшаларының бердәнбер «сабыллары» әлегә караклык эшендә төп шаһитлар икән. Кич белән, «Умырзая» янында уйнап йөргәндә, ниндидер шикле «апа» йөгәрә-йөгәрә алар яныннан узып киткән, имеш.

Боларны ишеткәч, Зөләйха тикшерүче бүлмәсендә кычкырып көлеп жибәрде. Чәчләрен йолка-

йолка, үкси-үкси елыйсы килгән иде. Күз яшьләре чыкмагач, тыныч халәттә көлеп торганын үзе дә сизмәде. Елыйм дип белеп көлдә...

«Умырзая»дагы вакыйгалар Марленга да барып ишетелде. Ул кызны кабинетына дәшеп кертте дә йомшак кына башыннан сыйпады, әмма бер сүз дә әйтмәде. Төштән соң кызны тагын кабинетына чакырды, утырып торырга кушып, урын тәкъдим итте. Беркавымнан кабинетка милиция подполковнигы белән теге «сизгер» тикшерүче керделәр.

Марленның йөзе бик кырыс иде, алар белән исәнләшеп тә тормады, урын да тәкъдим итмәде.

— Әгәр дә мәгәр сезнең аркада бу кызның башыннан бер генә чәче булса да төшә икән, йә аны тагын чакыртып тинтерәтәсез икән — соңыннан миңа үпкәләмәгез! Ә теге маңка малайларның жинаятыларен суд карарга тиеш! Үзем контрольдә тотачакмын! Ярый, минем сүзем бетте, — диде Марлен һәм ишеккә таба ишарәләде.

Кичен Зөләйха Лена фатирына китте.

Лена өйдә юк иде. Кыз беравык ишек төбөндә таптанып торды да кире урамга чыкты. Тукталышка житәрәк, ашыга-ашыга Лена яшәгән йортка таба килүче Робертны күрәп, аңа каршы китте. Миллион кешелек шәһәрдә үзен бер ялгызы итеп хис иткән кызның кем белән дә булса аралашасы, сөйләшәсе килә иде. «Умырзая» вакыйгасы вакыт-вакыт исенә төшеп, йөрәге жу итеп куйса да, кыз хәзер бу фани дөньяга битараф, хәзер ул чын күңеленнән шатлана һәм кайгыра алу сәләтен маңгегә югалтты сыман. Егерме бер ел буге йөрәк астында яшәгән үз Жаны күккә ашып, аның урынын ниндидер чит, бүтән жан алды кебек.

Роберт таныш кызны күргәч, чамасыннан тыш көчәнеп елмайды да кирәгеннән артык төчеләнеп:

— Кемне күрәм мин! Зөләйха туташ! Әле генә синең хакта уйланып бара идем! Менә бу күрешү! — дип, сак кына кызның беләгеннән тотты.

Зөләйха да елмаясы итеп баш какты һәм аның сүзенә җавап булсын дигәндәй:

— Онытмаганың икән әле. Исемемне дә хәтерлисез, — дип куйды.

— Нинди оныту ди ул, Зочка! Сине алай тиз генә онытып буламы соң?

— Нәрсә, Лена янына мине эзләп баруың идеме әллә?

— Әйе... юк... менә Эдик видеофильмга билетлар алган булган икән. Лена белән бергә бармакчы булганнар. Эше килеп чыкты. Минем баруымны үтәнгән иде.

Кыз көлемсерәп куйды. Егет теге вакыттагы оялчан кызның йөз-кыяфәтендәге үзгәрешләргә күрәп, бермәлгә аптырап калды: күз карашы бүтән, сөйләшүе, үз-үзен тотышы башка...

— Алайса мин сине шатландыра алам. Кешеләрен кинога алып барудан котыласың — Лена өйдә юк, — диде ул, берәз кыланыбрак.

— Шулаймыни? Соң, алайса, әйдә, икәү киттек!
— Киттек!

Авылга житәрәк ярты чакрым кала урман кырында Зөләйха Якубка туктарга кушты.

— Булды. Кайтып життем. Калган араны тәпитәпи генә, — диде ул егеткә һәм, ишекне ачып, машинадан төште.

Якуб та, аптырап, машинасыннан чыкты һәм:

— Соң, авыл эченә хәтле кертеп куйыйм инде, — диде.

— Юк, юк, моннан гел жәяү кайтам мин, шулай күнегелгән.

Бу сүзләр, билгеле, егетне ышандырып бетермәде, әллә кызының бүтән уйлары бармы икән дип, аның янына якынлашты. Үзенең йөрәгә дөп-дөп тибәргә кереште.

— Юл хакын акча белән түләмәсәң дә ярый, Зөләйха...

Зөләйха аңа вәгъдә ителгән акчасын сузды һәм икенче кулы белән тагын бер бишлек өстәп:

— Якуб, син, зинһар, Чакматаш ашханәсе каршында калган балалы яшь хатынны авылга кайтарып куй инде, — диде ул һәм, сумкасын кулына алып, кызу-кызу авылга таба китте. Берәз атлагач, борылып үзе артыннан аптырап карап торган шофер егеткә:

— Тик, зинһар, мин кушканны белдерә күрмә инде, — диде.

Егетнең баягы өмет уты кузгалган йөрәгә һаман тынычланып бетә алмаган иде, ул ачулы тавыш беләнрәк:

— Белдерсә, ни була соң? — дип кычкырды.

Зөләйха, сумкасын юл кырындагы чирәмгә куйды да, йөгереп, егет янына килде һәм битеннән үбеп алды.

— Әйтмә дигәч, әйтмисең инде.

Бу хәлдән аптырап калган егетне иреннәр кайнарлыгы шундук хушына китерде, ул бер кулы белән Зөләйха биргән бишлекләргә чалбар кесәсенә тутыра-тутыра, икенчесе белән кызын электереп, үзенә тартты, һәм каерып, иреннәреннән үпте.

Каршылыкка очрамагач, икенче кулы белән капшана, сыпырына башлаган иде, кыз жәһәт кенә читкә тартылды.

— Ярый, Якуб, мин әйткәнне тыңла, зинһар. Теләсәң, Казанда күрешербез, — диде ул аңа һәм борылып китеп барды.

Үзе генә калгач бик озак машинасын кабыза алмыйча азапланды Якуб...

Авылына якынлашкан саен кызның бит алмаларына кунган кызыллык куера, пешерә башлады. Ул туктап ял итте, көзгесен чыгарып карады, йөзүдәге кызыллыкны сүндерергә теләп, пудра да ягып карады, ярдәм итмәгәч, аны кулъяулыгы белән кире сөртеп алды, ике бит алмасын кул учлары белән уды. Беркавымнан кызыллык үзеннән үзе сүрелде.

Бит алмаларының ни сәбәпле кызаруын аңлады кыз. Бу аның кылган эшләре өчен туган авылыннан, шунда яшәп яткан әти-әнисеннән, Йосыфтан оялуы иде. Шәһәрдә ул берәүдән дә оялмый, кызармый. Кайчаннан бирле шулай соң әле бу? «Умырзая»дагы

фажигадан соңмы, әллә Роберт белән оятсыз фильм караган кичтән соңмы?

Робертның «видеофильм» дигәне «Ләззәт» кооперативы күрсәтә торган оятсыз фильм иде. Зөләйха аны ахырына кадәр битараф күңел белән генә карап утырды ул чакта. Аннан соң Роберт кызын үз өенә чакырды. Бардылар.

Егет аның үзенә шулай карусыз ияруенә бик гажәпләнсә дә, моны кызга сиздермәскә тырышты; кып-кыска вакыт эчендә генә элеккегә танышының үзгәрүен, Леналарда үткән тынгысыз төннән соң үзе белән буш фатирга кайтырга ризалык бирүен — ничтә башына сыйдыра алмады.

Әйе, теге чакта төн мәгънәсез үтсә дә бу кыз егеткә ошап калган сыман иде. Бер күрүдә гашыйк булу дип тә, яисә кызга карата чын мәхәббәт уяну дип тә бәяләмәде моны егет, ошады... һәм вәссәләм! һәм аны эзләп тә йөрмәде, күрешү турында хыялланды.

Ә бүген кыз үзгәрәк төсле. Бәлкәм, егет ялгышадыр, Зөләйха һаман да шул уктыр, бил бирмәс кыргыйдыр?..

Кызларга «кайнар мәхәббәтен» аңлату өлкәсендә егетнең тәҗрибәсе хайран зур булса да, мондый «уен»ның шактый вакыт һәм көч сораганын белгәнлектән, бүген ул аны кулланырга ашыкмады.

Роберт кызга диваннан урын тәкъдим итте, бер почмакта торган бәләкәй өстәлне якынарак күчереп, аңа коньяк шешәсе утыртты, лимон турады, конфетлар алып килде, аннары кунагының кулына бәллүр чәркәләргә берсен тоттырды. Бу юлы гадәтенчә озын-озак сөйләп тормыйча бер-ике сүз белән:

— Бүгнге очрашу өчен! — дип эчтемлек уртлады. һәм, чыраен сыткан булып, кызга таба авышты. — Дөнъяда иң шәп закуска синең иреннәр тәме! — дип төчеләнергә уйлаган иде, кызның кире какмаслыгын сизгәч, сүзсез генә аның иреннәренә үрелде. Чынлап та каршылык булмады. Тик берәздән кыз, башын яшерә төшеп:

— Ут бигрәк якты, — диде.

Егет якты утны сүндереп өстәл лампасын кабызды.

— Музыка жибәр, — диде кыз, үз янына таба килгән егеткә.

Егет магнитофонын жибәрде. Кызның әлегә «боерыклары» аны хәзер алай ук гажәпләндерми дә кебек иде инде, «Ләззәт»тә фильм караганда уяган хисләр, отыры көчәеп, бар аптырау-гажәпләнүләргә дә басып китте.

Ул янә кызын үбәргә кереште. Иң газиз кешесе өчен генә булган бердәнбер хисләре «үтерелгән» кыз егетнең яңагына да сукмады, этеп тә жибәрмәде. Әлегә хисләрен, аның моңарчы күңеленә салынган инануы буенча, ул газиз кешесенә тапшырырга тиеш иде — булмады, аны «үтерделәр», «Яшәүнең мәгънәсе бетте!» — дип уйлады ул шул чакта. Ләкин бүтән чара табылмагач, тора-бара бу язмышка күнде.

Киңәш-табыш итәрлек якын кешесе дә юк. Үз-үзе белән дә киңәшә алмады, чөнки күңеле һаман яралы, жәрәхәтле иде.

Әйтерсәң ул очы-кырые күренмәгән аксыл томан эчендә йөзә. Бернинди яктылык та очрамастыр инде бу томанда!..

Ни тели соң аннан бу Роберт атлы адәм?.. Нигә шулай ярысып-ярысып үбә ул аны? Ирексезләмәсен аны бу егет! Ирексезләүгә карата аның һәр күзәнәгендә тирән нәфрәт һәм жирәнү ята! Үзе! Ул үзе!..

Менә... менә... соклан! Бу аның мәсхәрәләнгән

тәне!.. Тик гариплэнган рухын син, егет, беркайчан да күрә алмассың!

Кыз, тәнненнәи аерыла барган каптырма-төймә-ләрәнең черт-черт иткән тавышларын ишетеп, куырылып килде.

— Музыканы көчәйт!

Егет аны озаграк иркәләгән саен кызның куркуы арта гына барды. һәм ул, аны жиңәргә теләгәндәи, егеткә тагын да ныграк сыенды. Курку хисе бетәр һәм ярымкараңгы бүлмәнең бушлыгын тутырган көй мәңге-мәңге агылып, тукталмас, бетмәс кебек тоелды. һәм, ниһаять, аны чорнап алган томан эчендә якты ут күренер шикелле иде.

Кыз, шул якты утны хәзер үк күрергә теләгәндәи, чытырматып күзләрен йомды.

Магнитофон тасмасы әйләнәп бетте, көй өзәлде. Бу ят бүлмәнең эче янә бушлык белән тулды... Көй өзәлгән булган икән инде...

Иртәгесен Роберт, кызның баш очында шыгырдап торган өр-яңа иллелек калдырып, эшкә китте. Бер бүлмәле фатирда ялгызы гына калган кыз торып киенде, акчаны алып кулында бөгәрли-бөгәрли байтак вакыт шыгырдаган тавышын тыңлады, аннан соң кеше-кара күрдән курыккандай, тиз генә бәләкәи сумкасының эчке кесәсенә яшерде.

...Зөләйха өенә кайтып кергәндә, әтисе белән әнисе ат жигеп, урманга киткән, сеңлесе Фәйрүзә берьялгызы караватында ята иде. Кыз, апасын күргәч, шатланып, карават кырыена тотына-тотына, торып утырды. Куанычын яшерә алмыйча кычкырып:

— Апа, мин синең кайтасыңны белдем! Бүген төштә күрдем, әнигә дә әйткән идем, ул ышанмады, апаң бу атнада кайтмас әле, диде. Мин кайта, дидем. Менә дәрәс әйткәнмен бит! Әни ышанмаган иде, менә кайттың бит, кайттың! — дип сөйләнде гарип кыз.

Зөләйха сеңлесенә карават кырыена утырып, башын күкрәгенә кысты да яшь аралаш:

— Кайттым, сеңлем, кайттым. Дәрәс күргәнсең, төшең рас булган, — диде. Аннары тиз генә урыныннан торып: — Сиңа бер нәрсә алып кайттым бит әле мин. Хәзер, хәзер, — дия-дия, күз яшьләрен сеңлесенә күрсәтмәс өчен, кухняга чыкты, сумкасын актра башлады.

Аның сеңлесенә дигән күчтәнәче өр-яңа «Ади-дас» маркалы түфлиләр иде. Зөләйха кайткан саен диярлек сеңлесенә төрле-төрле аяк киёмнәре алып кайта. Бу Фәйрүзәнең үз үтенече иде. Аякка басуына һаман да өметләнәп йәшәгән кыз бала ярты еллап элек апасына шул гозерен әйтте. Кызлар бу сөйләшүне әти-әниләренә сиздермәделәр. Шуннан бирле Зөләйха авылга төрле-төрле аяк киёмнәре ташый. Баштарак әнисе: «Юкка акча өрәм итәсең бит, балам», — дисә дә хәзер бу хәлгә күнде, сүз әйтми.

Яңа түфлиләр Фәйрүзәгә бик ошады. Ул аларны күкрәгенә кысып, курчак кебек, озакалап сыйпап утырды, аннары баш очындагы урындыкка алып куйды. һәр яңа түфли, икенчәсе кайтканчы, шул урындыкта тора...

Фәйрүзә, түфлиләргә сокланып туйгач, апасын үз янына дәшеп китерде һәм ниндидер яшерен сүз әйтергә жыенгандай, беркавым икеләнәп торды, аннары, башын читкәрәк бора төшеп, еламсыраган тавыш белән:

— Апа, син... син үзгәргәнсең... әллә ничек шунда, — диде.

Фәйрүзә бу сүзләргә, бер үк сүзләргә, «Умыр-зая»дагы кичтән соң бер айдан апасы авылга кайткач

үк әйткән иде, һаман кабатлый, җавап та таләп итми кебек үзе, болай гына, бүтән әйтер сүзе булмаганнан әйткән шикелле генә сорый.

Зөләйха сүзне һаман-һаман шаяртуга борырга ашыга.

— Картаям бит, сеңлем. Шуны әйтәсеңдер син, — дип, Фәйрүзәнең үткер карашыннан котылырга теләп, аның иңнәрәннән коча, башыннан сыйпый.

Фәйрүзә акыллы кыз, апасына шуннан соң бүтән сорау бирергә ярамаганлыгын үзе дә сизә, әлегә сөйләшүне кинәт «оныткандай»:

— Апа, мин тагын бер төш күрдем бит әле. Өченче көн генә. Әни янына көн дә бер кош очып килә дә сайрый башлый. Шундый матур итеп сайрый! Менә тавышын әле дә ишетәм кебек, һаман колагымда тора. Сайрый, сайрый да, аннары ачыргаланып еларга керешә. Бик озаң елый. Әни аны тотмакчы була, ул тоттырмый, әни кулын сузуга, читкә сикерә дә очып китә.

Зөләйха сеңлесенә юата, үзе:

— Әй, андый гына төшләр керә инде ул кешегә. Аптырама. Син күп уйлыйсың, шуңа күрә йокың да тынычсыз, — ди, ә үзенең күңеленә шом кереп оялый.

— Беләсеңме, апа... ул төш, нәкъ шул бер үк төшне мин хәзер көн саен диярлек күрәм...

Фәйрүзә белән сөйләшү җанга бигрәкләр дә авыр. Сәер кыз ул, сизгер күңелле, ниндидер тылсымы бар кебек.

Зөләйха, сәбәп тапкан булып, ишегалдына чыкты. Бакчага кереп, алмагачтан бер алма өзде, аны кесәсенә салып куйды. Койма буендагы миләштән тәлгәш өзеп алды, миләш өлгермәгән иде әле, ачысы авызына таралды, тәннәрән кымыржытты. Монда бар да үз, якын. Туган йортындагы һәр мизгел җанына савап, күңел сөрәмнәре тарала, сафланып, чистарып калгандай була.

Бакчаның аргы почмагында бердәнбер тәрәзәле мунча утыра. Әнисе, кызы кайткан хөрмәткә, бүген аны ягып жибәрәчәк. Элек Зөләйха ләүкәгә менүдән, себерке тотып чабудан курка иде. Хәзер икешәр-өчәр мәртәбә чабына, түзә, әмма тәнәндәге һәр күзәнәгә уянганыч ләүкәдән төшми.

Ул бакчадан чыкты. Ишегалды уртасында берәз басып торганнан соң лапаска таба китте. Чүпләнәп йөргән тавыклар, пырылдашып, читкә сибелделәр.

Абзар бүрәнәсендәгә чөйгә бәйләнгән аклы-каралы бозау, лапаска кеше кергәч, яткан жиреннән кузгалып куйды, ләкин тормады. Яз көне аны әтисе үзләренеке өстенә мари ягыннан сатып алып кайткан иде. Арканнан алып кайтканда, күпер ярыгына кысылып, бозауның аягы сынган. Фәйрүзә әйтте: «Әти белән әни бик борчылалар», — диде. Бозауны, аягы төзәлмәсә, хәзер үк суярга туры киләчәк. Жәл. Көзгә хәтле ерак эле.

Шулай азаплана-азаплана икешәр бозау асрама-саң, гаиләнең бүтән керер жире юк. Әнисенең хәерче пенсиясенә, ат жиккән әтисенең юк-барлы акчасына тормышны алып барырмын димә. Өлкән кызларын кияүгә бирәселәре бар, Фәйрүзәне Казан профессорларына күрсәтергә кирәк. Һәммәсә өчен дә кирәк... акча кирәк. Барысын да кеше алдында кешечә эшлесе килә...

Зөләйха боларны яхшы аңлый. Менә бүген дә әти-әнисенә дип мең сум алып кайтты. Тик аларга ничек итеп, нәрсә дип бирәсең аны? Бу хәтле акча каян килде сиңа диячәкләр, куркуга төшәчәкләр... Болай гына чыгарып биреп булмый, булмый! Ярамый!..

Узган кайтуында Зөләйха, шәһәрдә үк биш йөз сум акчаны пычракка таптап, суга чылатып, бер чүпрәккә төрдә: «Таптым», — дип, әнисенә биргән иде. Әнисе куркып калды, әтисе төпченә башлады: «Кайдан таптың? Ничек таптың?!». Каушап калган кыз: килгәндә, юлда», — дип ялганлады. Алай диясе калмаган... «Кем акча югалтты?» — дип, әтисе бар авылга хәбәр таратты. Чүпрәккә төрелгән биш йөзлекнең «хужасы» табылмады. Табылдык хакында күрше-тирә авылларга да хәбәр ките.

Теге акча һаман мич башындагы өч литрлы банка эчендә «хужасын» көтеп ята. Бая Фәйрүзә әйтте. Ул мәңгә шунда ятачак. Аңа берәү дә орынмаячак. «Хужасы» да килеп сорамас...

Зөләйха бозау янына ук килде. «Нәрсә, авыртамы, жаныкаем... Авырта торгандыр шул, авыртадыр, син түз инде, яме».

Бозау зур, түгәрәк күзләрен мөлдерәтеп, теләр-теләмәс кенә күши-күши, Зөләйхага карап ята. «Нишләп карап йөрмәдең соң син? Көн саен чыгып йөргән күпердәгә ярыкны күрмәдеңмени, бәгырь?

Иә, йә, үпкәләмә миңа. Болай гына әйтүем. Сине орышып түгел. Яхшы жан син, гөнаһсыз хайван. Аңлыйм мин синең хәлеңне, бик-бик кызганам мин сине.

Менә мине аңламыйлар да, кызганмыйлар да. Чөнки мин эчемдәген берәүгә дә сөйли алмыйм шул. Бер сиңа гына сөйлим. Аңламасаң да сөйлим. Жиңелрәк булмасмы.

Синең аягың авыртса да, барыбер хәлең минекенә караганда мең тапкыр жиңелрәк. Синең аяк кына, ә менә минем күңел авырта. Ие, ие, алдалап маташма, күңелең авыртуга да күнегә башладың инде син, дисеңме?

Дөрес әйтсәң, бозау булсаң да, аңлыйсың син: күнегә, ияләнә башладың шул мин. Чөнки минем дә башкалар шикелле үк яшисем килә. Күңел ачасым, матур итеп киенәсем килә. Белдеңме? Ә аның өчен күп акча кирәк. Менә сине дә мине кияүгә бирү өчен акча кирәк булганга әти мари хужаңнан сатып алып кайткан. Ә син тиктомалдан аягыңны сындырып ятасың...

Шул мари хужаңда гына яшәгән булсаң, бәлкем, аягың сынмаган да булыр иде эле. Язмыштыр инде.

Кешеләр үз-үзләрен юату өчен энә нинди матур сүз уйлап тапканнар. Яз-мы-ы-шшш... Кешеләр һәрвакыт үз-үзләрен юаталар. Әйбәт сылтау бит, әйеме? Берәр уңышсызлыкка очрасаң, язмыш гаепле, берәр гөнаһ кылсаң, тагын язмыш.

Менә шулай, бозау дус. Син дә күпер ярыгына кыстырып, аяк сындыруыңны язмышка сылтап ятма. Терел тизрәк, савыга күр».

Бозау акрын гына күши дә күши. Ике күзеннән яшь ага.

«Син елама. Авырта торгандыр, аңлайм дидем бит. Элек синең ата-бабаларыңны тәртә арасына кертеп жиккәннәр дә эле. Зарланмаганнар, түзгәннәр. Жир сөргәннәр, урман ташыганнар. Менә бүген дә минем бер кулсыз әтием белән пенсиядәгә әнием урманга киткән. Ат жигеп, билгеле. Сездең кавемне жикмиләр хәзер, сез күпердән дә карап кына йөри белмисез, аяк кыстырасыз. Йә-йә, үпкәләмә. Шаярттым гына мин. Күрәсеңме, мин шаярта да беләм. Димәк, бөтенләй үк беткән кеше түгелмен икән эле. Хәер, без барыбыз да шаяра һәм шаярта беләбез, без бозаулар түгел, без — кешеләр. Авыр булса да, шаяртырга сәләтле без. Шатлана да беләбез. Менә күрерсез, әтием белән әнием урманнан арып-талып кайтсалар да, мине күргәч шатланачаклар әле! Урманнан утын алып кайту жиңел эш түгел ул. Минем дә әти белән барганым бар. Корыган агачларны эзләп табасы, кисеп арбага төйисе бар. Лесник Иван күрмәсә ярар иде дип, курка-курка кайтасы бар аннары.

Ә утын кирәк. Өйне жылытасы бар, мунчага ягасы. Ә мин мунчага керергә яратам. Бөтен гөнаһларыңны мунча себеркесе белән тәнемнән куып чыгарам мин. Менә җаннан чыгарып булмый. Аның өчен янып торган мунча миченә кереп утырырга кирәктер. Хәер, үзең янсаң да, гөнаһлар янмыйдыр алар, ут алмыйдыр аларны...»

Шул тирәдә кайнашкан яшь әтәч, очынып килде дә, Зөләйханың аягын чукуп алды. Кыз чыраулап кычкырып, читкә сикерде. Әтәч тагын очынып килә башлаган иде, Зөләйха, яртылаш калган әрдәнәдән бер утын алып, сугыш чукмасына томырды. Утын агачы усал әтәчнең башына килеп эләкте, ул, ишегалдын яңгыратып бер мәртәбә: «Кррыйк!» дип кычкырды да жан-тәслим кылды. Бер як яңагында ике генә тамчы кан тамчысы жемелди иде.

Шулчак урыс капкага дың итеп нидер килеп бәрелде дә ишегалдына ак күбеккә баткан ат килеп керде. Арбасына утын төялгән, үзенең борын тишекләре киңәйгән, еш-еш сулый. Зөләйха, әтәчне онытып, ишегалдына чыкты. Куркудан тыны кысылды: әтисе белән әнисе күренми. «Ай, аллам, холыксыз хайван, әти белән әнине кайда ташлап калдырдың? Урманда ук түгелдер ич?» — дип елый-елый ул, ярдәм эзләп, урамга атылып чыкты. Урам буш, кеше кара күренми иде.

Зөләйха, кабалана-кабалана, йөк бәйләгән бауны чышәргә кереште. Бауны чишеп алгач, беләк юанлыгы коры наратларны жиргә төртеп төшерде дә, күчәргә чорналган дилбегәне чишеп, аның башын урамга таба каерды, барган шәпкә үзе дә арбага менеп утырды. Кытыгы басылып житмәгән холыксыз айгыр, дилбегәнең кем кулында икәнлеген сизеп, кушаяклап сикерә-сикерә тузанлы юлдан авыл башына таба томырылды. Арба күчәре юл читендәгә ут баганаларына ышкылып узды, юлда чүпләнеп йөргән тавык-кебеш, пырылдашып, кырыйга сибелде. Зөләйха, куркуыннан, чытырдатып күзләрен йомды.

Берзаман айгыр шып туктады, кыз чак кына ат аягы астына мәтәлеп төшмәде.

Кемдер аның кулыннан дилбегәне йолкып алды. Кыз күзләрен ачты. Янәшәсендә Йосыф басып тора иде.

— Ни булды? — диде ул.

— Эти белән әнине урманда бәрәп калдырган, — диде кыз, сулкылдый-сулкылдый.

Йосыф арбага сикереп менде.

— Син кал, үзем барам!

— Юк, мин синең белән!

Егет атны бер якка каерып борды да дилбегә башы белән сугып алды. Борын тишәкләрен киергән холыксыз айгыр, ачулы күзләре белән артка борылып карады һәм томырылып алга чапты. Аннары дилбегәнең нык кулларда икәннен тоеп, адымнарын акрынайтты. Йосыф аны тагын куалады.

Зөләйха ике куллап Йосыфка ябышты. Кулларын ычкындырса, беренче сикертмәдә үк төшеп калачак иде.

Авилны чыккач, Йосыф, арба дөбердәгән тавышны басарга тырышып:

— Син курыкма! Бу айгыр әллә ничә мәртәбә Галиулла абыйны калдырып кайтты инде. Дилбегәсенә кулдан ычкынганын сизүгә, авылга чыгып чаба ул! — дип кычкырды.

— Әйе, әйе! — диде кыз.

Котырынган айгырны буйсындырган егет, Зөләйха каршында үзенең батырлыгын күрсәтергә жай чыгуына сөенеп бетә алмый бугай. Элеккеге кыюсыз егетне алыштырып куйганнармыни!

— Туйны кайчан ясыйбыз, Зөләйха?!

— Ясыйбыз, ясыйбыз! — диде кыз.

— Бәрәңгеләр алгач та була, име?

— Була, була!

— Әллә бәрәңгене көтеп тормыйбызмы?

— Тормыйбыз, тормыйбыз! — ди әле һаман әтисе белән әнисе турында борчылып уйлаган кыз.

Егет болай да томырылып чапкан атка тагын кызу өстәп куя.

— Ресторанны уйлап куйдыңмы соң? Кайсында ясыйбыз!

— Авылда!

Томырылып чапкан айгыр, башын жиргә кадәр иеп, туктап калды.

— Авылда?

— Әйе, әйе. Нигә аптырадың? Әйдә, Йосыф, тизрәк, туй турында сөйләшер вакытмыни!

Ат кузгалып китте. Алда жәяүләп кайтып килгән Галиулла абый белән Галимә апа күренде. Йосыф, баягы сүзенең хак булуына куангандай, кычкырып жибәрде:

— Әйттем ич, калдырып кына чапкан, дип!

— Уф, аллага шөкер!

— Сөйләшеп бетерик, Зөләйха. Нинди авылда? Нишләп авылда? Мин бит...

Зөләйханың бу урынсыз сөйләшүдән эче поша башлаган иде.

— Таптың туй турында сөйләшер вакыт! — дип, егетне бүлдерде ул.

Егет беркавым дашмиңә генә барды да:

— Кәфең юк бугай синең, иеме? — дип куйды.

Эти-әнисен күреп тынычланган кыз хәзер, чыннан да, әтәч турында уйлап бара иде.

— Бая ялгыш әтәчне үтердем, — диде ул Йосыфның соравына каршы.

— Алай икән... — диде егет аның кайгысын уртаклашкан кыяфәттә.

Кәеф китүнең сәбәбе әтәч аркасында гына түгел иде, билгеле. Менә Йосыфның тәкъдименә төгәл җавап бирер чак та килеп житте. Нәрсә дип әйтсен соң ул аңа? Мин риза, туйны ясыйк, дисенме? Шуннан ни була? Әйе, шуннан туй була, ул кияүгә чыга. «Юк» дисә? Әйе, алай туй булмый, ул кияүгә чыкмый. Тик ничек итеп әйтергә бу сүзне?

Ә Марлен? Ул һаман кызының ярдәменә мохтаж бит?...Аңа исә Марлен ярдәме кирәк, әйе, бик кирәк!

Авилдагы күрше кызы Ләйсәнне, Казанга эшкә урнаштырырга булыша алмассыңмы дип, Зөләйхага ияртеп жибәргәннәр иде. Зөләйха әүвәл Ләйсәннең шәһәргә китүенә аяк терәп каршы торса да, үз әнисе: «Күрше хакы тәңре хакы, ярдәм ит, кызым. Үзәңдә сиендырып тор», — дигәч, риза булды.

Марлен ярдәме белән кызын тулай торагы булган яхшы эшкә урнаштырды.

Тора-бара авылның башка кызлары да шәһәр ягына карый башладылар. Зөләйха һәркайсына шул ук Марлен кодрәте белән ярдәм итте. Бүтән бер генә кыз бала да аның язмашын кабатларга, ул күргәнне кичерергә, аның хәленә төшәргә тиеш түгел! Зөләйха күңеленнән шулай дип уйлады.

Әлеге уйлары аның бердәнбер юанычы, үз-үзе алдында акланырлык бердәнбер сәбәп иде...

Бу гамәле аның Ленага охшарга тырышуы идеме, әллә үз күңеленең сусавын басу булдымы, тәгаен генә аңлап та бетермәде Зөләйха.

Лена Казаннан китте. Фатирын Украинадагы ниндидер бер шәһәргә алыштырды. Соңгы вакытта аның Лена белән аралары бозылышкан иде.

Теге чакта Роберт белән очрашкан, Лена Зөләйханың эшенә шалтыратып, кичен үзенә чакырды, тик сәбәбен әйтмәде, тавышыннан кәефе юклыгын гына чамалап алды Зөләйха. Эштән соң ул Лена фатирына барды. Ишектән керүгә, Лена Зөләйханың яңагына чылтыратты. Тагын сугам дигәндә, бу хәлдән тәмам аптырап калган һәм берни дә аңламаган Зөләйха, читкә тайпылып өлгерде.

— Ни булды сиңа, Лена! Нәрсә өчен бу?!

Ленаның күзләре үт кебек яна, мизгел эчендә иреннәре дә кибең чыкты. Тавышы ят иде, дорфа иде.

— Нәрсә өченме? Белмисеңме?!

Зөләйха сәбәбен сизенә башлаган иде. Акларыга теләгәндәй:

— Соң, Роберт синең егетң түгел бит! — диде.

— Кадалып китсен Робертың, яме! Ә син, син үзең! Син кем хәзер? Сөйрәлчек! Проститутка!

Зөләйханың гәүдәсе калтыранырга кереште, ул кычкырып елап жибәрде дә караватка барып чүмеште. Каушап калган Лена аның иңнәреннән кочты.

— Йә, йә, елама, — диде ул һәм шуның артыннан ук үзе дә Зөләйхага кушылып елый башлады.

Кызлар озак еладылар, күзләреннән чишмә кебек яшь акты. Бераз тынычлана төшкәч, Лена барып су эчеп килде дә акрын гына, чак кына ишетелерлек итеп:

— Беләсеңме, ни өчен ярата идем мин сине, Зоечка? Әйе, белмисең... — дип сөйләргә кереште. — Үземә охшамаганың өчен, минем кебек булмаганың өчен ярата идем. Мин дә нәкъ синең шикелле акча эшләдем. Әүвәл мәжбүр булдым, аннары туктый алмадым. Акчам арткан саен күбрәк кирәк булды. Хәзер житәрлек инде. Хәзер бу эшне ташлыйм. Китәм, еракка, бик еракка, китеп олагам да, берәр бала табып, гомеремне шуңа багышлаячакмын.

Болай ачыктан-ачык сөйләгәнә ачуланма, без хәзер синең белән коллегалар. Сиңа кайчак, шундый авырлыктар күрәп тә, намусыңны сатмаганың өчен, үземнең көчсезлегем белән чагыштырып карагач, ачуым да килә, көнләшә дә идем. Шуңа күрә теге чакта сиңа Роберты өстердем. Бирешмәдең. Мин сиңа тагын сокландым, сине тагын да ныграк ярата башладым. Ул этлегем өчен үз-үземне сүктем, сине саклап калырга тырыштым...

Менә... булмады инде...

Зөләйха елавыннан кинәт кенә туктады да торып басты һәм тузгыган чәч-башын төзәтә-төзәтә:

— Юкны сөйләй утырма, яме, подруга! — дип кычкырды. Лена яшьле күзләрен зур ачып Зөләйхага карады.

— Ничек?

Зөләйханың йөзе усалланды, күз карашлары ачулы карый иде. Ул ашыга-ашыга киенде дә, ишектән чыгып китәр алдыннан, артка борылып, әле һаман үзеннән күзен дә алмыйча гәҗәпләнеп утырган Ленага:

— Үзеңне бел! Кеше тикшермә! Минем андый эшләр белән тотылганым юк әле! Ә син кем икәнлегенә менә үзең сөйләп бирдең! Син — проститутка! Фәхишә! Белдеңме! Ә минем тормышка тыгыласы булма! Фәхишәләр белән бернинди дә бәйләнешем юк минем! — дип, ишекне каты ябып чыгып китте.

Кая барып бәрелергә дә белмичә байтак урамда йөрде ул. Бик ярсыган, жән ачулары кузгалган иде. Яраббиде! Аның фәхишә икән беләләр икән ич! Ленага кадәр барып ишетелгән! Яраббиде! Үзең сакла! Авылга барып ишетелсә?!

Аның Ленага булган нәфрәте артканнан-арта барды. Ни өчен икән ул үзе дә чамалап бетерми иде бугай. Ник дисәң, Лена моңа кадәр гел аның киңәшчесе, ярдәмчесе булды һәм беркайчан да аңа начарлык кылмады. Киресенчә, апасы кебек иде ич. Булмагач! Ярдаменең кирәге юк, киңәшенең хәҗәте юк! Лена аның серләрен белә!!! Гөнаһларым ачылып, беленер дип уйламаган иде шул...

Әлеге сөйләшү турында уйларга яратмый хәзер Зөләйха. Эш узган, беткән. Лена да Казаннан китеп олакты...

Әйе, бу дөньяга барыбер яңадан туып булмас инде...

Эти-әнисе тагын да картайганнар. Бер ай эчендә нинди үзгәреш! Кайткан саен аларның йөз-кыяфәтләрендәгә картлык чалымнарының һаман арта баруын күрә Зөләйха. Авылда бер-ике көн торгач, бу сизелми башлый. Мөгаен, күз ияләнә, күнегә торгандыр.

Зөләйха алны-ялны белмичә кичкә кадәр чатыр-чабып эшләп йөрде. Тау хәтле булып өелгән керләргә уды, мич агартты, сап-сары итеп идәннәргә юып чыгарды.

Рәхәт, күңелгә сихәтле эшләр иде бу. Мунча өлгергәч, әүвәл Фәйрүзәне юындырып чыгарды, аннары, мунча ташына әледән-әле эссе сала-сала, гәүдәсе уттай кызарганчы чабынды. Тәне жиңеләеп, аруланып калса да, бу юлы бар кере дә чыгып бетмәде шикелле...

Караңгы төшә башлагач, әллә кызу мунчада озак чабынудан, әллә бүтән сәбәп белән йөрәгә сикерә башлады. Хәер, нилектән икән ул үзе сиземли, әмма ул хакта уйлаудан качарга тырыша иде. Беркавымнан тәрәзә каршында кемдер ачы итеп сызгырды. Этисе ишегалдына тәмәке тартырга чыккан булган икән, ул өйгә кереп Зөләйхага:

— Сине, — диде.

«Ай-һай, кыюланган бу егет», — дип үзалдына көлеп уйланып-уйланып Галиуллага абыйның житкән кызы клубка чыгып китте.

Клубка кермәделәр. Күрше карчыгының капка төбәндәгә эскәмиясенә барып утырдылар. Тәрәзә каршына килеп сызгыруга жөрәт итсә дә, Йосыфның көндөзгә кыюлыгы әллә кая киткән. Сөйләшми егет. Әллә сүз башларга җай эзлиме? Элегрәк Йосыфның аз сүзлегенә эче пошса, хәзер ул моңа шатланды гына. Үзенә дә сөйләшәсе килми. Сүзсез генә, менә шулай гына, бер-береңә сыенган хәлдә утырасы да утырасы иде. Таң атканчы... Әнә, йолдызлар да сөйләшмиләр, җемелдиләр, күз кысалар. Еракта ук алар, бик еракта. Их, хәзер шул йолдызларның берсе Зөләйханы үзенә тартып алса иде!..

Хәер, кызының үз йолдызы сүнгән, теге чакта ук сүнде бит инде. Күктә аның йолдызы юк...

Чү! Бу Йосыф яңадан өйләнү турында сүз кузгата күрмәсен тагын! Кирәк түгел... Менә ич Зөләйханың йолдызы... сүнемәгән бит!.. Егет куенында кыз үзен шундый көчсез, хәтта юк итеп хис итте. Бөтен җаны егеткә күчеп бетте бугай. Күчсен. Егет ышанычлы, Йосыф әйбәт таяныч...

Зөләйханың гөнаһларын мәңгә белмәс ул. Зөләйха аңа кияүгә чыгар. Матур итеп яши башларлар. Балалар үстерерләр. Икесе дә бәхетле булырлар. Гөнаһлармы?! Төкәргән ди аларга! Яшь чакта үзе сыман типтереп йөргән кызларның бик шома гына, ансат кына яхшы егетләргә кияүгә чыгып, рәхәт чигүләрен дә белә ич ул... Алардан Зөләйханың кай җире ким?..

Кыз егетнең алдына шуып керде дә иреннәренә үрелде. «Һай, Йосыф, без синең белән бәхетле булырбыз!»

«Беренче булып кызларның үбешә башлавы турында ишеткән юк иде әле. Нишләгән бу Зөләйха? Һе, барыбер рәхәт...»

«Син минем бердәнберем булырсың. Ышан миңа! Элек хыянәт иткән хатын-кыз, кияүгә чыккач, иренә эт кебек тугрылыклы була ул. Ишеткәнем бар...»

«Өйләнешик инде тизрәк...»

«Мин дә сиңа гомергә тугрылыклы хатын булырмын! Яратырмын, сиңа охшаган әйбәт балалар үсте...

пербез!»

«Син миңа авыл гыйбаты, — дип карама, Зөләйха. Син бит ничә ел шәһәрдә яшисең инде, мин гел авылда. Курыкма, борчылма, синең йөзөң кызыллык китермәм. Мин дә шәһәрнеке шикелле үзгәрермен».

— Зөләйха, син бу юлы нигә бик озак кайтмый тордың?

— Сине сагынуым тагын да көчәйсен дип.

— Зөләйха, мине кыюсыз дип орышмыйсыңмы син?

— Ай-һай, кыюсыз кеше капка төбенә килеп шулай сызгыра алыр идеме икән?

— Ачуланмагансыңдыр бит?

— Юк, нигә?

— Зөләйха, мин дә синең кебек күптән шәһәрдә яшисе кеше идем бит инде. Үзең беләсең... Әни. Хәзер миңа китәргә була.

— Нәрсә?.. Шәһәргә китәргә?

Кыз егетнең куенынан атылып чыкты да, караңгыда йөзөн күрергә теләгәндәй, аңа төбәлдә.

— Нигә? Мин кемнән ким. Йортны сатам. Әниңең Казандагы энесе кооператив фатир алып бирәм диде.

— Син Казанга китәсеңме?..

— Ник аптырадын, Зөләйха. Борчылма, без хәзер үк өйләнешәбез. Абый әйтте, үзегезнеке булганчы бездә яшәп торыгыз, диде. Алар үз йортлары белән торалар. Ишегалдында тагын бер буш өйләре бар. Әйбәт анда.

... Тынлык.

— Ник аптырадын, Зөләйха? Беләм ич, синең авылга кайтасың килми.

Кыз дәмәде.

— Зөләйха дим.— Егет кызны кочагына алды. — Минем син белмәгән бер серем бар бит. Сер дип, сер дә түгелдер инде. Ләкин мин аны барыбер сиңа әйтергә тиеш. Без бергә яшисе кешеләр, арабызда яшерен сер булырга тиеш түгел. Әни урын өстенә менгәч, мине өйләнергә кыстый башладылар. Шәһәрдәге абый да, әни үзе дә. «Килең тәрбиясендә үлсәм килә, инде озак яшәмәм. Килеңгә йөк булмам, өйлән, улым, мин үлгәнчә өйлән, — диде. — Мин синең хакта гына уйладым. Ә син өйләнәшиң дигәч, туйны ресторанда ясарлык булсаң гына, дидең. Минем баш катты, ашым аш, йокым йокы булмады. Шулай йөргәндә күрше авылдан бер кызны димләргә керештеләр. Мин аның белән күрешергә дә бардым... бер мәртәбә. Сине... сине сөйләделәр дә бит... Казанда егете бар икән дип...

Зөләйха кинәт читкә тартылды.

— Егете?!

— Әйе, Зөләйха... егетләре, дип.

Кыз корт чаккандай урыныннан сикереп торды.

— Егетләре?!! Син монда миңа гайбәтчеләр сүзен сөйләп утырырга дип килдеңме?!! Күрәлмейм! Берегезне дә, берегезне дә!.. Әйе, бар шул, бар!

Кыз, куллары белән йөзөн каплап, өенә таба йөгерде. Йосыф аның артыннан ташланды.

— Зөләйха! Тукта! Туктале, дим!

Юл аша чыкканда кантарга абынып йөзтүбән жиргә егылган кызны егет, яшь бала күтәргәндәй, кулларына алды.

— Мин... мин әйтеп бетермәдем бит, Зөләйха. Берсенә дә ышанмадым мин! Билләһи ышанмадым!

Аны мине юри синнән биздерү өчен генә әйттеләр!..

Ләкин кыз тынычланырлык түгел иде. Ул ике куллап егетнең күкрәген төйдә, үрсәләнде, тыпырчынды. Ахырда Йосыф аны жиргә төшерде.

— Кит! Кит! — дип ярыды кыз һәм, үзләренең ишегалдына кереп, бастырыкны этеп куйды да, хәлсезләнеп, капка баганасына сөялде.

Өйдәгеләр ятмаган әле, тәрәзәләрдә ут балкый.

«Ни булды соң әле бу? — дип уйлады ул суына төшкәч. — Нигә Йосыфка үпкәләдем соң, ник болай кыландым? Аның гаебе юк ич. Ул дәрәсән әйтте бит, Йосыф шушы хәбәрәннән ары бүтән берни дә белми ич!

Юк! Юк! Юк! Акыл сатмагыз миңа! Киңәш тә бирмәгез. Минем болай да башым каткан! Мин үз акылымнан да туйган! Гарык! Туйдым! Нишлим, нишлим икән? Нишләп кенә карыйм икән соң? Йосыфны куып житсәм? Аңлашсак? Юк, юк, беренче үзе килсен! Үзе!..»

Бу мәлдә кыз күңел кичерешләренә һәм гамәлләренә анык кына бәя бирерлек хәлдә түгел иде. Әмма үз-үзен саклау тойгысы һаман саен көчәя барды. Аның гәнаһларын белергә беркемнең дә хакы юк! Белмәсеннәр!.. Лена белән дә шуның өчен генә дошманлашты бит. Сәрияне юлда калдырып китте...

Кыз үзенең «серен» ачкан һәр кешегә дә чиксез нәфрәтләнеп һәм мәрхәмәтсез иде!..

Икенче көнне Зөләйха, авылда эш юклыктан аптырап яткан Гөлкәй атлы яшь кызны ияртеп, Казанга китеп барды. Гөлкәйне Марлен ярдәме белән эшкә урнаштырачак иде.

Чакматашка кадәр сөт бидоннары төягән ачык машинада бардылар. Автобус билетына чират әллә ни түгел иде. Зөләйха, акча алырга дип, сумкасына тыгылды, кулына Фэйрүзә түфлине өчен әнисе салып жибәргән егерме бишлек ияреп чыкты. Ул янә сумкасын актара башлады. Эти-әнисенә бирергә сәбәп таба алмыйча, үзе белән кире алып китеп барган мең сум төрелгән кыштырдавык кәгазь сумка төбендә иде...

Икенче көнне Йосыф, ватылып интектерә торган калтырча машинасын көч-хәл белән кабызып, Зөләйханы хәзер үк үз өенә алып кайтып утырту нияте белән, Галиулла абыйларның капка төбенә килеп туктады. Көтү куып кайтып килгән Галимә апа кызының Казанга киткәнлеген әйтте. Урын-жирләренә жыйганда кызының яшкә чыланган мендәрен күргән ана хафага төшкән иде. Йосыфны күргәч, бик куанды һәм ашыга-ашыга:

— Киттеләр. Күптән түгел генә. Сөт машинасы белән, — дип өстәде.

Зур тизлекнең нинди икәнлеген күптән оныткан калтырча машина, сикертмәгә юлыккан саен, менә таралам, хәзер таралам дип зарлана-зарлана чапты да Пәри елгасы аша салынган күпергә житәрәк, буйсынудан баш тартты һәм суга каерды...

Өгәр егетнең янәшәсендә тагын бер кеше утырган булса, ул аның соңгы мәртәбә ачыргаланып: «Зөләйха!!» — дип кычкырганын ишетер, әмма бу хакта үзе дә беркемгә сөйли алмас иде...

Каты күңелле дөнья бу юлы Йосыф-Зөләйханы мәңгегә аерды...

1989—1990.

Бәләкәй күбәләк

Дөнья дип аталган

өяпәк...

Какырыклы һәм канлы сәхнәдә
син миңа —

бәләкәй күбәләк,
иң яхшы мәгънәдә!
Авылдан син очып кәргәнсең,
яшисең кемгәдер үпкәләп.

Син аңа —

бәясез,

кадерсез,

ә миңа —

бәләкәй күбәләк.

Әгәр дә ялгышсам,

әгәр дә мин

гөнаһка без батсак күмәкләп —
бу түбән,

бу шакшы шәһәрдә

син миңа —

бәләкәй күбәләк.

Жаныңда калмасын эзләрем,
Мин шуңа алдыңда тездәнем.
Ник мине күрмәдең иртәрәк?!
Мин сине һаман да эздәдем,
күбәләк!

Күбәләк, күбәләк...

И, Алла!

Белмим шул аларның дөньясын...
Учыма бикләсәм —

азатлык югала,

кулымнан жибәрсәм —

очасың.

Китәсең?

Ярый.

Кит.

Мин сиңа хәзер чит.

Жырыңны йөрәгем кабатлар.

...Артыңнан очарга

ямь-яшел урманга

бирмәгән Ходаем канатлар.

ИЗЫ ФАРИТ ГАЗИ

Марат Закирга

Мин дә йөрәп туйдым инде,
туган,
әрле-бирле корыч тупсада.
Яшәмичә булмый инде тугач,
залиманә заман булса да!
...Күңелеңне сүрелдермә әле,
Оныт, оныт,
оныт син аны.
Яшәмичә булмый инде тугач,
кабул итми булмый дөньяны!

Кызыл тәрәзле йортта

1

Минем жаным — чүп-чар келәт,
Ул алданган синең белән
әчваланган синең белән,
ә син —

беләт.

Бөтен сүзең синең ялган.
Бәла гына сине барлар.
Миңа кадәр алдаланган,
миннән соң да алдаларлар.
Ә син мине алдаладың!
...Мәче күзле,
икейөзле,
ап-ак тезле,
тәмле сүзле,
кыйгач кашлы,

гүзәл ханым!

Шигыремдә

чыксын даның!

2

Ачудан чигәмә кан суга...
Юк, монда калырга куркыныч.
Киенәм дә китәм

басуга.

Таң атты.

Мин тыныч...

Мин тыныч...

һәммәсе үземдә,

тик ялгыз —

йөрәгем,

акылым,

сәләтем.

Ни күрәп

Сез дошман булдыгыз,

әйтегез,

мин Сезде нишләттем?

Укымам мин бүтән шигырьләр,
беркем дә жыермас маңгаен.

Бу йортка, мин киткәч тә, ирләр
килерләр

алмашып

көн саен.

Берсенә кияүгә барырсыз.

Алайса бик яхшы.

Яшәгез!

Артымнан ни әйтеп калырсыз?

Дәшмисез?

Ну ярар.

Дәшмәгез!

Жылы сүз кәтмим мин бу йорттан.

Өметне төбеннән өзегез.

Шат йөзгә йөрәгем зарыккан,

ә сезнең гел түбән йөзегез.

Кыскасы,

мин торган офыктан

баеган кояш күк узыгыз.

Әлбәттә мин Сезне онытмам,

Хушыгыз!

Хушыгыз!

Хушыгыз!

Күңелне күтәр инде.

Моңаю житәр инде.

Калган көннәрем дә синсез

шул килеш үтәр инде.

Газаплар өстәр инде:

Холкым бит... юләр инде...

Утыртсам өмет агачын —

ул синсез үләр инде!

Көй

Көй түгел,

әйтерсең якты юл...

Бетсә дә, давами йөрәктә.

Никадәр кирәкле миңа ул,

ә хәзер кирәкле —

бигрәк тә!

Ул гына

күңелне үстерә,

Ул гына!

Кирәкми бүтәнә.

Ул минем

исемә

төшерә

Онытылган ямансу көннәрне.

Саркыла, —

бик якты, бик чиста,

бәлки ул

күңелне юадыр...

Әгәр дә

ялгышсам тормышта —

ул гына тик мине

юатыр.

Элегия

Тап төшмәгән

карлар ята

түбәләрдә,

ә һавада —

иелебрәк

карлы болыт...

Калсак иде

без дә шулай

бу галәмдә, —

кар күк түгел...

йөрәкләрнең

нуры булып...

...Онытырга —

юк, ярамый,

ярамасын!

Онытасым килә сине,

онытасым!..

Син чәчеңне кара төскә буягансың,

тик жаныңны

кара төскә

буямассың.

Хыял, өмет —

бергә янды

күмерләнеп...

Житәр инде!

Хәзер кирәк йөрәккә ял.

Мәхәббәтне сорап булмый

гозерләнеп,

үтенечем —

зинһар өчен

бер искә ал!!..

...Ишетмисең.

Син битараф,

син ваемсыз.

Юкка әйтәм бу сүзләрне, юкка, юкка...

Киләчәктә

ничек аерым

картаербыз?

Яшь булсам да,

мин хәзер үк

шуннан куркам!

Мин оныттым,

син дә, имеш,

мине оныт! —

Ләкин өстән безгә әйтәләр:

«ОНЫТМАГЫЗ!»

Көлгән булам,

ә күңелдә —

төксә болыт.

Нишләргә дә белмим инде...

Мин —

бик ялгыз...

Яуласа да

явызлыклар

бу Жир шарын,

син онытма

бу дөньяда

мин дә барын!

Әндәләүс үгезе

Хикәя

ОРЫ тасмадай тигез юл машина тәгәрмәчләре астында артка йөгәрә. Мадридтан чыгу белән Пако тәрәзәгә капланды. Аңа барысы да кызык тоелды — мәк кырлары биләгән кызгылтрак коры жир дә, ерактагы таулар чылбыры да, зәйтүн плантацияләренең нәфис тынлыгы да, юл буендагы таверна янында йокымсыраган, крәстиян арбасына жигелгән ишәк тә, һәм Пакога таныш булмаган, тешле-тешле биек башнялы кечкенә шәһәрчәкләр дә.

Ләкин берәздән бу күренешләр Паконы ялыктырды. Аның ашыйсы-эчәсе, туктап, балчыклы тау битләрендә йөгереп уйныйсы килде, әмма малай бу хакта абыйсына әйтергә базмады. Алар Севильяга бик ашыгалар иде. Иртәгә Пако гомерендә беренче мәртәбә коррида күрәчәк. Иртәгә, ниһаять, ул Мадрид матадоры — абыйсы Диего Рамиресның чыгышын караячак.

Пакога әле биш кенә тулса да, ул инде үзенең матадор булачагын белә. Яшертен генә ул хәтта үзенең абыйсыннан мәшһүррәк булу турында да хыяллана.

Пако күз кырые белән генә абыйсына карады. Абыйсы дәшми, ни турындадыр уйлана. Аның кара кучкыл матур куллары рульдә һәм гүяки алар үзәерә яши.

- Борчылма, Пако, — диде Диего юлдан күзен алмыйча. — Син нәрсә, ардыңмы әллә?
- Апельсин ашыйсым килә, — диде малай көрсенеп.
- Әнә, кофе эч. Сумкада.
- Тышка чыгасым килә... — малай тагын көрсенде.
- Ах, Пако, нигә дип мин сине баш катырып алдым икән?!

Алар роза чәчәкләре белән уратып алынган кечкенә таверна янында туктадылар. Ишәк янында озын сөңге һәм түгәрәк калкан белән кемнәндәр сакланып торучы агач Дон Кихотны күрделәр. Машинадан чыгу белән малай дөньясын онытты. Ул буш дәү кувшинның эченә күз салды, йөзем куаклары күләгәсендә сузылып яткан ялкау этне сыйпады; агава агачының корыган ботагында буйлы-буйлы кечкенә әкәм-төкәм тапты. Монда бөтен нәрсә гажәп иде!

Абыйсы, стойкага сөялеп, яшь кенә бармен белән сөйләшеп торган арада, малай бөтен ишәк алдын айкап чыкты һәм янәшәдә генә каралып күренгән кипарисларга таба торып йөгөрмәкче иде. Әмма шулчак абыйсының сабырсыз тавышы ишетелде:

— Пако, нишләп бик озак? Әйдә киттек!

Диего машинада утыра һәм аңа кул изи иде.

Берәз вакыт сөйләшмичә генә бардылар. Төш турындагы эсселек, әйтерсез, әйләнә-тирәдә бөтен тереклек иясен яндырып бетергән. Юл өстендәгә шәһәрчәкләр һәм авыллар да жансыз иде. Киң лотоклардагы жыләк-жимеш авыз суларын китереп төрлө төсләр белән яна.

- Диего, Севильяга еракмы әле?
- Йокла, Пако. Озакламый килеп житәрбез.
- Диего, ә синең үгезең... ул ниндирәк булыр?
- Минем үгезләрем күп булыр.
- Алар куркынычмы?
- Төрлечә. Син барыбер йоклап ал.

Матадор Диего Рамиресның көмешсыман «мерседес»ы Севильяга якынлаша иде.

Шул ук вакытта, икенче яктан, тагылмалы озын арбасын шалтыратып, Севильяга зур йөк машинасы чаба иде. Ул Севильяда фиеста ачылуга сайлап алынган әндәлүс үгезләрен алып бара.

Борылмалы тау юллары әле тоннельләрнең караңгы авызына килеп керә, әле зәйтүн агачлары тезелешкән аксыл текә тау битләренә килеп чыга. Пина урманнары белән капланган таулар артындагы авылларга таба тар сукмаклар сузылып кала.

Боларның берсен дә Үгез күрмәде. Автофургонның бәләкәй генә ярыгынан аның зур ачылган борын тишәкләренә ерактагы тау үләннәренә һәм чәчәкләренә әчкелтем һәм борчучан исе килеп керә иде. Үгезнең ике ягындагы такта бүлемнәрдә башка үгезләр таптана, уфылдый һәм чылбырларын шалтырата. Кайчагында аларның берәрсе мөгезе белән агачка ышкына, тоягы белән стенага китереп бәрә, — ул чакта Үгез кылыч кебек киң, текә мөгезләренә бөтен дәһшәтә белән җавап кайтара.

Севилья корридасында Үгезгә, мөгаен, иң төп рольне башкарырга туры киләчәктер. Ул башкалардан көч-күәте белән генә өстен түгел иде. Аны бүтән үгезләрнең барысына караганда да явызрак һәм рәхимсезрәк диләр иде. Узган ел Үгез Торремолиноста матадор Сатонны үтерде. Эмма, традицияне бозып булса да, аның үзен исән калдырдылар. Кем аның язмышында хәлиткеч рольне уйнагандыр: нужамы, бәйрәм оештыручылармы, исләре китүдән һәм ярсудан үкерүче тамашачылармы, әллә алла үгезме. Ләкин үгезне җәлләделәр. Ел буге ул Севилья өчен көч җыйды. Аны данлыклы матадор Диего Рамиреска әзерләделәр. Хайваннарны машинага төяүчеләр аны: «Рамирес үгезе!» дип атадылар.

Үгез тагын автофургонның тимер челтәренә тибеп җибәрде. Машинаның тигез гүләве шом тудыра. Аны кая һәм ни өчен алып баралар? Ә аның бөтен теләге — очсыз-кырыйсыз тугайларда үз көтүе белән йөрү, йомшак иреннәре белән әкрән генә үлән өзү, көчле мускуллары белән торган кара янтыгын куеп, кояшта кызыну.

Үгез кешеләргә сөймәде. Бигрәк тә Торремолиностагы коррида вакытында ул аларны күрәлмәс булды. Тәне авыртыу, ярсуы, миңгерәүләнүе, каты арыганлык — Үгезне акылдан шаштырдылар. Ул бер генә нәрсәгә омтылды — кулына шпага тоткан, алтын-көмеш бизәкле камзол кигән оятсыз адәмгә мөгезен батыру. Трибуналар үкерүендә ул үлем куркынычы янавын ишетте. Үзенә генә түгел — дошманына да. һәм бу аңа көч бирә иде.

Үгез таптанып алды, авыр итеп мышнады. Аңында тагын истәлекләрнең ерак кый-пылчыклары калкып чыкты.

Бик күп үлән, әнисе-сыерның кара һәм җылы, назлы тәне. Ә янәшәдә малай белән бер хатын. Сөт исе аңкый, әнисенең тән җылысы килеп бәрелә. Ә малай, бәләкәй генә гәҗәп кеше, аны муеныннан кочаклай һәм яратып Үгезнең мөгезләре белән башлаган маңгаен кашый. Ул рәхәтлектән күзләрен йомгалап басып тора, чөнки бу җиңел, җитез куллардан да ягымлырак нәрсә юк.

Үз гомерендә яңадан беркайчан да ул шундый кечкенә, ягымлы һәм куркусыз затларны очратмады. Кешеләр аның белән бик тупас мөгамәлә кылдылар. Ә үзләре һәрчак аннан шүрләделәр.

Диего ресторанның үз номерына күтәрелгәндә тәэсирләр күплегеннән арган Пако каты йокыга талган иде. Мендәргә таралган көдрәләргән сыйпап, Диего аңа бик озак карап торды. Ә энесе, кара тутлы озын кулларын як-якка җәеп, күзләрен йомшак керфекләре белән каплап, үзсүзле авызын чак кына ачып, йоклапмы-йоклай... «Малай миңа нык охшаган, — дип уйлады Диего. — Кем белә, бәлки ул бөек тореро булып китәр?»

Диего тәрәзәгә ачты, тын Сан Хосе урамына карады. Караңгы кайнар эңгер-меңгер шәһәр өстенә иңгән. Чирәп түбәле өйләр һәм тар урамнар артында шәһәр шау-шуы ишетелә. Үзәк майдан буйлап төрле телдәгә шат күңелле халык ташкыны агыла. Севилья әле генә Гайса пәйгамбәр тәне дигән бөек бәйрәмне озатып, хәзер корридага әзерләнә иде.

Иортларның диварларын, коймаларын, бар һәм кибетләренә тәрәзәләрен чибәр бер матадор шпага белән үгезгә кадаган чуар игъланнар бизәгән! «Корридага ашыгыгыз!» «Алты танылган тореро һәм аларның куадерильялары!» «Севилья аренасында — тамашачының яраткан матадоры Диего Рамирес!» «Иң очсыз билет — 1000 песет. Ашыгыгыз!» Билет сатыла торган киосклар янында ярсыган ир-атлар.

Аста, ресторанда, Диегоны дуслары көтә, эмма аның булмадан чыгасы килми. Орыш алдыннан һәрвакыт шулай тәшвишле хафалану сизә ул. Менә иртәгә (ходай аның догасын ишетсен) ул дуслары белән бер генә ресторанны һәм тавернаны да читләтеп үтмәс. Диего яшь шәраб эчәр — авыз камаштыра торганын, кызылын — Үгез каны кебеген.

Кафедрал чиркәүдә саңгырау тавыш белән чаң сукты. Иорт дивары артынан чит-читләре төтен белән өртөлгән зур, ак ай чыкты. Диего тәмәке кабызды, тагын бер тапкыр тәмле итеп йоклап яткан Пакога карады һәм номердан чыкты.

Айлы йомшак төн шәһәр өстенә иңгәндә Үгез тынычланды. Ялыктыргыч юл, көндөзгә эсселек, ачлык, эшчеләрнең акыруы һәм кыйнавы — боларның барысын да Үгез үз башыннан кичерде — алар экрен генә һәм эссез аның хәтереннән югала бара иде. Каты тиреле колакларын шомрайтып, Үгез төнне тыңлый. Монда, Севилья читендә, тыныч иде. Бары иске кварталлар арасында эт өрә дә, якында гына сугышучы мәчеләр мыраулый. Зәйтүн плантацияләреннән ачы жиләслек агыла. һәм сыер көтүненә дулкынландыргыч таныш исе килә. Аран эченә ай карады. Үгез бик озаклап аның аксыл тыныч йөзенә төбәлеп торды.

Төн уртасында, иртәне көтеп урамнарда шау-шу басылгач, «Фернандо» рестораныннан бандерильеро Рафаэль Доминго белән Диего Рамирес чыкты. Рафаэль кулын Диегоның иценә куйды.

— Иртәгә авыр көн. Үзеңнең үгезләреңне күрдеңме?

— Аларга вакытыннан алда карарга яратмыйм. Беләсеңме, Рафаэль, мин эзрәк йөрөп киләм. Ә син ят, Иртәгә чыннан да авыр көн. Гаҗәеп көн.

Гвадалквивир, яшел су. Көндөз ул акрын акты, аксыл булып ялтырады һәм йомшак иде. Аның сыртында җиңел көймәләр әрле-бирле йөрдә. Таш култыксадан — парпеттан кара малайлар черелдәшә-көләшә суга сикерделәр.

Төнлә, көмеш ай белән йөгертелгәч, Гвадалквивир тере, уйнаклаган жәнлек булып ярлары арасында акты. Ул үзе белән борчулы сер алып килә иде.

Диего парпетка утырды. Як-ягына каранды. Еракта стадионның калкып торган стенасы яктырып күренде. Иртәгә... кабат фанфарлар аваз салыр һәм трибуналарның колак тондыргыч үкерүе астында ул аренага чыгар.

Диего сагая калды. Аңлаешсыз жир, гитара кылларының чыңлавы аңа килеп иреште. Ул аяк тавышлары ишетте. Ябык гәүдәле, иске-москы киёмле, гитара тоткан испан картын күрде. Салмыш карт бик нык чайкалып килә иде. Ләкин аның карлыккан тавышы Диегоны үзенең бетмәс-төкәнмәс рухы белән шаккаттырды. Аның гитарасыннан газаплы көй тарала иде.

Диего үзе дә абайламастан карт артыннан китте. Жырның сүзләренә колак салды.

О, әңдәлүс үгезе!
Авыр синең йөгәң.
Киң сәнәк-мөгезең.
Минем шпага очында
Синең үлемең яшеренде.
О, әңдәлүс үгезе!

Бу таныш булмаган һәм, мөгаен, бик борынгы көй иде. Рамиресның йөрәге сызланып куйды һәм елыйсы килә башлады.

Ул картка дәште. Теге борылды, гаҗәпләнүе һәм куркуы йөзенә чыкты. Диего кесәсеннән бар булган акчасын йомарлап алды да, карап тормыйча, картка төртте.

— О, сеньоро, грация, грация! — дип нигәдер итальянча такылдый башлады карт сәрхүш.

— Мин — испанлы, — диде Диего һәм читкә борылды.

Трибуналарның чуар, шау-шулы манзарасын күргәч, Паконың йөрәген горур шатлык хисе биләп алды. Каушап калган малайның бит алмалары әле дә булса яна: бая гына аның кулын Испаниянең иң танылган матадоры, абыйсының остазы кысты.

— Йә, батыр малай, синең дә матадор буласың киләме?

— Әйе! — диде сокланудан тын алырга да курыккан Пако пышылдап кына.

Менә хәзер ул, ниндидер могҗиза буласын көтеп, һәм өстенә зур үгез башы эленгән караңгы тишеккә күзләрен төбәп, трибунада утыра. Аннан Диего, башка матадорлар, аларның куадерильялары килеп чыгачак.

Кичке кояш трибунаны якты полосаларга һәм күлгәләргә бүлгәлөгән. Аренаның күлгәле төшендә ком шәмәхә булып күренә. Хатын-кызлар җилләнеп утырган төрлө төстәге җилпәзәләр Пакога канатларын кагучы тере күбәләкләрне хәтерләтте.

Музыка яңгырады, аренага Диего чыкты. Аның артыннан тагын бик күп кешеләр чыкты, ләкин Пако аларның берсен дә күрмәде. Пако абыйсы Диегога сокланып карады һәм аның бөтен стадионга: «Бу минем абыем!» — дип кычкырасы килде.

Кулына чия кызыл мулета тоткан, көмеш белән чигелгән киёмле Диего Рамирес горур атлый. Аның шпагасының тар йөзе кояшта ялтырый. Озын төз гәүдәле, кара бөдрә чәчле, гүя ниндидер затлы таштан коелган сыман кырыс чырайлы Диего арена уртасына чыкты һәм сокланудан нишләргә белмичә үкертгән тамашачыларга тыйнак кына баш иде. Пако да башкаларга кушылып бөтен көчнә акырды һәм кул чапты. Диего белән янәшә ул үзен дә күрде — зур, көчле һәм шундый ук матур.

Диегоның аяк астына, ком жиргә кып-кызыл роза чәчәкләре яуды.

Кояш нурыннан күзләре чагылган Үгез башын селкеп җибәрде, агач барьер яныннан ажгырып үткәндә үзенең коточкыч мөгезләре белән аңа китереп тондырды, такта-

ларын шартлатып сындырды. Аннан ул арена уртасына чабып чыкты, кисәк туктады, тын калды. Тамашачылар, ярга бәргән океан дулкыны сыман, уфылдап куйдылар. Үгез соклангыч матур иде!

Мускул төерләре уйнаклап торган иңбашлар, көчле киң күкрәк, сырлы текә муен, зур мөгезле, киң маңгайлы баш. Үлем сыман очлы, озын кәкре мөгезләре кояшта ялтырый һәм үзләренең дөһшәтле матурлыгы белән таң калдыра. Ай-йолдызларсыз төн кебек кара Үгез кояшта гүя зәңгәр тимердән коелган сыманмыни. Йөрәгенең ашкынып типкәнәнә хәтле күренә кебек, шәмәхә-кара төстәге акай күзләре ялтырый — ул көч һәм яшәү шатлыгы символы. Аның кыргый матурлыгында Табигать үзе тантана итә иде.

Җиңел гәүдәле Рафаэль Доминго гәҗәеп зур осталык белән бер талпынуда Үгезнең жылкы калкымына төсле бадерильелар кадагач, Үгез аптырап югары ыргылды, арт аяклары белән һаваны ярды, куркыныч итеп башын чайкады һәм, үкереп, броня япмалы курыккан ак атка атланган пикадорга ташланды. Сөңге Үгезнең колак сөякләре арасына туры килде дә аның тирләгән аркасында, киң май полосасы булып, кан ялтырады. Ләкин үгез атны астан эләктереп өлгерде, озын мөгезләре белән аны кисәк кенә күтәрде һәм әйләндереп салды. Пикадор җәһәт кенә аттан сикереп төште дә барьерга таба йөгәрде.

Үгезнең жылкы калкымында бадерильелар чайкала башлаган минуттан алып Паконың йөрәген кызгану хисе һәм авырту билеп алды. Малай Диегоны, бөөк тореро сәнгәтен, абыйсы белән горурлануын шундук онытты... кинәт чит булып тоелган бу кешеләрнең әкрән һәм рәхимсез рәвештә матур һәм көчле хайванны үтерүләрен күрде.

Үгезнең сыртыннан ялтырап кан ага башлагач, Паконың күзенә яшь килде. Ул, куркып, берәрсе күрмәсен дип, тиз генә яшен сөртте. Ләкин берәү дә Пакога карамый иде.

Хәзер Үгез кәчәнәп, эссе көнне сулаган эт кебек телен чыгарып, авыр сулый. Пако аның мускуллы кабыргаларын, янтыклары кабаруын күрде.

Үгез атны еккач, ат кызганыч булса да, Пако моңа шатланган иде. Малай ниндидер могҗиза буласын көттә. Бәлки котылуныдыр. Ләкин могҗиза булмады. Үгез тора-бара хәлсезләнә, әкрәнләп каны бетә барды, ләкин тавышсыз-тынсыз, салкын үжәтлек белән көрәшен дәвам итте. Аның көче күп иде әле.

Бу бәхетсез орышта Пакога матурлык та, таң калу да түгел — куркыныч хәл генә ачылды. Аны аңлар өчен малай әле яшырәк иде, шулай да ул нәни йөрәгенең һәр күзәнәгә белән моны тойды.

Үгез, башын түбән иеп, басып тора. Аяклары гүя комга баткан. Озын койрыгының очы калтырана. Кешеләр аңа тын алу өчен аз гына вакыт бирделәр, һәм ул Үгезнең соңгы көчен бер төергә туплый.

Тамашачыларның сабырсызланып көтүе алкышлар булып шартлады: аренага Диего Рамирес йөгереп чыкты. Үгез яңа дошманын күрәп, мулетага ташланды, яушан кебек матур сикергән Диего яныннан, чак кына мөгезе белән эләктермичә, чабып үттә.

Пакога Үгезнең мөгезе Диегога тигән кебек тоелды. Ул кычкырып җибәрде:

— Диего!!

Ниндидер көч аны урыныннан куптарды. Бу шул хәтле тиз килеп чыкты ки, берәү дә ичичи аңыша алмыйча калды. Малай нәкъ Үгез торган җирдә аренага йөгереп чыкты. Ак күлмәкле, кыска чалбарлы бәләкәй малай дөһшәтле зур кара гәүдәле Үгез янында бөтенләй кечкенә булып күренә. Коточкыч ыңгырашу трибуналар буйлап үттә.

Авыртудан һәм ачудан күзләре тоныкланган Үгез мулетаны да, дошманының ялтыравык киemen дә күрмәде. Ул нәни кешене — мөгезенә эләктереп күккә чөярдәй кечкенә, җиңел кешене генә күрде. Башын иеп, Үгез аңа таба китте. Артка чүгеп, бәләкәй кеше егылып китте һәм, ябык куллары белән йөзен каплап (гүя сакланарга теләде), куркудан зур ачылган кара күзләре белән Үгезгә төбәлдә. Үгез башын тагын да ныграк иде.

...Аһ, бу көчсез, нәзек куллар! һәм кабат — аның җәрәхәтләнгән аңында тонык кына булып еракта калган күренеш хасил булды. Аны сыйпаучы, чыгып кына килүче мөгезен кытыклаучы, иркәләүче нәни куллар... һәм күзләре. Бәләкәй генә мәрхәмәтле кешенең әнисе-сыер янында йөрүләре...

Кеше өстенә җитәрәк, Үгез туктап калды, чак кына башын күтәрде, гүя аның йөзенә игътибар беләнрәк карарга теләде. һәм шулчак... үтергеч авырту тойды. Аның йөрәге кабынып китте. Вак-вак кисәкләргә таркалды, соңгы тамчы кайнар каны һава белән тыгылып, ул каядыр югары ыргылды һәм аннан, өстәң, күк йөзенә томанлы укыныннан, Үгез Үгезнең комда җәелеп яткан гәүдәсен күрде...

Кичкырын, хәле беткән кояш борынгы Севилья башняларының сырлары арасына кереп яшеренгәч, ачык тәрәзәләр каршыннан түбәнтен генә керәшәләр очып йөргән бер вакытта күрешдәгә өйдән томалап пешерелгән борыч исе аңкыды — шәһәр читендәгә кечкенә тавернада, гомерендә беренче мәртәбә тамашачы тарафыннан мәсхәрә ителеп, әле берничә сәгать элек кенә данлыклы булган тореро Диего Рамирес утыра иде. «Ит чабучы Диего!!» — дип акырды аңа йөзлөгәнчә бугаз... Нәфрәттән һәм ачудан кыйшайган авызлар хурлык мәхшәре булып әле хәзер дә аның күз алдында тора.

Рамирес бу кичне берьялгызы калды. Ул кызыл шәраб эчә һәм таверна хужасының аның хәленә кереп биргән ягымлы сорауларына җавап та кайтармый диярлек.

Ә «Фернандо» отелендә, гадәттәгечә, кулларын таратып ташлап, йөзен күз яшьләре чылаткан Пако каты йокыга талган иде.

1988-1989 еллар.
Севилья-Казан

Дания ЗАНИДУЛЛИНА

КЫЯР МИЧКӘСЕ

Без, зур керем бирә торган нефть,
газ, автозаводларыбыз була торып,
халкыбызның улларыннан урам себе-
рүчеләр әзерлибез.

(М. Юныс)

Әйе, милли кадрлар әзерләү өлкәсендә мактанар-
лыгыбыз юк. Соңгы вакытта урамда, трамвайда халык
сөйләшенә колак салганда да:

— Үз узаманнарыбыз юк, татар яшьләре арасында
акыллы кешеләр аз, — кебегрәк фикерләр ишетеләп
китә. Юк ла инде, бар андыйлар — акыллы, фидакяр
жаннар. Ләкин аз, бик аз...

Бу бик олы проблема, мин аның бер ягына гына —
мәктәптә белемле, акыллы, һәр яктан камил
зиялылар, бер сүз белән әйтсәк, элита тәрбияләүгә
тукталасым килә. «Элита» сүзе соңгы вакытта тискәре
мәгънәдә йөри башлады. Ләкин ул сүзнең бөтенләй
башка мәгънәсе дә — «билгеле бер халыкның акыл
катламы, шул халыкның гасырлар буге жыйган рухи хә-
зинәсен саклап, баетып, алга әйдәп баручы катлам»
дигән мәгънәсе дә бар. Милләтебезне үстерү, мөстә-
кыйльлек алу, милли үзенчәлекләребезне, телебезне,
мәдәниятебезне саклап калу турында сүз барганда бу
мәсьәлә — милли кадрлар мәсьәләсе иң алгы планга
чыгарга тиеш. Бүген мәктәпкә килүче яшь буын иртәгә
тормыш дилбегәсен үз кулына алачак, ә аларның нинди
кешеләр булып чыгуы хәзерге белем бирү система-
сына турыдан-туры бәйләнгән.

Татар гимназияләре турында әйтеп китү урынлы
булып. Мин татар гимназияләрен ачуга каршы түгел,
киресенчә, укытуның бу формасы киләчәктә үсәргә,
ныгырга, камилләшәргә тиеш дип саныйм. Урыс
мәктәпләре базасында татар мәктәпләре түгел, ә
гимназияләр ачу үзенең дәрәжәсиз раслады инде. Бу
гимназияләргә бик күп ата-аналар балаларын китер-
деләр. Әгәр бу уку йортлары татар мәктәбе буларак
кына эшли башласа, аларга ата-аналар тарафыннан
мондый игътибар булмас та иде. Ләкин мәсьәләнең
икенче ягы бар. Гимназия дип үзгәртү генә мәктәп база-
сында оештырылган өлгегә уку йортларын мәктәптән
яхшы мәгънәсендә аера, ниндидер яңа баскычка күтә-
рә алмады. Моңың объектив сәбәпләре һәркемгә бил-
геле: программа-дәрәжәләр юк, аерым фәннәрдән
дәрәс саны арттыруны укытучыларның күбесе рацио-
наль файдаланмый. Укытучыны гаепләп тә булмый, ул
галим дә, методист та түгел. Аның төп бурычы — әзер
материал ярдәмендә балаларга белем һәм күнекмәләр
бирү. Шуннан башкасына укытучының мөмкинлекләре,
көчә, бигрәк тә вакыты житмәскә мөмкин. Бу ике эшне
бик сирәк укытучылар гына бергә кушып алып бара

алалар. Шулай икән, гимназия укытучысына бүген үк
ярдәмлекләр, дәрәжәләр, программалар кирәк. Ә
инде аларны тиз өлгертерлек кешеләребезнең аз
булуы — монысы инде тагын шул ук милли кадрлар
мәсьәләсе.

Гимназиянең үзен дә бик борчый бу мәсьәлә. Ки-
чегә училище укучысын, ВУЗ студентын бүген «гимназия
укытучысы» дип атадык. Ләкин гимназия үзенең берен-
чел мәгънәсендә шушы дәрәжәдәге уку йорты таләп-
ләренә җавап бирә торган кадрлар белән тәэмин
ителгән булса гына максатка ярашлы эшли ала. Укыту-
чыларга конкурс та формаль рәвештә түгел, ә ата-ана-
лар комитеты төзегән (беркемгә дә буйсынмаган)
комиссия сайлап алуы аркылы үтсә, ел саен күпмедер
күләмдә укытучының профессиональ әзерлек дәрәжә-
се тикшереп торылса, алай гына да түгел, аның укучы-
лар белән аралашу-аңлашу, ижади эшләү мөмкинлеген
дә исәпкә алынса, бу әле күпмедер күләмдә уңышка
нигез булып иде. Ләкин бүген, ай-һай, гимназиягә шул
мәктәп бинасында гомер буге эшләгән укытучылар
тәкъдим ителү фактлары күп.

Укыту тәртибендә дә буталчык нәрсәләр бар.
Мәсәлән, дин тарихын укыту күп кенә ата-аналарга
ошамый, ләкин һәр гимназия диярлек үзендә мондый
дәрәснәр укытуны кирәк таба. Моңың өчен мәчетләр
каршында махсус мәктәпләр эшли ич. Өстәмә предмет-
лар керту болай да артык авырлаштырылган укыту
программаларындагы нинди дә булса фәннәргә га-
диләштерү, аларга дәрәс санын киметү исәбенә генә
була ала.

Гимназия шулай ук ижади эшләүче укытучыларга
да ирек бирмәде. Укытучы программадан аерылып
китә алмый, чөнки һәрвакыт тикшереп торалар. Гимна-
зиянең үзенең ниндидер укыту юлларын эзләү мөмкин-
леген юк. Чөнки беренчедән унынчыга кадәр 200 — 300
бала җыйылган уку йортында экспериментлар үткәру
бик авыр.

Жыеп кына әйткәндә, бүгенге гимназияләр мәгариф
системасындагы ниндидер яңа эш формасына әверелә
алмадылар әле. Бик күп укучыларны берләштерүче,
түбән һәм югары классларны берьюлы гимназия
формасына әйләндерү күчеш чорын озакка сузачак,
аларга ниндидер зур үзгәрешләр әкрәнлек белән килә-
чәк. Бу урында хәзерге «бердәм мәктәпләргә»
үзләренәң элеккегә Рәсәй гимназияләре үрнәгендә
төзелүен искә төшереп үтү дә җитә.

Гимназияләрнең мөмкинлекләре зур булуны инкяр
итмим. Әмма бүген мәктәпкә, укыту системасына
тамырдан үзгәреш кирәклеген искәртмәкчә ярамый.
Революциягә кадәр татар мәктәп-мәдрәсәләрендәге
укыту системасын, башка илләрдәге укыту рәвешен
өйрәнгәч, хәзерге мәгариф системасының бердәнбер
дәрәс юл түгел икәнлеген бик ачык күренә. Мәсәлән,
чит илләрдә киң таралган Трамп ысулы дәрәснәң
бердәнбер эффектлы укыту формасы булмавын
күрсәтә. Алардагы төрле юнәлешләрдә белем бирә
торган мәктәпләр, ул мәктәпләрдәге программалар
һәм укыту рәвешенең күп һәм төрле булуы белем бирү
өлкәсендә биниһая мөмкинлекләр бар икәннен әйтә.
Шуңа күрә, миңа калса, шәхси (хосусый) мәктәпләр
ачуны милли кадрлар әзерләү белән бәйләп оешты-
рып, башлап җибәрү кызык та, файдалы да булып
иде. Укытуны мондый шәкелдә оештыруның бердәм
мәктәп системасыннан өстен яклары билгеле.

Беренчедән, бары тик шәхси мәктәп кенә укытуны
дәүләт алып барган сәясәттән, идеологиядән аера ала-

чак. Моны гимназия эшли алмый — ул дәүләткә буйсына. Ә дәүләт кушканны мәктәптә үтәүнең нинди куркыныч икәннән без күрдәк инде. Кешеләрне режим теләгән рәвештә бердәм калыпка салып тәрбияләү өчен, революциядән соң бердәм мәктәпләр системасы төзелә, ул мәктәпләрдә укуы дәүләт күрсәткән юнәлештә генә эшләнә. Хәзерге татар әдәбияты программаларын алып карагыз: иске тормышка, дини хо-рафатларга, йолаларга каршы көрәшү һәм коммунистик тәрбияләү аларда «кызыл сызык» булып ярылып ята. Татар әдәбияты гына түгел, башка барлык фәннәр дә шулай укытыла. Хәер, бердәм мәктәпләр һәм аларның укуы мөмкинлекләре турында сүз куертканчы, шул мәктәпләрнең «атасы» А. В. Луначарскийны искә төшерик. Илдә бердәм мәктәпләр төзелеп, башкача укуы юлы калмаган бер чорда ул үз кызын, бердәм мәктәпкә жибермичә, үзе укыткан!

Икенчедән, шәхси мәктәп укытучыга үз сәләтен, үз мөмкинлекләрен, жегәрен тулысынча ачарга, эшкә жигәргә юл ача, һәр укытучы ижади шәхес дәрәжәсенә күтәрелергә ярдәм итә. Алай гына да түгел, ниндидер уртак максатлар нәтижәсендә ирекле тупланган коллектив үзе дә ижади эшләүче бербөтенгә әйләнә.

Өченчедән, һәм монысы хәзер бик мөһим, безнең бу өлкәдә гасырлар буге жыйган тәҗрибәбез бар. Әйе, әйе, без еллар буге надан муллалар һәм хәлфәләренә сүксәк тә, «татарлар революциягә кадәр надан булган» дигән фикерне уздыру кемнәр өчендер бик уңай булса да, чынлыкта элекке татар мәктәбе бик камил, төзек, һәр яклап уйланылган укуы системасы булган ул. Мәдрәсәләрдә татар язучылары, журналистлары, галимнәре, күренекле жәмәгать эшлеклеләре, гомумән зыялылар шәкелләнган. Аларда логика (мантыйк), фәлсәфә, әхлак, элементар химия, математика, география, татар тарихы, чит телләр һ. б. укытылган. Бу фәннәр буенча татар галимнәре үзләре (урыстан тәржемә итеп түгел) дәреслекләр, программалар эшләгәннәр. Алай гына да түгел, һәр фән буенча уннарча дәреслек һәм программалар булган — сайлап ал да укыт! Менә кайда ул альтернативлык. Безнең бу байлыгыбыз әле югалып бетмәгән.

Дерес, революциядән соң мәктәпне диннән аеру сылтавы белән, халыкның еллар буге жыйган тәҗрибәсе чәчелган, таралган. Ләкин ул алтын бөртекләрне жыйрга мөмкин әле. Әгәр без моны эшләрәк, мәгарифебезнең милли йөзен булдыру эше күпкә тизләтелер иде.

Күренекле урыс язучысы һәм педагогы Л. Н. Толстойның бик кызык фикере бар. Революциягә кадәрге укытучының нәрсәгә корылуын тикшереп, ул аны буйсынып уку (протестант мәктәпләре), ярышу һәм мин-минлекне уяту нигезендә уку (католик иезуит мәктәпләре) һәм материал, гражданлык өстенлекләре алу өчен уку (Рәсәй мәктәпләре) кебек төрләргә бүлеп, аларның кимчелекләрен күрсәтә. Уку — ул белемнәрнең тизлегенә омтылу нигезендә булырга тиеш, дип яза бөек акыл иясе. Нәрьяклап камиллеккә омтылу хисе тәрбияләнүнең аерым элементлары безнең элеккеге мәктәп-мәдрәсәләребездәгә эш алымнарында бик ачык күренеп тора. Бу алымнарны яңадан кулланылышка кайтару безгә бер дә зыян итмәс иде.

Әлбәттә, бүгенге көндә шәхси мәктәпләр булдыру юлында бик күп кыенлыктар туачак. Иң беренчесе — эшне оештыра алырлык укытучылар табу. Ләкин сәләтле, ижади эшләүче, чын мәгънәсендә Укытучы булган, үз эшенә бирелгән кешеләрнең бүгенге укуы системасына сыешмавын да беләбез. Мәктәптән иң сәләтле, иң

кызыклы укытучылар китә. Шуңа күрә шәхси мәктәп ачу мондый кешеләрне мәгариф системасында калдыруда зур роль уйнар иде.

Шәхси мәктәпләр, ниндидер бер эзер калыпка буйсынган очракта яши алмый. Чөнки мондый эшне бары тик укытуга үз караш-мөнәсәбәте булган укытучы яки укытучылар гына оештыра ала. Шундый укытучы укыта торган фән бу мәктәпнең төп юнәлешен билгели. Мәсәлән, ул математика укытучысы икән, мәктәп тә математик юнәлеш белән булачак, һ. б. Моннан куркырга кирәкми. Бала 3 — 4 яшьтә үк үзенең сәләтен, ни белән кызыксынуын күрсәтә. Шулай икән, ата-анага да, балага да фәлсәфәгәме, математикагамы, сәнгать төрләренәме юнәлеш алган шәхси мәктәп сайлау авыр булмаячак.

Иң катлаулы мәсьәләләрнең берсе — акча, шәхси мәктәпләрне финанслау. Дәүләт укуы системасына конкурент булган, аны үзгәртәргә мәжбүр-итә торган мондый укуы рәвешә дәүләт акчасына, ягъни бала башына бүлеп бирелә торган акчага гына яши алмый. Әгәр мондый мәктәп милли кадрлар тәрбияләү максатында ачыла икән, республикадагы предприятиеләр түләүнең бер өлешен үз өсләренә алырга тиешләр. Шул ук вакытта ата-аналарның түләве үз балалары һәм укытучының белем дәрәжәсе өстеннән контрольне арттырачак. Ата-ана бер яклап баладан таләп итсә, икенче яклап начар укытучыны мәктәптә тотмаячак. Бу инде бернинди конкурсыз да кадрлар сайланышын яхшырта. (Революциягә кадәрге татар мәдрәсәләрендә нәкъ шулай булган да ул.)

Аннары, республикада бу эш оешып киткән очракта, ул инде буш, шәра урында барлыкка килмәячәк. Аерым республикаларда һәм Рәсәйдә шәхси, авторлык мәктәпләре күптән эшли башлады инде. Аларның тәҗрибәсен өйрәнү бу мәктәпләргә очраган күп кыенлыкларны әйләнә-үтәргә мөмкинлек бирер иде. Мәсәлән, урысларда ВУЗ галимнәре оештырган авторлык мәктәбе эшли, осетиннарда, тагын кайбер кавказ халыкларында башлангыч класслардан башлап шәхси мәктәпләр ачу эше башланды. Юрий Завальскийның ИКС (интеллект-красота-совесть) мәктәбе, Ленинградтагы мәктәп-экстернат тәҗрибәләрен өйрәнү дә кызык булыр иде.

Мәсьәләнең безнең республика өчен тагын бер үзенчәлекле ягын әйтим. Без гел-гел Татарстанның ВУЗлары белән горуранлырга яратабыз. Бай тәҗрибәгә ия чал университет, көчле педагогия, медицина һ. б. институтлар эшли. Бәлки, бездә шәхси мәктәпләрне шул уку йортлары ярдәме белән, бу изге эшкә ВУЗ укытучыларын тартып та эшләп буладыр. Юкка гына Ю. Завальский үз мәктәбенең нигезендә «кыяр тозлау» принцибы ята дими. Кыярны (укучыны) бочкага (мәктәп) салып, аңа тозлы су койсаң, ул үзеннән-үзе тозлана, димәк яхшы укытучы янында укучы да белемгә омтыла, кызыксынуы үсә дигән сүз. Ә инде моның кире эффектын без үз жылкыбызда татыйбыз. Мәктәп уртакул, йомшак укучылар чыгара, алар, үз чиратында, югары уку йортлары тәмамлап мәктәпкә киләләр. Димәк, бу чылбырны өзәр өчен ниндидер юллар эзләү зарур.

Әйе, юллар күп, ул юлларда авырлыктар да көтеп торыр. Ләкин бүгенге көн безнең укуы системасында яңа эш формалары эзләүне ашыктыра. Бу эш никадәр тизрәк башланса, шул изге эшкә алынучы кыю һәм зирәк кешеләргә жәмәгатьчелек тә, республикабыз да ярдәм күрсәтсә, соңыннан югалган елларны, югалган буыннарны санап утырасы булмас иде.

Яктылык чишмәсе

Бер яхшылык чишмәсен,
бер яктылык чишмәсен беләм мин,
янына гел киләм мин,
аны гел күрәм мин.
Янында елыйм, жырлыйм,
шаярам, көләм мин.
Аны күргәч, иркен сулыш алам мин,
жан өрәм мин...
Кирәк икән, аның өчен
жанымны да бирәм мин.
Яшәсен иде
яхшылык чишмәсе,
яктылык чишмәсе—
мин белгән,
мин үлеп сөйгән,
яхшы,
якты Кеше!..

Куркыныч кеше мин,
үземнән үзем куркам.
Күз яше түкмим дип,
дөньяны сүкмим дип,
аны нәлэт итмим дип,
ут йотам, ут йотам...
Үземне гел кыл өстендә тотам,
үлем белән куркытам.
Һәм яшәү белән отам!

Гомер-дәрьям көн-төн аккан,
күңел кошымны сайраткан.

Мәхәббәтле таң аткан.
Елаткан
һәм жырлаткан.

Яшьлегемдә

Табигатьтә язгы ташу—
үткән гомерне уйлыйм,
тормыш юлларын буйлыйм...
Язгы сабан туйларында
киң болыннарда чыгыйм:
көмеш телле гармуннарда
иркен кушылып жырлыйм.
Чал булсам да, тән сәламәт,
мин әле тирән сулыйм.
Бил тотышып, мәйданнарда
яшь егетләрне сыныйм.
Аргамактай бәйгедәмен,
мин гел кайнар, суынмыйм.

Табигатьтә язгы ташу
тормыш юлларын буйлыйм...

Яшьлегемдә бер булам мин,
яшьлегемдә мең булмыйм.

Мин — кеше! Жәяү кайттым.
Син — кош! Очып кайттың.
Син моң тараттың,
мин жыр тараттым.
Син моң яраттың,
мин жыр яраттым.
Син дә таптың,
мин дә таптым
күкнең жиденче катын.

Биш көн тоташ яңгыр ява,
кая барырга белмим...
Бакча сукмагын таптап,
мин уңга-сулга йөрим.
Ә кич житкәч,
жылыным дип,
мичне ягып жибәрәм.
Нинди генә шартларда да
яши ала ул адәм.
Ләкин кайда гына булсаң да,
жан тынычлыгы кирәк.
Төнгә түгел, жанга гына
каләм буйсына димәк.

Бер карт түрә
яшәүнең жаен белә:
жайлаша,
аңлаша,
сайраша.
Шундый юмарт,
шундый ихлас:
зиратка барып,
син исән килеш
өч аршин жир сайлаша.

Кол

Колдан кол туа,
кол мәңге дөнья куа.
Ләкин тота алмый.
Кол гел югалта,
гел оттыра,
ота алмый.
Кемнәндер ул гел курка,
гел шүрли:
кулына тоттырганны да алмый.
Моңы аңламый түгел,
юк, аңлый.
Ләкин дөнья куудан
бер адым да калмый.

Коллык колның
канында кайный
Дөнья куудан
кол дөнья куйгач кына айный...

ИРЕКЛЕ

БИЛАМА

Журнал
эчләрәндә
журнал

СВОБОДНАЯ
ЗОНА

Бактың исә Мәскәү дә
нәкъ Казанга ошсаган
икән лабаса. Монда да
шул ук пычрак, монда да
шул ук оятсызлык, ачык-
хәерчелек хөкем сөрә...
Ләкин Мәскәүнең бер
өстенлегә — дөньядагы
иң очсызлы метросы бар.
Фәлән тиенендә түлә дә,
хет көннәр бие утырып
йөр шунда метро поезд-
ларына. Социализмның
соңгы казанышы һәрчак
синең хозурыңда. Мәс-
кәүләп әйткәнчә, хәзер
Мәскәү урыс чырайлы
шаһәр түгел икән. Алайса
нинди чырайлы соң ул! Та-
тар яки яһүд чырайлымы
әллә? Һәм, гомумән, бү-
ген Мәскәүнең хәл-әхвәл-
ләре ничегрәк соң? Нин-
ди гамьнәр белән яши
безнең В. Блаженный со-
борлы Мәскәүбездә? Ша-
һәрнең ит запасы тагын
күлмәгә җитәрлек икән?
Шушы сорауларга азы-
күпме ачыклык кертү жә-
һәттеннән без Мәскәүгә
хәбәрчеләребезне юл-
ладык. Әйдәгез, аларны
тыңлап карыйк.

НИКЕНЧЕ ЧЫГАРЫЛЫШ

СЭ

Спокойно

АХ, АРБАТ... АХ, АРБАТ...

АРБАТ БУЙЛАП чит ил туңдырмасы ашый-ашый бер өөр яшьләр килә. Әллә каян күренеп тора — Казан гопниклары алар. Өөр биредә дә үзен хужа итеп сизә, үткән-сүткән белән артык төкөлләфләнәп тормый. Каршыга очраган фотокамералы японны да алар төр-төп кенә жиберделәр. Япон исә, берни булмагандай, елмаюын белә. Шулчак без уйлап куйдык: димәк, кунагыбыз Мәскәүгә күптән түгел генә килгән әле...

Арбат урамы бүген чын-чынлап сәнгать музейен хәтерләтә. Адым саен картиналар, матрешка, самовыр, балалайка сатучылар... Рәхим итегез: бер балалайка нибары... 50 доллар тора. Шунда ук сәрхушлар, хәер эстәп йөрүчеләр, чит ил кунаклары... Мәскәү безне әнә шулай каршылады. Шәһәрне Рәсәйнең барлык төбәкләреннән жыелган сыйныфсыз элементлар басып алган. Телсә кайсы чатта нәни бала күтәрәп хәер сорашып торган «мадонна»ларга юлыгасың. Кая карама — урам балалары. Әнә бер кәтүк кенә шәрә малай элек-тричка утыргычы астында төмәкә төпчегә чәйнәп маташа. Шунда ук чегән хатыннары әдәплә ледиларның кулларына асылынып акча таләп итә, туктаусыз «Доллири! Доллири!» дип тәкрарлый. Боларга тиз генә күнәп булмый, билгеле. Ләкин тора-бара барыбер күнегергә туры килә. Нишлисәң инде, чынбарлыкка күнекми хәләң юк.

...Шул ук Арбатта тонык күзле бер яшь яһүдкә юлыгасың. Күк-рәгенә кәгазь кисегә элөп куйган, анда «Тормыш турында бушлай нәсихәт бирәм» дип язылган. Иң кызыгы шунда — яһүднөң яныннан кеше өзеләп торганы юк. Бушлай да булгач, һәркемнең киңәш сөрийсы килә, күрәсәң.

Ә менә үз хисабына нәшер иткән китабын сатып торучы шагыйрь янына берәү дә килми. Нишләмәк кирәк, шигырь заманы түгел шул хәзер. Халыкны беренче чиратта акча, акча кызыксындыра. Ә ул акчаны нәрсәгә сарыф ителәр соң бүтән? Әнә су торбасына игълан ябыштырганнар: «Беренче группа кан сатып алам», — дип язылган анда. Аз гына өскерәк ябыштырылган игълан да диңгәзгә чыгып итәрлек: «Борынгы торшерлар һәм революциягә кадәр чыккан мода журналлары сатып алам»...

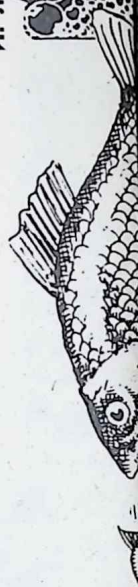
Тамаша давам итә. «Арбат капкалары янында» дигән кафега сөялөп бер карт (ә бәлки яштыр?) фахияшә шигырь укый: «Минем белән беркем дә юк, мин ялгызмын һәм ватык көзгә генә...» Шул рәвешлө, ул кемнең дә булса эчеп бетерелмәгән «виски»еннан авыз итәргә чамалый. «Виски» чөмереп торган ир-атларны тәне белән түгел, жаны белән «алырга» тели ахрысы бу.

Менә Арбатта да эңгер-меңгер башлана. Шувакыт ларекларның берсенә чит илдә эшләнгән «Ringwin» туңдырмасы чыгаралар. Психик чирләшкәгә әйләнгән совет чираты ларек «амбразурасын» штурмаларга керешә. Рәсәйгә сугыш вакытынан ук таныш булган авыз гармуны көен тыңлап хозурлана-хозурлана, бәхетле немецлар туңдырма сата.

Арбат байрам итә. Әйтерсәң лә бу аның соңгы байраме... һәм без биредә элеккеге кызыл йолдызлы Мәскәүнең инде эзә д' калмаганлыгын аңладык. Ул хәзер яңа Мәскәүгә, хәтта безгә, элеккеге комсомолларга да аңлашылмый торган шәһәргә әверелгән икән...

И. ЖАМАЛИЕВ,
А. ГОЛУБЕВ

ГАТА — аның қыскартылған исеме. Дөресе Гатаулла була. Ләкин дөңыда малайы Гата Камский буларак белелер. Ул бик яшылы танылды — яшүсмерлер арасында СССР чемпионы титулын жулап алганда аңа нибары 12 яш иде. Ул чакта ук Гатага зур киле-чак юрадылар. Һәм хәзер дә юрийлар.

Моннан ел ярым элек ул етисе белән Советлар Союзын ташлап Америкага китте.

Күптен түгел режиссер Вячеслав Хотулев «Камский яклавы» дигән фильм төшерде. Көнбатыш тамашачылары тиздән бу фильمنى карый да алачак. Ө безгә хәзергә видео-магнитофон язмасы белән канәгатьләнәргә туры килә.

Фильмнан кадрлар. Леонид Абалкин, Рәсәй шахмат федерациясе рәйсе: «Гата Камский — етисе кулындагы уен картасы ғына ул. Безнең күз алдында чын-чынлап фажиға килеп чыкты, һәм аны булдырмый калу мөмкин дә түгел иде. Әлегә фажиға аркасында шахмат дөңыа-сы гажәеп талантлы уенчыдан мәхрум калырга мөмкин. Мине бигрәк тә шул куркыта. Кызганыч, ләкин язмыш дигәннәрә шушы буладыр инде».

Качкыннар (чынлыкта ата да, малай да үз-ләрен качкын дип исеппилер, югысә безне СССРдан жибермәчәкләр иде, дип уйлыйлар) Брайтон-бичта мөһажирләр арасында яшиләр. Аларның ике бүлмәле фатиры һәм «Датсун-510» маркалы машиналары бар. Гаилә нигездә Гатаның турнирларда уйнап алган акчасына яши. Руслан да, аның хатыны Белла да беркайда эшләмиләр.

Руслан Камский, ата буларак, улының язмышын үзе сайлап ала. Гатаның шахматчы булып үсүндә аның роле искиткеч зур. 9 айлык вакытында малай бик нык авырый башлый һәм аны сырхауханәгә салалар. Улының исән калуына өметен өзгән ана шул чагында Гатадан баш тарта. Ләкин ата улын ташламый.

2 яшендә Гата укырга өйрәнә, 8 яшендә дүртенче сыйныфы тәмамлай. Шулай да ул, АКШка күчеп китү сәбәплә, СССРда урта мәктәпне тәмам итә алмады.

Фильмнан кадрлар. Михаил Таль: «Баладан шахмат роботы ясау дерес түгел. Атасының әйтүе буенча, Гата Камский тагын биш елдан Каспаров белән бил алышчак. Мин моңа ышанмыйм».

Кешеләрнең фикере аларны кызыксындырмый. Алар, СССРда яшәгәндә зур турнирларда уйнамыйча болай да өч елны эрәм иттек, дип исеппилер һәм һәр секундны файдалы эш белән үткәргә омтылалар. Гатаның етисе, гәрчә шахматта берни дә аңламыйм дип икәрар итсә дә, улының тренеры вазифасын башкара. Аларның кумиры — Бобби Фишер. Максатлары — дөңыа чемпионы булу. «Каспаров бездән сагайсын», — дип кисәтә Руслан.

16 яшендә Гата бөтен дөңыаны йөрөп чыкты. Турнирларда бертуктаусыз уйнау нәтижесендә ул халыкара класслы мастер нормасын күп тапкырлар арттырып үтәде. Хәзергә кендә Г. Камскийның рейтингы — 2650, бу күрсәткеч аңа дөңыа шахматчылары арасында сизгенче урынга чыгарга мөмкинлек бирде. Мондый яшты фәкать Бобби Фишер ғына халыкара гроссмейстер дәрәжесенә ирешә алды.

Фильмнан кадрлар. Гарри Каспаров: «Камский — талантлы шахматчы, ләкин аның дөңыа чемпионы булырга мөмкинлегә юк».

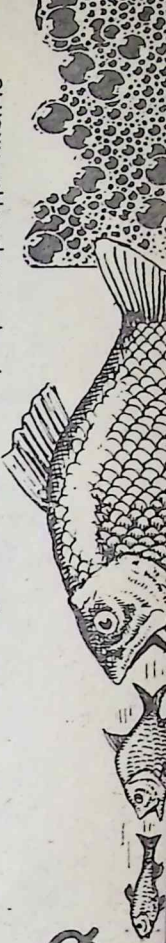
Лев Альбурт, АКШның экс-чемпионы: «Гата — бөөк шахматчы. Бу жәһәттән аны Карпов белән чагыштырырга мөмкин. Ләкин эшләү сәләте ягынан Камский аңардан өстенрәк тора. Ул һәр ике дөңыа чемпионнан да үзенең яхшы сыйфатларын алды. Өстәвенә Камский физик яктан да чынныккан һәм бертуктаусыз уйный алу сәләтенә ия».

Гата үзенең ни рәвешле шәгыйләнүе турында берәүгә дә әйтми — бу ата белән улының сере булып тора. Аның карауы, Камскийлар океанда сәгәтләр бие су коенулары турында бик теләп сөйлиләр. Ләкин, әйткәнәмчә, Гатаның һәр минуты исептә. Аның хәтта дуслары да юк. Хәер, шахматчының аларга әллә ни ихтияжы да күрәнми шикелле.

Гата үтә дә сәясиләшкән телдә сөйләшә. Ленинградта, калган балачагы, дуслары турында искә алганда да ул фәкать үзләренек ирексез яшәүләрен, дөңыа күрәгә мөмкинлек булмавын искәртәргә ашыга. Күрәсәң, Камскийлар ирекне һәр нәрсәдән өстен саныйлар. Нәрсә бу — үсмер егетнең үз «мин»ен тирәнтен аңлавымы, әллә инде етисенә буйсынып һәм табынып яшәве генәме?

Хәзергә Америкада Гатага дифирамбалар жырламыйлар. Югысә, ул АКШ чемпионы да булырга өлгерде, Пальма-де-Майоркада дөңыа кубогына сайлап алу ярышларында икенче

Сәхнәнең теге ягында

урынга чыгып 11 мең доллар акчага да хужа булды. Кем белә, бәлки белгечләрне Гата Камскийның тотрыклы уйнамавы да сагайта торгандыр. Чыннан да Гатаның кайбер турнирларда уңышсызлыкка очраган чаклар да булгалый. Мәнә шуңа күрә дә ул үзен роботка тиңләүләрен кире кага. Дерестән дә, төзек роботлар беркайчан да ялгышмыйлар ич. Хәер, 16

яшьлек яшүсмернең вакыт-вакыт «тавышы өзелеп китүе» гажәп түгел. Бу — табигать кануны. Моңа ышану өчен бөек Робертино Лоретини иске төшерү дә җитә. Гата яшь әле, һәм аңа җиңелгән очракта да баллар өстәләр генә бара.

Бүген бездә бәйрәм.
Сезнең белән шаярышкан,
копешкән, сезгә
куаныч-шатлыклар
бүлүк иткән
«Тинзиджер» сәхифәсе
чыга башлауга,
нифайы, бер ел булды.
Олуг бәйрәм белән сезне,
кадерле укучылар.
Әйе, «Тинзиджер»
һич тә безнең
хогусый милкәбез түгел,
ул — сезнеке. Гезитебездә
«Тинзиджер» сәхифәсе
яшәгән өчен дә
без беренче чиратта
үзебезгә түгел, ә бәлки сезгә
бүрчлүбез.

«Московский комсомолец» гезите
сәхифәләренән

«ТИНЗИДЖЕР» хәбәр итә

— Кызлар! Тәмәкегез юкмы?

Ул, кашларын чак кына күтәрел, үтенечле елмаеп куйды. Сигаретны нәфис бармаклары арасына кыстыргач, кыска күлмәген сыпыргалап, ишеккә юнәлде.

«Олимпийский» спорткомплексның арткы ишеге каршындагы кыз-кыркынның саны тагын берәүгә артты. Әйе, «Олимпиа» (гади халык аны шулай гына атый) тирәсәндә алар — «концерт» кызлары, секс-фанаткалар, гади генә әйткәндә, фахшәләр — мыжлап тора.

Фахшәләр бик борынгы һөнәр булса да, аның әлеге төре шактый ук яшь. Бөек совет илендә ул хәбәрдарлык һәм демократия шартларында гына пәйда булды. Тортынлык елларында оялчан комсомолкалар гына үз кумирларына чәчәк бәйләмнәре бүлүк итә иде бит.

Ә хәзер!..

Концерт фахшәләре дигәч тә, сез затлы туннарын җилбәгәй җибәргән нәзакәтле ханымнарны күз алдына китермәгез тагын. Болар — яңакларына алсу буяу йөгерткән 13—14 яшьлек курчаклар, биек үкчәле туфли кигән 15—17 яшьлек чибәр туташлар. Араларында 18 яшьтән олырак апалар да күренгәли. Барысы да бира. Тик теләсә кемгә түгел. Бу кызыллар бары тик безнең кадерле поплдызларга, аларның администраторларына, шоферларына, дусталарына бирергә омытылып тора. Бушка түгел, әлбәттә. Алтын таулар өмет итмәсәләр дә, концертка бушлай керер өчен кагазь кисәге һичшиксез табып бирергә кирәк. Матур сүзләргә, купшы вәгъдәләргә аларның исе китми, тик мәшһүр җырчы гына бул, яхшы шундый кешене аңа табып бир. Һәм ул, аңа пәйда булган «яшь алиһә», теләсә кем белән теләсә кая бара.

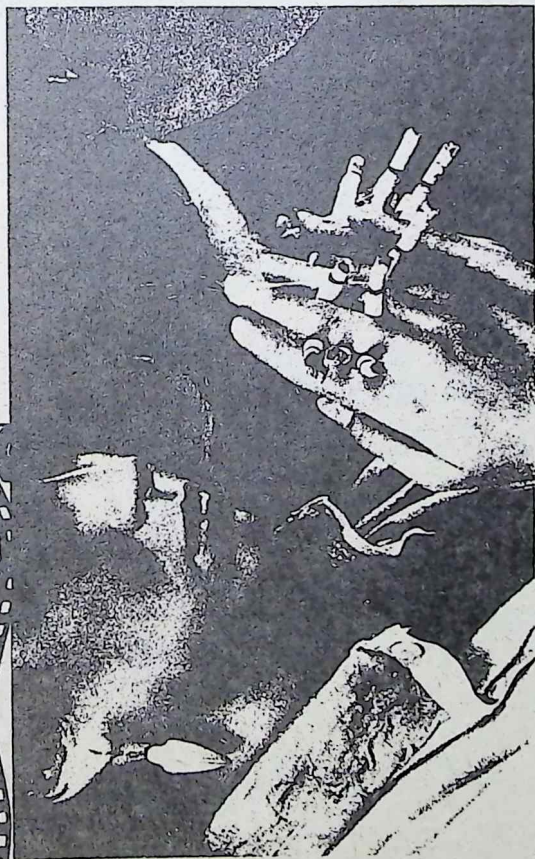
«Олимпиа» һәм «Лужа» (ягъни «Лужники») тирәсәндә болганган бу кызлар өч төргә: «фанаткаларга», «спортчыларга», «тусовкачыларга» бүленә.

Фанаткалар яшь һәм алгысынучан. Алар арткы ишеккә үзләренәң яраткан Хрюшаларын (Сашаларын, Лешаларын, Мишаларын) күрер өчен генә булса да киләләр. Автограф алсалар, яхшы мәшһүр яңакны чүп иттереп үбеп алсалар, аларның күтә күккә тия. Яраткан җырчыларының телефонын биргән кеше белән алар рәхәтләнәп төн кунарга риза.

Өгөр дә фанатка яшь тә, чибәр дә булса, аны иң беренче кумиры «сынап» карарга тиеш. Тегесенәң мәхәббәте озаккарак сузылса, бу инде барлык фанаткалар өчен дә сөөнеч. Бу турыда алар

УФ

авыз суын корытып сөйли. Янәсе, бер фанатка мәшһүр поп-жырчыга кияүгә чыккан, бик бәхетле яшиләр икән. Кайчакта бу төркемнән яхшы. Гына гримершалар да (озакка сузылган гастрольләр вакытында «хезмәт күрсәтәр» өчен) чыга. Нинди дә булса «йолдызга» гримерша яисә костюмерша булып урнашыр өчен ничә кешенең астыннан үтәргә кирәк икәнлекне бу тирәдә өвәрә күлүчеләр төгәл белә. Нәтижәдә эстрада дөньясының кулында чәченә алу тасма таккан кызыллар түгел, тәжрибәле мөткәләр туллана. Тик кояш астында (бәлки, ай астында дияргә кирәктер?) бернәрсә дә мәңгелек түгел. Үз азымшларына күнәккән кызлар спорткомплекс гримеркаларынан ресторанның, кунәкханәләргә күчә. Һәм, ниһаять, бу акчалы мәхәббәт сәяхәте тусовка жәмәгатьчелегенең ир-ат фатирларында тәмамлана.

Мәшһүр кешеләрнең дөньясы серле шул. Гади кешеләрнең ничек тә шул серләргә ачасы килә. Сәхнәнең теге ягы безне һаман алгысытып тора. Ольга инде хәзер әлегә «йолдыз тусовка»сына ничек эләнәләр хәтерләми, әмма беренче тәэсирләрен бик рәхәтләнеп искә төшерә:

— Мин ул вакытта миңгерәп калдым. Ничек инде артист белән шулай гап-гади сөйләшеп утырып була? Аның янәшәсәндә утыруыма, күлмәгәне сизелер-сизеләмәс кенә орына алуыма мин ышанып бетмәдем... Мин башымны югалтып гашыйк булдым. Әллә шулай тоелды гынамы? Тик ул чакта мин бик бәхетле идем. Бу әкиятләрдә һәм киноларда гына була торгандыр. Аның өчен мин теләсә нәрсә эшләргә риза идем.

Ә тегесенәң ни теләгәне билгеле инде. Тик бер атнадан ул аның дөньяда барлыгын да оныткан. Шуннан соң Ольгага башка мәшһүр жырчы ошый... Берәздән инде аны «кулдан кулга» жибәргәннәр, янәсе, менә нинди әйбәт кыз ул...

Арткы ишек өр-яңа кызларны бер-бер артлы кабул итә тора.

Менә бер кызының дулкынланган тавышы ишетелде: «Әнә... Ул!» Ишек каршына жиңел машина килеп туктады, аңардан өрлөк-өрлөк тән сакчылары коелды, соңыннан вәкарь белән генә кызларның мәхәббәт каһарманы төште. Юл үңгәненнән гына ул бер фанаткага күз ишарәсе ясап алырга да онытмады. Тегесе, таң кидергән хан кызы кебек, аның артынан кузгалды.

«Олимпия»ның вестибюле дә бар. Биредә болганучы кызларның дәрәжәсе югарырак. Ләкин маршрут шул ук: бар — гримерка — таша машина — бар.

Людага 18 яшь. Мәскәүгә ерактан укырга дип килгән. Музыкаль училищегә керә алмаган, әмма әйбәт жырлый. Аны ярдәм итә торган бер «иптәш» белән таныштырырга вәгъдә иткәннәр. Ярдәм иткән — тагын кем беләндер таныштырган. Тегесе тагын кем беләндер... Шулай да Люда һаман үзенең йолдызлы киләчегенә ышаналар.

Киң жикелә тән сакчылары да шушы тирәдә әйләнә. Артистларны көтүдән талчыккан кызларны бер кичкә ял иттерергә эзлиләр.

Менә машинадан чыгып бер ялгыз мадам ишеккә якынлаша. Аңа карап калган кызларның офтану катыш пышылдаулары ишетелә: «Тагын бер «спортч» килде. Бүген күп болар!»

Спортчылар — иң мәшһүр «йолдызларга» хезмәт күрсәтә торган бәһалә фахиләләр. Алар фанаткалар белән чагыштырганда бик аз, кешеләрендә даими пропуск, шуңа күрә ишек янында төртелеп калмыйлар.

Ә фанаткаларны ишек төбеннән еш кына куалар. Бу кыз-кырыкынның кесәсендә пропуск бик сирәк була, ә уяу ишек хужалары моны шунда ук сизеп алалар.

— Әлбәттә, кайбер артистлар үзләре белән концертка беркемне дә алып килмиләр. Г. һәм С. безгә бернинди дә кыенлык тудырмыйлар. Ә алардан түбәнрәк дәрәжәдәгеләр артларыннан көтү ияртеп йөреләр...

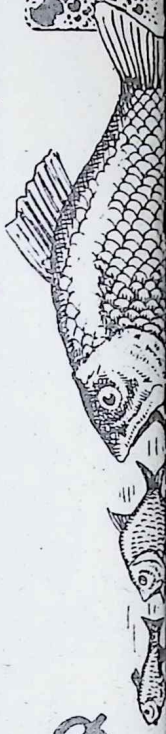
Ерактан килгән кызларны монда сагалап кына торалар. Аларның күбесе үзләре алгысынган кумирга барып та житә алмый. Ләкин спорткомплексны туган йортлары итүчеләр дә бар. Алар биредә яши диярлек, ә ишек төбәндә торучы карчыклар инде гаилә әгъзаларына әйләнгән.

Зур чәчәк бәйләме күтәргән мәктәп кызлары сәхнәгә йөгәрә. Гажәл матур күренеш.

Ләкин соңгы аккорд яңгырый. Ул сәхнәдән чыга. Алда зур һәм авыр пәрде генә. Юлны шул бүлүп тора. Анда, сәхнәнең теге ягында, аның үз дөньясы. Сәхнәдәгегә бер дә охшамаган...

Н. СИНЕУСОВА,
Т. РОМОЧКИНА,
«Московский комсомолец»

Экстремизм урысларда колларча буйсыну белән янәшә яшәп шаккаттыра, үз сүзен бири торган һәм көйсез урысның бер үк вакытта дэгъвасызлыгын, таләпчән булмавын күрәп тә аптырайсың.

Халыкларны холькка карап «ир» һәм «хатын-кыз» дип аерсаң, борынгы грек һәм римлылар, алманлылар — ир халыклар. Шуңа күрә дә алар азатлыкның төмен шулай иртә аңлаганнар һәм бәһаләгәннәр. Урыс халкы — хатын-кыз, шуңа күрә дә ул исләккә күп булса да, санга юк.

Аурупа — борын-борынгыдан Аполлон патшалыгы (Аполлон — яхшылык һәм акыл алласы). Бу кыйтта калган дөньядан, үзенән өлкәнрәк, әмә үсеште тукталып жиимерелә башлаган башка мәдениәтләрдән, югары күтелгән. Рәсәй һәм бөтен Көнчыгыш — Дионис патшалыгы (Дионис — хисчән караңгылык алласы). Аполлон — ирлек, ә Дионис — хатын-кызлык башлангычы...

Урыс жанының фани дөньядагы чагылышы нинди? Урысларның күпчелеге Төньяк Англия һәм Скандинавия белән бер үк географик кидлектә яшәсә дә, аларны, хольклары буенча, көнъяк кешеләре дияргә була. Урыслар бик аралашучан, ялгызлыкны авыр кичерәләр, хисчәннәр, ялкаулар, жыйнаксызлар, аумакыйлар...

XIX йөз тарихчысы Ключевский болай дип язган: «Хәзерге кеше ирекле һәм ялгыз... өендә ул үзен кулыннан килгән бар уңайлык белән биләп ала, үз куышын бизи, яхшырта, жылыта. Борынгы Русь башкача яшәгән. Талымсыз торганныр, ничек туры килсә, шулай... Иң акты хисләр, фикерләр урыны чиркәү булган. Акылын һәм йөрәген кеше чиркәүгә алып барган, шулай ук барча байлыгын да...

1289 елда Вольһыда бай, көчле, үз заманы өчен укымышлы кенәз Владимир Васильевич үлеп китә. Ул берничә шәһәр һәм бихисап чиркәү салдырган, чиркәү һәм монастырларны энжеле икона-

Яһүдләр — коллар. Аларның бердәнбер алласы Яхве — күзгә күренмәс кырыс хахим, ир һәм ата. Яһүдләр өчен иң мәһиме — аллага мекибән китеп буйсыну һәм алланың яраткан бәндәсе булырга омтылу. Бу дөнья — хәсрәт дәръясы, шатыллар — тегесендә, үлгәннән соңгысында. Билгеле инде, бакый дөнья рәхәтләре фани дөньяда буйсынып, дин өчен ашәгәннәргә генә.

Яһүдиләр динендә «кечкенә кеше», кол култы өстенлек итә. Христианлык — коллар дине — таркала барган Рим империясендә менә дигән жирлек тапкан һәм, үз чиратында аның жиимерелүен тизләткән.

Халык үз хисләренә дә, чит хисләргә дә тиз бирелүчән. Аның акылга бик исе китми, күпчелек үз башы белән уйлый белми яки уйларга теләми. Шуңа күрә хиссият өстенлек итә, халык аның белән жиңел исерә һәм аек фикергә колак салмый. Бала яки хатын-кыз кебек, ул хискә бирелеп һәм мантийкны читкә тибәрәп яши.

Мәдәниятне бюрократлаштыру, егерменче елларда ук башланып, утызынчы еллар башында тулысынча төгәлләнде. Бугенгәчә яшәп килгән Язучылар берлеге, Рәссамнар берлеге, Композиторлар берлеге оешты. СССРда «ирекле әдип» булырга тиеш түгел һәм рәсми гәмәлдә алар юк та!

«Гомо советикус» Сталин чорында ук «ижағ ителде». Карл Маркс Дарвинны кабатлап: «Кешенә кеше иткән нәрсе — хезмәт», — дигән. Совет кешесен күркү «кеше итте».

Рәсәйдән Англиягә әйләнеп кайткач, Герберт Уэллс: «Мин Рәсәйне томан эчендә күрәм, аның соңгы көннәре тоمانында», — дип язган. Революциядән соң 70 ел узгач та бу сүзләргә кабат әйтергә мөмкин.

«Илебез бай безнән, тик анда төртип юк». Скандинавияле варагларны патша итеп чакырган урысларның сүзен буген, мең елдан артык вакыт үткәч тә, кабатларга була. Тупасрак яңгыраса да, туп-туры: «Бай ил, тик тилеләр кулында!» — дисәң дә ярый.

ТАРКАЛЫП БАРУЧЫ
КАПИТАЛИСТИК
СЭНГАТЪ
ШӘЛКЕМЕННӘН

НАТОның берсе турында без инде барысын да беләбез. Ә менә дөньяда икенче НАТОның да барлыгы хақында күпәрнең ишеткәне дә юктыр әле. Ишетмәсегез ишетегез инде: НАТО — француз рәссамының исеме ул. Яшәгән урыны — Париж, Э'кураж урамы. Моимартрда аны һәрбер эг, һәрбер полицейский таний. НАТОның ижаты гажәеп дәрәжәдә үзенчәлекле. Индидер бер обыватель аның рәсеменә карагач: «Нишләтә соң ул бу хатын-кызын, алай гына мин дә булдыра алам ич»,— дип тел шартла-тырга мөмкин. Ләкин бу алдавыч тәэссорат. Беренче карашка, безгә һәрнәрсә шулай тоела. Әйтик, Пиросмани картинасын тама-ша кылгач та, безгә: «һи, балачакта болай гына мин дә буяш-тыра идем»,— дип әйтәп куо берни тормый.

Кыскасы, без даһилының гадилектә икәнлеген оныта башла-дык, ахрысы. Ә моңа ирешү өчен бик нык тир түгәргә кирәк-леген искә дә кертәп чыгармыйбыз кебек.

Бу жәһәттән НАТОның ижатын рекламалау проспектынан кай-бер өзекләр китерик.

«Рәссам НАТОның беренче Акты 1967 елның 23 ноябрендә Брюссель галересында күп халык катнашында булды.

Кызганычка каршы, бүген НАТОны эш вакытында бик аз кеше-ләр генә күрә ала. Рәссамның секс белән артык мавыгуы һәм секс культына колларча табынуы акылга зәгыйфь кайбер кеше-ләрдә НАТО ижатына карата еш кына нәфрәт хисләре уята. Бу аларның үзләренә начаррак булчак».

«НАТО — скульптураны, сексны һәм нәкыш сәнгатеи бергә кушкан рәссам».

«Классик скульптурадан аермалы буларак, НАТОның материа-лы — ялангач хатын-кыз. Рәссам кулында ул билгеле бер форма рәвешен ала һәм НАТО шуның ярдәмендә үзенә хис-тойгыла-рын тамашачыларга тапшыра».

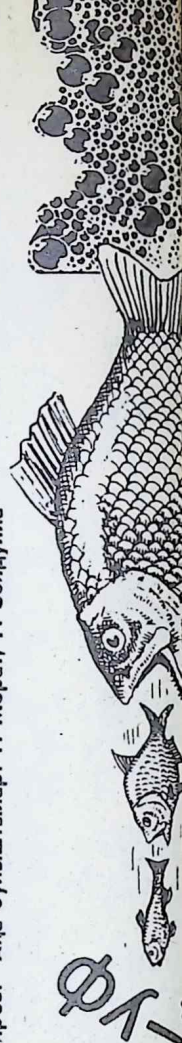
«Нәкыш сәнгатеиә яисә скульптурага тере затлар кертәп, НАТО теманы ачу өчен көтелмәгән яңа мөмкинлекләр табар».

«Акт сәнгате өсәре белән эстетика һәм картинаың традицион төзелеше арасындагы бәйләнешләрне өзә, әсәрни кабул иту сте-реотипларын жимер».

«Вақыт-вақыт рәссам тораташка әверелгән тере формалары тагыи да ымсындыргычрак кыяфәткә кертә, аннары кабарынкы ут-раккасына жичелчә суккалап куя да кулына скрипкасын ала. Шул рәвешле, Мәңгелек Оргазм авазлары ярапа».

ИБнең башбаштак мөхәррире Гәдел Хәйров. Аңа булыштылар: Г. Морат, Р. Зәйдулла

NEZ ASSISTER AU
NAPPELUNG
DU PEINTRE
NATO
RESERVATION
PENSER LEURING ASSISSE
TAVES BUSINESS TRIPS

Әгәр мин президент булсам...

С. Бишев
рәсемнәре

Б

ИРЕДӘ сүз, әлбәттә, Мәскәүдәге президент булу турында бармый. Андый хыяллар юк бездә. Аек акыллы кешеләр ич без. Сүз — Татарстан президенты булу турында бара. Мөхтәрәм укучы, әйдәле бергәләп хыялый уйларга бирелеп карыйк әле — син нинди эшләр мөһимрәк, беренче чиратта эшләнергә тиешле дип уйлыйсың икән. Гомумән, син әгәр үзеңне

Казан Кремлендә утырган Татарстан президенты итеп сайласалар нинди эшләр башкарыр идең?

Президент безгә кирәкме, әллә кирәк түгелме, дигән сорауны куеп тормыйк, чөнки кирәк түгел дигән кешеләр, әгәр дә кодрәтләреннән килсә, күктәге кояшны да үзләренә генә нурын сибәргә мәжбүр итәрләр иде...

Мин үзем, әгәр президент булсам, беренче мәсьәлә итеп сәяси якны — хокукий тигезлекне хәл итүне бурыч итеп куяр идем. Чөнки авырлыкка, кытлыкка түзәргә була, без аңа өйрәнгән һәм күнәккән, ә менә кыерсытылуга, кимсетелүгә күнәгү гаять читен.

Уйлап кына карагыз: 20 нче йөзгә азагында безнең илебездә халыклар феодаль һиндстандагы кебек касталарга, ягъни беренче, икенче һәм башка сортларга бүленеп яши. Игътибар итәсездер: ничек итеп дөүләт эшмәкәрләре союз договоры төзеп ята. Анда татарга сан юк. Әйтерсез, алар гади урыс түрәсе түгел, ә Аллаһы Тәгаләнең үзе һәм кайсы халыкка яшәргә рөхсәт итү-итмәү бары тик алар кулында. Бу бит, жәмәгать, адәм мәсхәрәсе, бүгенге цивилизацияле дөнья каршында оят хәл!

Аңлашыла ки, ирек ул чәй янына куела торган чәк-чәк түгел, аны фарфор касәгә салып берәү дә китереп бирмәс. Яулап алырга кирәк аны! Яулап алуның исә стратегиясе һәм тактикасы булырга тиеш дип уйлыйм мин. Әгәр үзем Татарстан президенты булсам, болай эшләр идем: газетаның битен тутырып СССР президентына ачык хат бастырып чыгарыр идем. Ирек яулап дисезме? Юк, жәмәгать, ул хатта мин мондый сүзләр язар идем: «Хөрмәтле президент әфәнде! Сез житәкләгән илнең сәяси һәм икътисади хәле жиңел түгеллеген истә тотып, Татарстан халкы кытлыктан жәфа чиккән. Мәскәү халкына фәлән миллион тонна нефть, фәлән кадәр эшелон ит, май, икмәк һәм хәрби промышленность кеременең 98 процентын (ә ул бөтен Балтыйк буе республикалары керемнән күбрәк) бернинди түләүсез-нисез жибәрә һәм шуны түбәнчелек белән кабул итеп алуыгызны үтенә».

Әлбәттә, мәсьәләне тирәннән аңлап бетермәгән агай-эне үземне «ыштансыз президент» дип эт итеп сүгәр иде. Ләкин үземне аклап агай-энегә мин болай жавап бирер идем: боларны бит бездән берәү дә сорап та тормый, алар бар да хөкүмәтебезнең төпсез капчыгына чумып тора. Мин Мәскәү халкына үз иркем белән чын күңелдән ярдәм итсәм, тир түгеп тапкан үз малыбызны, бәлки, санарга өйрәнер идек. Һәм... нефтен талап эштән чыгарылган жирләрәбезне, суларыбызны дөваларга тырышыр идек...

Стратегиянең икенче бик мөһим ягы — ул республикабыздагы милли мәсьәлә. Монда инде хатасыз һәм жиренә житкереп эш итәр өчен миңа, президент буларак, һичшиксез, татар тарихыннан берәз мәгълүматлы булу кирәк. Әйтик, татар кешесе үзенең табигате белән урыс кешесеннән үзгә буларак, каш өстенә кулын куеп, еракка, әллә кайлардагы Америка Аляскасына карап: безнең жирләр киң һәм зур булган икән, дип хо-

зурланә торган затлардан түгел. Ул һәр җирдә дә кеше яшәгәнлегенә игътибар итә. Индеецмы ул яки эскимосмы — аңа кеше итеп ихтирам белән карый һәм, үзенең туган авылын чын күчеленнән дөньяның үзәге дип санап, читтә яшәсә дә, шул туган туфрагына табынып яши. Ләкин шул ук вакытта, президент булдым дип, Сталин сызып биргән Татарстан картасына карап бу чикләрдән махсус рәвештә читтә калдырылган (64 процент) татар халкын күрмәмешкә салышу да дәрәҗә булмас иде. Моның тарихи нигезе дә бар. Әйтик, Мәскәү Идел буена баскынлык иткәндә ике татар дәүләтен — Әстерхан һәм Казан ханлыкларын — яулап алган. Әле Петр I идарә итә башлаган чорда да Россиядә 16 миллионга якын кешедән чама белән яртысы (барлык татарларны да кушсаң) татар булган. Дәрәҗә, татарларны үтереп бетерүне һәр урыс патшасы үзенең төп бурычы дип санаган һәм бу өлкәдә армый-талмый, көчән кызганмыйча эш алып барган.

Алар татар шәһәрләрендәге халыкны — һөнәрчеләрне, хатын-кызны, карт-корыны, бала-чаганы шундый итеп кырып-суеп бетергәннәр ки, Әстерханнан башлап Казанга кадәр булган шәһәрләр, гомумән, татар шәһәре булудан туктаганнар (мондый вәхшиллек беркайчан да булмаган. Мәсәлән, урыс шәһәре монголлар басып алгач та урыс шәһәре булып калган). Татар халкы исә үсешеннән берничә гасырга артка алып ташланган. Ул шәһәр культурасыннан мәхрүм ителгән. Татар алпавытларын, хәзергечә әйтсәк, аның укымышлы-зыялылар катламын, ягъни халыкның генофондын физик яктан юк итеп, хужасыз калган татар җирләренә урысларны гына түгел, башка халыкларны да күчереп, аларга татар халкына караганда өстенлек һәм льготалар биргәннәр. Әйтик, Әстерхан патшалыгы далаларына — заманында бабаларыбыз монголларга каршы көрәшеп саклап калган асыл җирләргә — көнчыгыштан монгол (калмык) кабиләләрен утыртканнар. Идел буеның гүзәл бер төбәгенә немецларны чакырып китереп утыртканнар (Екатерина II вакытындагы карталарда ул җирләр «Әстерхан патшалыгы» дип күрсәтелгән дә). Ә борынгы Болгар дәүләтенең үзәк өлкәләренә кәргән Агыйдел буйларын Тобол якларында күченеп йөргән, дәрәҗә итеп аның исемен дә белми торган күчмә кабиләләргә льготалар белән биргәннәр.

Җирсез калган татар хезмәткә кәргән, ләкин анда да кыерсытылган, солдатка алынса, урыс патшаларының баскынлык сугышларында күпләп кырылган. Мескен татар сәякләре кайда гына сибелмәгән! Тарихчы Соловьев шушы хәлгә куанып бетә алмаган Иван Кириллов дигән бер хәрбиенең сүзләрен китерә: «Однако которое время там (на войне) пребудут, жены без плода останутся, а которого убьют, тот вовсе не возвратится. Так изстари наблюдали эту политику во всем государстве над татарами: во время шведской, польской и турецкой войн везде их посылали пред войсками на пропажу, вменяя в службу, а на самом деле затем, что они в домах не надобны».

Бу бик күптән булган хәлләр бит инде дигән укучыга мондый киңәш бирер идем — ә син соңгы Ватан сугышында һәлак булган татар егетләренең санын беллеп кара, белеп кара син аны?! Андый мәгълүматны беркайдан да алып булмавына ышанырсың... Сер итеп саклана ул!

Күрше чуаш, мордва, мари һ. б. халыкларның татарга каршы ничек итеп котырылганын беләсәң килсә, бу республикаларның тарих китабын ачып кара. Анда татарны ни дип кенә сүкмиләр: ул ерткыч та, ул вәхши дә, ул илбасар да һ. б., һ. б.

Шулай итеп, татар халкына каршы урыс патшаларының һәм карагүһчы шовинистларның берничә га-

сыр бүрттерелгән (авыр булсын өчен!) күсәге әзерләп куелган һәм аңа соңгы җитмеш ел эчендә шактый гына тоз да (чәрмәсен өчен!) сибелгән.

Беренче карашка, безнең мөстәкыйльлегебез өметсез һәм күркыныч астында кебек. Ә үзәбезгә һәм балаларыбызга исә гомер буге коллыкта бил бөгеп, теге борынгы Мисырдагы коллар үгез куа-куа җырлаган кебек: «Аһ, без даһи фиргавеннәребез ашлыгын сугып, ничек рәхәт яшибез!» — дип җырларга гына кала кебек.

Әгәр мин президент булсам, хәл-әхвәл алай ук күркыныч түгел дияр идем. Бу тынычландыру өчен түгел, тынычланырга иртәрәк әле безгә. Хикмәт шунда ки, авыр күсәк бүрттерергә салган җирендә гасырлар буге ята-ята (дөнья алга таба бара бит!) муртайган. Татар халкының башка халыкларга — шул ук калмыкка, немецка яки башкортка карата киң күчелле һәм ярдәмчел булуы (крәстиян сугышларын гына искә төшерик!), өстән карамавы, саф күчелле һәм чыдам булуы муртайган аны. Ягъни карагүһчылар татар халкын күрше халыклар белән дошманлаштыра алмаганнар. Алар хәзер дә туганнарча яши. Бу коры сүз генә түгел. Бу чынлап та шулай. Ышанмасагыз, мөхтәрәм укучылар, бер сорау бирим: кайсыгыз татар телендә башка халыкларны кимсетү сүзе белә? Солдат хезмәтендә булган кешеләр ни турында сүз барганын тиз аңлаганнардыр — армиядә андый сүзләр күп ишетелә. Ә татар телендә юк ул, агай-эне. Бу безнең ана сөте белән кәргән тәрбиябез, гореф-гадәтебез, ягъни борыннан килгән традицияләребез белән бәйле. Борынгы хәзәр-болгар чорларына караган мондый күркәм сыйфатны тарихчылар махсус атама белән «индифферентизм» дип йөртәләр, ягъни **башка халыкларның гореф-гадәтенә, теленә, диненә, мәдәниятенә түземле, ихтирамлы, булу**. Тарихчыларның аңлатуынча, чуаш, мари, мордва удмурт һ. б. аз санлы халыклар бары тик борынгы татар дәүләтләренә сыенганга күрә генә исән калганнар да инде.

Әгәр президент булсам, мин кайбер депутатлар кебек: без Рәсәйнең уртасында урнашкан, без беркайда чыгарга җыенмыйбыз, дип кычкырырга ашыкмас идем. Беренчедән, татар халкы, татар җирләре бервакытта да урыс җирләре уртасында булмаган. Ул хәзер дә шулай. Җайлап кына, ашыкмый гына бер татар авылыннан икенчесенә атласаң, Каспий буйларына төшеп җиткәнәңне сизми дә калырсың. Һәм Әстерхан өлкәсендә, борынгы татар дәүләте үзәгендә, гәзит тә чыгарырга хокукы булмаган татар халкын күрерсең. Икенчедән, һәм иң мөһиме, син «чыкмыйбыз!» дип кычкырасың да бит, ә чыгарсалар? Дөньяның ашыга-ашыга кай тарафка китеп барганына игътибар итик, җәмәгәт. Куып җитә алмаслык булып алга киткән илләр — ул колониясез дәүләتلәр. Японнарны, немецларны, америкалыларны әйтәм. Хәтта Франция һәм Англия кебек илләр дә, Африкада әле күптән түгел кеше ашаган кабиләләргә кадәр мөстәкыйльлек биреп, бушанып калдылар һәм алга таба җәһәтрәк атлый баш-

ладылар. Күрәсен, халыклар үсешенәң закончалыгы шундыйдыр. Әйтерсең лә, Күк тәңре бармак янап: таһәрәтең дә булмаган килеш башка халыклар җил-кәсендә утырма, иҗтиһад ит, тап, үзең эшләп тапкан мал ғына кадерле һәм бәрәкәтле була, шул чагында ғына дөнья үсеше баскычында синең дә дәрәжәле урының булып, ди...

Тагын бер бик мәһим мәсьәлә итеп мин республикабыздагы урыс халкына ярдәм кулы сузу һәм аңлату эшен алып баруны куяр идем. Бу халык бит, җәмәгать, бер 70—80 елга тоткарланып булса да, тигезлектә, иреккә омтыла, соңгы империя таркала дип санамый, ә дөнья бетә дип уйлый һәм шуңа башкаларны да ышандырга тырыша.

Әгәр мин президент булсам, мәрхүмә анам истәлегә белән ант итеп аңлатыр идем: җәмәгать, сезне туйдырган татар халкы (игенче халыкның күпчелеге татарлар!) өстен булырга теләми, ә бары тик үз җирендә бертигез хокуклы булу өчен генә көрәшә. Татарстан мөстәкыйльлек алса, балалар бакчасында урыс балаларын татарлаштыру кебек маразмга беркайчан да барып җитмәс, урыс авылларындагы соңгы мәктәпләргә татарлаштырмасы, югары уку йортларына кергәндә дөньякүләм әһәмияткә дөгъва кылмаган татар телен бөтен нечкәлекләре белән белүне, шарт итеп куймас...

Моңы аңлатуның авыр эш икәнлеген төшенәм мин, әлбәттә. Хәтта урыс укымышлылары аңына да татарга карата мыскыллап, килмешәк дип карау кебек өч класс дәрәжәсендәге «белем» сәңдерелгән. Кинем үземне нәрсә җаңгаларга калдыра: нәрсә бу, культураның түбәнлегемә, наданлыкмы, нәрсә соң бу? Аның тарих белән бернинди дә бәйләнеше юклыгын, шул ук шовинистларның бүрттерелгән пычрак күсәгә икәнлеген аңламыйлармы соң алар, яки, аңларга теләмиләрме?

Монгол тарихчылары ничәмә еллар инде бөтен дөньяга карап: җәмәгать, Чыңгыз яуларында бернинди дә мифик татар кабиләләре катнашмаган, Кытайны һәм башка илләрне басып алып, империя төзегән та-та, да-да (татар) дигәннәре «күчмә» дигәнне генә аңлата — әйдәгез, тарихны бутамыйк, диләр. Ә безнең галимнәр һаман да шул уйдырманы тукуп, татарга каршы халык миен агулылар. Әллә алар «монгол-татар» яулары дигән ясалма атаманың урыс тарихчылары тарафыннан XIX гасырда ғына уйлап чыгарылып, гәмәлгә кертелүен белмиләрме? Көрәшсез килә икән — энә көрәш монгол белән! Нигә син Идел буенда әле Киев Русе төзелгәнчә берничә гасыр элек үк югары культуралы цивилизациясә булган халыкның яманатын сатасың? (VII йөздә төрки бабаларыбыз

Хәзәр дәүләте төзегән. Аның башкаласының исеме Итил (Идел) — елга исемендә сакланган.)

Әйе, индеец яки папуаслардан башка күп халыклар инде ирек яулап алдылар. Татарстан суверенлык Декларациясә игълан иткәннән соң телевидениедән Задорнов дигән бер юморист кинәләп: «Менә индеецлар Американы суверен дәүләт итеп игълан иттеләр», — дип, халыкны көлдергән булды. Бәлки без, җәмәгать, чынлап та, шул индеецлар яки папуаслар хәленә калганбыздыр. Союз сәясәтендә безне моңарчы телгә дә алмаулары, санга да сукмаулары бәлки юкка ғына түгелдер? Әгәр син дә, мин дә бер читтә тамаша кылып торсак, ул суверенлык өчен кем көрәшер соң? Без бит, җәмәгать, татар яки урыс өчен генә түгел, ә язмышыбыз уртак булган чуаш, мордва, мари һәм удмурт кебек халыклар өчен дә терәк булырга тиеш.

Өлкән буын затлыларыбыз Идел-Урал дәүләте төзбездә дип, моңы аңлаганлыкларын күрсәттеләр, бары Сталин ғына «татар-башкорт», ә соңрак «Татарстан автономияле республикасы» (резервациясә) төзеп халыкны аерган, таркаткан һәм башка халыкларга каршы куйган.

Беренче карашка вак мәсьәлә булып тоелган тагын бер нәрсәне һич тә әйтми китеп булмый. Суверенлык белән бәйле символларыбыз да юк безнең. Радиодан («Азатлык» аша) америкалыларның «татарлар ислам байраклары күтәргән иделәр» дип сөйләгәннәрен ишетүчеләр бардыр. Бу безне Саддам Хөсәен белән тиңләү кебек килеп чыга, урыс һәм башка күршеләребез өчен ул тагын да авыррак кабул ителә торгандыр дип шикләнәм. Урыслар төреләр күтәрәп урам буйлап йөрсәләр, үзәбезгә дә ошамас иде...

Исламга ихтирамым ихластыр һәм мине дәрәс аңлавыгызны үтенәм. Без үз тарихыбызны аз беләбез, җәмәгать.

Борынгы төрки бабаларыбызның байрагы кызыл булган. Бу төстән куркырга кирәкми. Кызыл төс — безнең төс ул. Шуңа күрә бүгенге көндә бердәнбер мөстәкыйль дәүләте булган төрки халык — төрекларнең ни өчен байраклары кызыл дип үз-үзәбезгә сорау бирик.

Герб итеп аждаһа сурәтен алмас идем мин. Чөнки ул бит татарның карикатурасы, ягъни Георгий Победоносцының сөнгә кадаган аждаһасы — ул татар бит инде. Икенче яктан, без хәзәр һәм болгардан чыккан борынгы төрки халык — татар дип атаганга күнеккән бит инде, бәлки аждаһасына да күнегербез? Шулай да мин үзем кызыл байрак уртасына зур итеп қояш сурәте ясар идем. Қояш ул һәркемгә дә җылы нурын сибүче азатлык символы булып тора.

Әгәр мин президент булсам дигәннән, мөхтәрәм укучылар аның бер шаяру ғына икән аңлаганнардыр инде. Белгәннегезчә, 1990 елның 30 августында ТССР Югары Советы сессиясендә суверенлык Декларациясә кабул ителде. Аннан соң 1991 елның 12 июнендә күпчелек тавыш белән Татарстан халкы үз президентын сайлады. Инде менә алда иң мәһим мәсьәлә — Союз договорына кул кую тора. Әлбәттә, кайберәүләрнең татар халкын казакъ, кыргыз, үзбәк һ. б. халыклардан түбәнрәк сортта йөртәселәре килә. Шулай булганда безнең республиканы «савуы» җиңелрәк бит. Ләкин, җәмәгать, безгә артка чигенергә һич тә ярамый. Безгә хәзәр бердәмлек, үз сүзәбездә нык тору кирәк. Артка юллар ябык. Әгәр дә мин президент булсам, нәкъ шуны кайгыртыр идем...

1991 ел, июнь,
Казан шәһәре.

Бердәмлек
Башкалар
Башкалар

Ә

ДӘБИ процессны кайнап, ярысып, ургылып торган диңгез итеп күз алдына китереп бастырырга була: бер-туктаусыз алышынып, бер-берсен кысырклап

чыгарып торучы төрле тирәнлектәге катламнар бар анда, ысылдап-жуылдап күтәрелүче кыска гомерле күбек һәм чит күзләрдән ышыкта сибелеп ятучы энже-мәржәннәр бар; ул диңгездә вакыт-вакыт тугызынчы вал дулап ала, су бер менә, бер чигенә; әле аз сулы сайлыкта, әле котыргыч төпкелгә тарасың, тынчыган култыклардан чыгып, иге дә, чиге дә күренмәгән киңлек кочагында каласың...

Аны, әдәби процессны, мисыр пирамидасы белән чагыштырырга да мөмкин: берсе өстенә икенчесе тәртипләп һәм ныклап утыртылган, өскә менгән саен тарая баручы катламнар итеп.

Метафораларның беренчесе, мөгаен, төгәлрәктер. Тик бу ярсу диңгездә юнәлешне ничек табарга, әдәби шәхеснең биләгән урынын һәм кыйммәтен ничек билгеләргә? Гаҗизлектән иң сикертеп кулларны жәяргә һәм моңа үзгәрүчән-тотрыксыз әдәби процессның катлаулы вә күп мәгънәле булуын сәбәп итәргәме? Аның каравы, икенче чагыштыру әлегә процесска азмы-күпме мөнәсәбәтле һәркемнең урынын һәм ролен төгәл һәм объектив бәяләргә мөмкинлек бирә. Шуңа күрә, әйдәгез, беренче карашка бер-берсенә мәңгә ярашмаска тиеш тоелган бу ике метафораны кушылган дип гоман кылып, тынгысыз диңгезне бер мизгелгә генә төзек таш пирамида эченә «күчерик». Шуннан нәрсә булыр? Карап карыйк.

Һәвәскәрләрнең миллионлы чирүе

БЕЗНЕң илдә күпме кеше әдәби иҗат белән шөгыльләнә (яки шөгыльләнәм дип белә) икән? Мондый исәп-хисапның ясалганы юк шикелле. Хәер, төгәл сан барыбер табылмас иде, чөнки бик күпләр төннәрен генә, «үзләре өчен» генә, чит-ятлардан гына түгел, якыннарыннан да яшереп язалар.

Шулай да үземнең газета-журналларда эшләү тәҗрибәмнән чыгып, илебезнең кайбер төбәкләре, шәһәрчәк һәм районнарында ясалган исәп-хисапка таянып, якынча санны атарга жөрҗәт итәм: миллион тирәсе. Бу сан, минем карашымча, чынбарлыкка якын, һәм, әйтик, үзешчән сәнгать яки физик культураны үз иткәннәр саны белән чагыштырырлык (алар арасында да әдәби иҗат кешеләре булу инкяр ителми, билгеле).

Менә шушы — сугышның иң куәтле чорындагы Гыйрак гаскәре санынча булган «һәвәскәрләр чирүе» гоман кылынган пирамида-ның иң түбәнге катламын тәшкил итә динде.

Сөөнергәме моңа, көенергәме?

Әдәбият һәм хатлар бүлеге хезмәткәрләре килделе-киттеле рифмаланган шигырьләр, саны белән алардан хайран ук кайтыш булган хикәя, мемуар, повесть, «тормыш турындагы» роман, мәсәл, пьеса һәм башка шундый «шедеврлар» ташкынына күмелеп утыралар. Боларны (кайберләре том-том!) укып чыгу димим, карап чыгу һәм, иң мөһиме, авторларга нинди дә булса җавап җибәрү өчен штатта меңләгән хезмәткәр тотыла (илкүләм чыгымнарны кем санаган?) Редакцияләрнең кайберсе кулъязмаларның кире кайтарылмагачыгын һәм рецензияләнмәгәнен алдан ук искәртеп куя. Алай гына котылырсың, бар! Башлап язучы иренми ул, күп чакрымнар узып килеп җитә, «иң баш кеше»не табып керә, ярты көнне алып утыра. Әле ярый редакция хезмәткәрләре өстеннән шикаят белән югарырак китмәсә, яисә махсус комиссия оештырып тикшерүне таләп итмәсә...

Билгеле, авторларның һәм мәсәе дә ул дәрәжәдә агрессив түгел. Күбесе инде ишетеп ияләнгән «бармый»га күнә. Әмма йөз кеше арасында барыбер була берничәсе, «хаклык тапканчы» йөри торганы. Андыйлар кирәкле кешенек

телефонын да, адресын да кулга төшерә, өеннән генә түгел, Төнъяк Боз океаны ярындагы командировкасыннан, Кырымда ял иткән жиреннән эзләп таба. Жавап бирми кара (үз тәҗрибәмнән беләм) — шикаять явачак, ник тудым көненә төшәчәксең. Жавап биреп бетереп тә булмый. Танылган язучыларда тау-тау кулъязмалар күрергә туры килгәнә бар. Тизрәк укыган саен тау тизрәк үсә, диләр...

Икенче яктан карасаң... Төннәр буге йокламаучы кадрлардан кадәрле була торган кәгазьне тонналап-тонналап тотучы шушы чирү булмаса? Язучылар үзләре каян килер иде, ә? нималай карларыннан сиздермичә башланган чышмалар кебек, шуннан, шулар арасынан агып чыга бит ул чын талант чышмалары. Һәвәскәрләр булмаса, әдәбиятның яшәеше һәм яңарышы үзәккә бер проблемага әйләнер иде. Һәвәскәрләр күбрәк булган саен, кар катламы калыңрак булган саен, әдәбият куәтләрәк, иҗат дәрәҗәсе мөһим сулырак.

Чын талантларны графоманнардан аера белергә кирәк дип каршы төшүчеләр булып. Килешәм. Әмма кәгазь ташкынын аралап утыручы кем орлыкны кибәктән аерып бетерә ала? Хәтта бит авторларга җибәреләсе җаваплар да көч һәм вакыт исраф итмәү максатыннан трафаретка языла. Ул трафаретлар алдан эзерләнеп, башлыча типографиядә басылган була, авторның фамилиясе һәм әсәр исеме генә кулдан өстәп куела.

Графоманны ике сыйфат аерып тора: беренчесе — талантның «т» хәрәфе дә булмау, икенчесе — язганның тизрәк «ташка бастырырга» омтылу. Әлеге сыйфатларга нигезләнеп, аны танып алырга һәм кайбер газета-журнал редакцияләрендә еш аңгырып торган: «Графоманнарны юк итик!» дигән чакыруны тормышка ашыра башларга да мөмкин кебек.

Тик... Беренчедән, кайвакыт түгел үрнәкләрдән талантны ачыклап бетереп булмый. Классикадан мисал китерик: Гогольның «Ганс Кюхельгартен» поэмасы яки Белинскийның эпиграммасы «Дмитрий Калинин» драмасы. Әгәр ул чакта аларны, күчерелмә мәгънәдә генә булса да, «юк иткән» булсалар, әдәбият моннан отар идеме?

Икенчедән, яшь авторны язган әсәрен бастырырга омтылган өчен гаеп итү килешә торган эшме? Бу

бит аның өчен әдәбиятта яшәү ысулы. Беләсегез килсә, гомумән, яшәү рәвеше. Йөзәсе килгән кешене, әлеге начар йөзәсәң дип, бассейн яныннан куу белән бер бит инде бу. Тагын шунысы да бар, үз-үзеңне тикшереп карау, талантың бармы-юкмы икәнне ачыклау өчен белгечләр диккатенә, укучылар диккатенә мөрәҗғәгать итмичә булмый...

Үтә тотрыксыз үтә шартлы чик... Бүген сине графоман дип кимсетсәләр, иртәгә данга күмүләре, сиңа багышлап мәдхиялә мәкаләләр язучылар мөмкин... Билгеле, тарих «классик» графоманнарны, төзәлмәс кәгазь корткычларын да хәтерли. Ә җыйнап алганда, графоманлык — һәвәскәрлекнең, ягъни кирәкле һәм уңай сыйфатның, каппа-каршысы, медальнең икенче ягы.

«Графоман»ны яклап тагын бер дәлил: иҗатка тартылучылар барында (гәрчә алар сәләтсез шигъричә булса да) шигърият мәҗнүннәре яшәячәк. Укучыларның күбесе, кагыйдә буларак, шигъри укымый. Укыса да, классикларны һәм исеме чыкканнарны гына. Ә менә үзәк рифма эзләү газасын һәм ләззәттен татыган кеше шигъри табышларны игътибарсыз үтеп китмәячәк, яшь талантның китабын алырга омтылачак һәм башкаларга да тәкъдим итәчәк. Шигъриятне шундыйлар яшәтә, алардан башка шигъри иҗат үзенең мәгънәсен югалтыр иде.

Нәтиҗә: һәвәскәрләргә мөнәсәбәтне үзгәртәргә вакыт, аларны хөрмәт итәргә өйрәнергә вакыт. Дан-шөһрәт китермәгән очракта да әдәби иҗат кешенең сөйләмен баета, аңын ача, фантазиясен кичәйтә, шөһәснә тулыландыра, эзләнү рәхәттен татыта. Шушы шөһәль кемнәдер эчкечеләктән, наркомафиядән, җинаятчылыктан яки яман гадәтләрдән аралап алган икән — монысы да игеләк.

Һәвәскәрлекне хупларга, һәвәскәрләргә кулдан килгәнчә ярдәм итәргә кирәк дип саныйм. Моның өчен үзешчән сәнгать һәм физкультура хәрәкәтендәге кебек тиешле шартлар булдырылырга һәм махсус чаралар күрелергә тиеш. Башлап язучы шагыйрьләр турниры, әдәби конкурслар, олимпиада, лоторея уеннары... Язган әсәре турында бер сүз иштергә тилмереп йөрмәсен һәвәскәр, кулъязмасын тотып кимсенә-кимсенә яки, киресенчә, әрсезлек белән язучыдан язучыга килеп сармасын. Дөнъяның бөтен алга киткән

илләрендә түләүле рецензия тәртибе кертелгән. Безгә дә кабул итәргә вакыт моны. Шуңа очракта һәвәскәрләргә карата булган тискәре мөнәсәбәтләрнең сәбәпләре юкка чыгар иде. Акыллы белгечнең квалификацияле фикерен ишетсәң килә икән — түлә. Графоманнардан тизрәк арыныр идек шулай булса һәм чын талант ияләре дә тизрәк аякка басарлар иде.

Һәвәскәрлек белән профессиональлек арасында

ӘГӘР беренче катлам даими рәвештә язгалап торучылар булса, икенче катламны язганның аратирә бастыргалаучылар тәшкил итә. Талантны алдан билгеләү кыен. Талант дигән нәрсә уннан берәүдә табылса да яхшы (талант чалымнары һич югы). Бу гына да аз — әле характер, үзгәчлек, үз-үзеңә ышаныч кирәк... Инде саннарга килсәк, әлеге катлам, минем исәпләүләр буенча, йөз меңләп кешене эченә ала.

Чирек гасыр элек Татарстан Язучылар берлеге республиканың яшь талантларын барлаган иде. Талант дәрәҗәсен билгеләү үтә субъектив эш булу сәбәпле, исәп-хисап өчен «басылу» принцибы нигез итеп алынды. Ягъни язганның һич югы район газеталарында бастыручылар гына исәпкә кертелде. Андыйлар саны республика күләмдә сигез йөзләп булып чыкты (татар телендә язучылар гына).

Заманында бу барлау төрле фикерләр, бәхәсләр, каршылыklar тудырды. «Кемнәрне исәпкә кертәсез сез? Яшь талантларымы, әллә инде графоманнарымы? — дип шулады кайберәүләр. — Талант — данләп кенә санала торган тауар, йөзләп була алмый ул. Болай иткәндә графоманга юл ачыла. «Әдәби исәп»кә кертелгәч, ул тагын да әрсезрәк һәм агрессиврак булалар».

Күптән түгел Язучылар берлеге консультантлары белән бергәләп иске исемлекләргә кабат карап чыктым. Шуннан соңгы елларда Берлеккә кабул ителгән сиксән яшь авторның һәммәсе дә диарлек — әлеге исемлектән. Тагын шунысы кызык: кайберәүләр өметсезләнеп әдәби мавыгуларын ташласалар һәм алар урынын яңалар алса да, яшь һәм башлап язучылар саны һаман шуңа бер тирәдә. Димәк, профессиональ иҗат янәшәсендә генә, аңа терәлеп диарлек яшәп ятучы бу катлам бар һәм ул кимүгә таба бармый.

Бу катламның тормышы жиңел-дән түгел, моның төп сәбәпләренән берсе — билгесезлектә яшәү. Иң талантлы дигәннәр дә уңай җавапны тискәресеннән ешрак ишетеләр. Алар үз иҗат җимешләре хакында ләм-мим сүз ишетми калганда да үпкә белдермәскә өйрәнгәннәр инде.

Әдәбиятта талант дәрәжәсен бәяләүче билгеләр һәркем өчен бер булырга, кешенә җашен һәм профессиональ тәҗрибәсен исәпкә алмаса китеш дигән караш яши. Бу, гомумән, дәрәжә фикер. Әмма чынбарлык катлаулырак. Күз алдыгызга китергез: юниорлар командасы күн туп осталарының профессиональ «өлкән» командасына каршы уйнарга тиеш ди. Билгеле «өлкәннәр» юниорларны тар-мар итәчәк. Шуңа күрә спортта мондый ярышлар оештырылмый да. Болай чагыштырсаң, башлап язучылар белән профессиональ язучылар да төрлө «үлчәү категорияләрендә» бит, э? (Профессионалның инде исеме бар, ә яшь автор кем эле ул?)

Үзешчән сәнгатьтә катнашучылар концертына барганда без үз-безне алдан үк үзгә бер тәэсирләргә көйләп куябыз. Концертта тамашаның җанлылыгына, башкаручыларның самимилегенә, риясызлыгына сөенеп утырабыз, алардан чын артистлардан көткән профессиональлекне, осталыкны көтмбез дә, таләп тә итмбез.

Кыскасы, һәвәскәрләрнең үзенчәлекләре бар, бу үзенчәлекләргә гәмәлдән сызып ташлау әдәбиятка яшь талантлар килүне тоткарлар иде. Чын талант барыбер үзенә юл яра, диләр. Аны кыс, из, сыт — каршылык зуррак булган саен яралгы чыдамлырак була, янәсе. Хаклык юк түгелдер бу сүзләрдә. Тик бит шунысы: әлеге каршылыктарны узганда яшь авторның бик зур байлыгы — яшьлеге югала. Ә үткән гомерне берничек тә кире кайтарып булмый...

Әлеге илдәге бер генә журнал — «Литературная учеба» — бу катламга йөз белән тора, яшь авторларның беренче шигырь һәм хикәяләрен бастыра, әсәрләрен жиренә җиткереп тикшерә, рецензияли. Билгеле, бу бик аз. Төрле типтагы берничә матбага булсын иде. Авторның үз хисабына китап бастыру эшен җиңеләйтсә, моңа иганәләр таратырга вакыт җитте. Графоманны үсендермәскә, әмма әдәби иҗат белән мавыгуучылар алдында торган, аларны кимсетеп, зур юлдан читкә этәрүче киртәләр-

не юкка чыгарырга кирәк. Әдәбиятны яшь көчләр белән тулыландыру өчен генә түгел, чын иҗад бит бәйге оештыру өчен дә зарур бу.

Кызыл кенәгә киләре

ИЕРАРХИЯНЕН өченче катламы — әдәби иҗатны тормышының төп юлы итеп сайлаган профессионаллар. Әлеге да баягы, без шартлы, әмма төгәл пропорция буенча — уннан бер — аларның саны СССР Язучылар берлеге әгъзаларының гомуми санына шаккаткыч дәрәжәдә тәңгәл килә: ун мең. Азмы бу, күпме дип бәхәсләшмик (матбугатта моны коточкыч күп дигән фикер бер генә әйтелмәде), шушы санга таянык.

Беренче һәм икенче катлам бер-берсеннән өстенлек буенча эллә ни аерылып тормаса, Язучылар берлегенә кызыл кенәгәсе булганнар бөтенләй башка статуска ия. Нәшрият һәм редакцияләр каршында юридик яктан һәркем тигез, ә менә чынбарлыкта... Нәшриятка «урамнан» кереп мөрәҗҗәгать итүчеләр бу халәтне үз тиреләрендә татып беләләр. Яшьләрне бездә яшьлекләрен озатканчы тинтерәтеп йөртәләр дип күпме сөйләнде, күпме язылды инде...

«Әгъза» булмаган кешегә китап бастыру никадәр кыен булса, «әгъза» булганның урта кул әсәрне бастырып калуы шулкадәр үк чың нәрсә. Язганын иҗат секцияләрендә тикшертү аның өчен мәҗбүри түгел. Уңай фикерне «ә» дигәнче яздырып ала ул. Берлек аппаратында яки журнал-нәшрият тирәсендә урын да биләсә, «артык таләпчән»нәрнең каршылыгын сындырып «кул» һәм ысулларны таба да таба инде.

Кагыйдә буларак, нәшриятлар, аеруча җирле нәшриятлар, «әгъзалар» белән мөнәсәбәтләргә катлауландырырга тырышмыйлар. Еш кына шундый «тәртип» кертелә: ике-өч елга бер китап. Тәртип шәп саклана, берәү дә үз чиратын үткәрми. Юрганга карап аяк сузу юк монда, киресенчә, караватына карап кемнәрнеңдер аягын-башын кисәләр, ә кемнәрнеңдер тартып-сузып «үстәрәләр»...

Билгеле, Берлек әгъзасы булу — үз һәвәскәрдән профессионалга чыгу дигән сүз түгел. Бу очракта мин «һәвәскәр» сүзенә тискәре мәгънә салам. Азмы безнең «әгъзалар» арасында урта кул шигырь, сыек хикәя, суын сыгарлык повесть, ялыктыргыч роман язучы-

лар... Хәзер Берлеккә кабул иткән-дә иң элек китабың булу-булмауга карыйлар. Ике-өч булса, әйбәт. Ахыр чиктә, берәү дә ярый. Ә бит һәвәскәрлек белән профессиональлек арасында сан аермасыннан тыш сыйфат аермасы да була. Токып алуы чың булган, ләкин барлыкка бар чик.

Бүгенге көндә безнең иҗат Берлегенә үзгәртеп кору мәсьәләләре кызып-кызып тикшерелә. Төрлө тәкъдимнәр кертелә. «Менә бу үзгәреш ичмасам!» дип әйтерлек үзгәртүләргә иң элек үткәндәге «тыныч» тормышта, иҗат мөмкинлекләре үтә чикле булуга карамастан, майлы калҗа ашап яшәгәннәр каршы чыга. Мондый өстенлекләргә юкка чыгарып көн җитте дип уйлыйм. Базар мөнәсәбәтләре дә эрәмтамакларга түзә алмас. Шулу вакытта мин Берлеккә кабул итү төртипләрен кырысландыру ягында түгел. Әдәби иҗат белән профессиональ шөгыльләнүчеләрнең һәммәсен берләштерсен ул, язучының иҗади мәнфәгатьләрен якласын, тиешле социаль гарантияләр бирсен. Калганы — язучының әдәби процесстагы урыны һәм роле — иҗат күзәсе, стиль, алымнарның ирекле, иҗади ярышында хәл ителсен.

Дүртенче биеклек

ӘДӘБИ иҗат белән профессиональ рәвештә шөгыльләнү һәм чын югары мәгънәдә профессионал булу бер үк нәрсә түгел. Кайдадыр ишеткән сүз искә төште. Иҗат йортына килүчеләрнең берсеннән администратор хатын: «Сез чынлап та язучымы, эллә аларның Берлек әгъзасымы?» — дип сораган, имеш.

Димәк, әлеге аерма күрер күзгә үк ярылып ята. Язучыларның Габдулла Тукай исемендәге клубында ясаган бер чыгышында мәрхүм Сибгат Хәким: «Хәзерге татар әдәбиятын Берлектәге ике йөз «әгъза»ның егермесе генә тартып бара», — дигән фикер әйткән иде. Иртәгә, йөз сиксәнә юкка чыксын, беркем сизмәячәк. Аның каравы күпме кәгазь, күпме акча янга калачак...

Шулай итеп, чираттагы, дүртенче басмага күтәрелгәндә мең дигән сан кала. Ул бит бөтен республикаларга, бөтен-бөтен телләргә. Бу меңлек эченә чын профессионаллар, бирелеп эшләүче һәм укучылар мөхәббәтен яулаган язучылар керә. Шуларны гына калдырсаң иде ул әдәбиятта, э? Калганнар-

ның артына тибеп...

Юк, булмый. Спортта абсолют чемпионнарны гына калдырып булмаган кебек. Кем белән ярышыр алар аннары, яңа көчләр каян килер?

Әдәби процесс — туктаусыз хәрәкәттә булган, ташламалар белми торган кыл иләк. Ул Язучылар берлеге кулында гына түгел, тормыш, вакыт, укучылар кулында. Бүген әдәбият ишеген шакучыларның кайсы яңа сүз әйтер, кумирга әверелер, аңнарны биләр, йолдыз булып балкыр? һәммәсә хыяллана бу хакта, ә бер баскыч югары күтәрелү уннан беренеч өлешенә генә тия.

Без инде ничә мәртәбәләр сәләтсезләргә карата ут ачтык — уңышка ирешмәдек. Заманында мин дә, тәнкыйтьче буларак, күпме кешенеч канына тоз салдым, үзем газәпләндим. Хәзер шуңа төшендем: талантсызлыкка каршы көрәшү кирәк, тик аны тамырыннан юк итү мөмкин түгел. Тау тизмәсен түбәләрдән генә торган итеп, үзән-нәрсең һәм укыннарсың гына күз алдына китереп булмый. «Сәләтсез» һәм «өметсез» мөһерә сугылган язучының, «кинәт» шаккаткыч әсәр язып, дан-шөһрәт казанганнарның борынына чирткәнән күп тапкырлар күрдем. Шулай да була: тау-тау урта кул әсәр онытыла, ә бер шигырь я бер жыр яши. Яши, дистә елларны, гасырларны кичә, үзән тудырган кешенеч әдәбиятка юкка килмәгәнлеген раслый...

Өлеге меңне ничек аерып алырга, нинди билгеләргә карап? Ә бит без, чынлап торып карасаң, бары шуны аеру белән мәшгуль дә. Барча тәнкыйди фикер, газета-журналлардагы әдәби бәхәсләр, укучылар карашын белү өчен үткәрелә торган социологик тикшерүләрнең максаты, ахыр чиктә, чын талантларны ачыклау, гомумкешелек кыйммәтләрен табу бит. Ялгышларсың барып чыкмый, ә вакыт барыбер һәр нәрсәне, һәркемне үз урынына куя.

Түбә тирәсендә

МЕНӘ без түбәгә якынлашып киләбез.

Кыл иләкләрдән иләне-иләнә йөзлек эченә керә алган язучыларны кем дип атарга соң? Күренекле, атаклы, олы талант... Некролог язганда, билгеле, бик кирәк бу билгеләмәләр. Ә без, бу юлдан китсәк, йөзлектә кемнәр булуын белә алмабыз, чөнки һәркемнең үз фикере, үз зәвегы. Бердәнбер һәм азы-күпме объектив критерий —

укучы мөхәббәте. Шулай итеп, пирамида түбәсе тирәсенә халык арасында танылган, әсәрләрен халык егылып укый торган язучылар туплана.

Йөз. «Иң-иң-иң» язучыларны билгеләргә кушкыч, моннан ике ел элек «Книжное обозрение»не укучылар шушы сан кадәрәнчә фамилияне атаганнар иде.

Укучы алдында уңыш казану абсолют критерий була алмый, дияр кемдер. Уңышны бит «оештырырга», ясалма рәвештә «тудырырга» була. Әйе, «сәркәтипләр әдәбияты»на күз төшерсәң, шик юк, шулай. Мәсәлән, «сәркәтипләр» генә китапларын дистәләгән нәшриятта берьюлы бастыра ала иде. Алар зур тиражлар, тәржемә, пропаганда белән тәэмин ителгән иде. Кызганычка каршы, тәкъдимне сорау гына тудырмый, күп очракта тәкъдим дә сорауны формалаштыра.

Югарыда китерелгән дәлилләргә аркаланган очракта да безнең галиҗәнәб укучыдан башка критериебез юк. Төрле төркем укучысы өлгә йөзлеккә төрле язучыны атар. Безне бу хәл аптырашта калдырырга тиеш түгел. Тик кайсы авторның әсәре кайсы төркем укучыга ошый икәнне генә һәрдаим истә тотыйк. Түбә тирәсендә кысанрак, урыннар аз. Кем озаграк тора монда, кем һушына килергә өлгергәнчә үк — урынын югалта. Нишлисәң, әдәби уенның кагыйдәләре шундый...

Әгәр тагын да югарырак менсәң? Баш әйләнә! Анда кемнәр? Унлап үлемсез, даһи, классик? Юк, мин нәкъ ундыр дияргә жыенмыйм. Математиклар белә: зур саннар законы буенча, олы күләмнәр өчен кулай принцип кечкенә саннарга күчкөч яраксызга чыга. Пирамида түбәсендәгеләр саны, шулай итеп, биш-алты яки унбиш-уналты булырга мөмкин.

Ә иң-иң югары ноктаны, түбә очын бүлгәләүнең мәгънәсе юктыр хәтта. Пушкин һәм Толстой заманнарыннан кемнәдер аерып атау кыен. Ә безнең заманнан кемне? Анысын ачыклау бөтенләй дә мөмкин түгел эш шикелле.

Мин тәкъдим иткән пирамида-ны, талантлар иерархиясен күрсәтүдән бигрәк, каләм тотканнарның биләгән урынын һәм танылу дәрәжәсен чагылдыра, диючеләр булып. Төзәтмәне кабул итәргә әзермен — пирамида барыбер кала бит.

Урысчадан Фирая БӘДРЕТ-ДИНОВА тәржемәсе

Укучылар игътибарына

Редакциянең финанс ягы кысан булу сәбәпле, һәр килгән хатка җавап җибәрә алмыйбыз, әмма кызыклы хатларны элеккечә үк журналда бастырып чыгарачакбыз.

Журналның сыйфатсыз саны килгән очракта, алмаштырып алу өчен, аны нәшриятның техник контроль бүлегенә җибәрүегезне үтенәбез. Адресы: 420066, Казань, ул. Декабристов, 2, Типография ТҖИ, ОТК, тел.: 53-07-62.

Әгәр журналның теге йә бу саны килми калса, яисә журналның татарчасы урынына урысчасын, яки киресенчә алмаштырып җибәрсәләр, гәзит-журналлар редакциясенә мөрәҗғәгать итә аласыз. Адресы: 420066, Казань, ул. Декабристов, 2, Типография ТҖИ ГЖЭ, тел.: 53-06-49.

Авторлар игътибарына

Кулъязмаларның машинкада басылганнары гына, аларның да күчәрмәләре түгел, ә төп нөсхәләре генә кабул ителә.

Кадерле дуслар!

«Идел» журналы Бөтенсоюз каталогына кертелгән, аңа илнең теләсә кайсы төбәгендә, теләсә кайсы почта бүлекчәсендә язылып була. Бер елга язылу хагы — 18 сум 60 тиен, ярты елга — 9 сум 30 тиен, кварталга — 4 сум 65 тиен. «Идел» нең татарчасының индекс — 73951, урысчасының — 73952.

ИДЕГӘЙ ДӘВЕРЕ

Дәвер кемнең дәвере!
Идегәйнең дәвере!

«Идегәй» дастаны

Халкыбыз
тарихының
безгә
караңгы булган
урыннары күп әле.
Шуларның берсе —
Алтын Урда чоры.
ЦК ВКП(б)ның
хәзер без
каргап
искә ала торган
1944 ел 9 август
карарыннан соң
Алтын Урда
тарихын өйрәнү
тыелган иде.
Укучыга
тәкъдим
ителә торган
язма менә шул
«тыелган тарихны»
бәян итә,
XIV йөз азагында
Идел буенда
булган
фажигалә
вакыйгалар
турында сөйли.
Алтын Урда
мәмләкәтенең
Идегәй эмир
житәкчелегендә
соңгы мәртәбә
гайрәтен-шанын
күрсәткән
чаклары бу...

«Идегәй».
Р. Гаимов
рәсеме

XIV ЙӨЗНЕҢ ахыры Көнчыгыш Аурупа халыкларына тетрәндергеч авыр фажигаләр алып килә. Чыңгыз хан улы Жужының токымнары тарафыннан төзелгән куәтле дәүләт үлем газабы белән тартыша. Күчмә тормыш белән яшәүче бәкләр һәм морзаларның сугыш-тартышлардан башлары чыкмый — алар бер-берсенең олысларын тартып алып, куәт-мөстәкыйльлекләрен арттырырга тырышалар, үзәк хакимияткә көчәргә ирек бирмиләр. Сәүдә юллары тәмам өзәлеп, һөнәрчелек таварларын сата алмыйча әһәмиятләрен югалта барганлыктан

һәм әйләнә-тирәләрендә игенчелек төбәкләре аз булганлыктан, шәһәрләр хәлсезләнеп таркалу-жимерелүгә йөз тотта. Эчке таркалу белән беррәттән, буйсындырылган халыкларның бәйсезлек өчен көрәше көчәеп китә. Куликово сугышынан соң һәм дә 1382 елда Мәскәү пыран-заран китерелгәч, Русиянең кикриге шиңсә дә, асылда ул буйсындырылмыйча кала һәм хәлиткеч көрәшкә көч-куәт туплавын давам итә. Болгар бәклекләре шул кадәр көчәяләр ки, үз тәхетләренә Жужылыларны чакыралар. Күрше-күләннәр — Аксак Тимер, Литва кенәзе Витовт һәм төрек солтаны Баязитлар да Алтын Урданың иксез-чиксез биләмәләрен йолкып-тартып алу өчен жай чыкканнан көтәләр. Ләкин шанлы мәмләкәтнең элеккеге мәгърурлыгы, Дәште Кыпчак ханнарының хәрби даны, гаскәрләренең бетмәс-төкәнмәс сыман тоелган куәте әлеге тәхет ияләрен комсызлыкларын тыеп торырга мәжбүр итә.

Аксак Тимер, берничә сугыштан соң, Алтын Урда ханы Туктамышны Төньяк Кавказда тармар итә. Аксак Тимернең гаскәре, корыч елан сыман шуышып, мәмләкәтнең йөрәгенә үтеп керә. Ул, үз артыннан канлы эз сызып, Алтын Урданың барча зур шәһәрләрен дә яндырып, кылычтан үткәреп, жир белән тигезләп бетергәч, Якын Көнчыгышка әйләнеп кайта. Гади бер яу гына булмый бу. Жимерүләренң, кырылышның зурлыгына, дөһшәтлелегенә караганда, Аксак Тимернең максаты таллау һәм Дәште Кыпчак хисабына баю гына булмавы, ә аны дәүләт буларак бетерергә, таптап, изеп, жир йөзенән бөтенләй юкка чыгарырга тырышканлыгы күренә.

Жужы Олысының шушы гарасаттан соң да исән калуы гәжәп. Калалар жимерелгән, тормышның бөтенләй көе киткән, ачлык, ялангачлык... Исән калган кешеләрне, өстәвенә, үлөт кырып чыга. Шулай Алтын Урда бердәм дәүләт буларак яшәүдән туктый. Туктамыш үзенә сирәгәеп калган иле белән Түбән Днепр буендагы һәм Кырымдагы далаларда күченеп йөри. Түбән Иделдә — Сарай шәһәре янында Аксак Тимер калдырып киткән Коерчак хан хакимлек итә, Идел белән Жаек арасындагы далалар исә Тимер Котлыг биләмәләре була. Заманында дөньяны тетрәткән дөһшәтле дәүләт тагын бердән бөтенләй хәлсезләнә, таркалып бетәр һәм аны кем дә булса тулысынча үзенә буйсындырып куяр сыман тоела.

Ләкин дөньялар янәдән үзгәрәп китә. Моңа кадәр искә дә алынмаган өр-яңа көчләр — Күк Урданың Идегәй әмир кулы астындагы бәкләре майданга чыга. Тиз арада Идегәй Коерчакны тармар итә, аннары Тимер Котлыг хан кулы астына Азауны, Түбән Иделне, Болгарны буйсындыра. 1398 елда Туктамышны тармар китереп Кырымнан куып чыгара, анысы Урта Днепр буйларына менеп китәргә мәжбүр була. Шулай нибарысы бер ел эчендә мәмләкәт яңадан аякка баса.

Шушындый кискен борылыш заманында Алтын Урданың исән-сау калуына ни-нәрсә булышкан соң? 1380 еллардагы сыман ук, көнчыгыштагы олыслар (беренче нәүбәттә Күк Урда) мәмләкәтнең төрәге була. Арал буйларында, Көнбатыш Себер һәм Көнъяк Каспий далаларында XIV йөзнең беренче яртысында берничә олыс, куәт жыеп, Алтын Урданың сул канаты бәкләрен вә морзаларын үз тирәләренә туплауга ирешәләр. Вак биләмәләренә (илләренә) зур-зур олысларга берләштерү мәмләкәтнең көнчыгышындагы ханнарының хакимияте көчәюгә китерә. Мондагы аксәякләрнең сәяси омтылышлары, нигездә, ике төргә бүленә: югары катлам бөтен мәмләкәтне үз кулы астында берләштерергә омтылса, урта катлам үз мөстәкыйльлеген арттырырга тырыша. Бу каршылыктар өскә калкып чыккан чакларда йә бәкләр күчелләренә хуш килмәгән ханнары бәрәп төшергән-

нәр, йә ханнар Алтын Урданың сул канатын бергә туплап, берләштереп, мәмләкәтнең гайрәтле хакимнәренә әйләнгәннәр.

Нәкъ менә Күк Урда аксәякләре ярдәме белән инде Туктамыш башта шушы олыста ныгып урнаша, соңрак Идел буена бәрәп керә, Сарайны яулап алып, Куликово сугышында көче какшаган Мамай әмирне бәрәп төшәрә. Әмма аның үзәкләштерү сәясәте һәм Ак Урда белән Сарай аксәякләренә таянырга омтылуы Күк Урда олысы бәкләрендә ризасызлык уята — алар аңа каршы көрәш башлыйлар. Тәүдә төрле-төрле фетнәләр оештырыла, читтән ярдәм булмасмы дип өметләнәләр. Аксак Тимернең 1391 елдагы Идел буйе явыннан соң инде фетнәчел ханзадәләр һәм аларның тарафдарлары мәмләкәтнең көнчыгышында ныгып алалар. Алар мәркәзгә буйсынмау, үз мөстәкыйльлекләрен саклау, Аксак Тимергә дә, Туктамышка да баш бирмәү сәясәтләрен давам итәләр. Тимер Котлыг хан белән Идегәй әмир мондый сәясәтнең төп тарафдарлары булалар.

Тимер Котлыг хан, Алтын Урда хакиме булып әверелгәнчегә тиклем, сарай тормышының жәнжаллы, хыянәтле эчке хикмәтләрен кичерә. Аның әтисе Ырыс ханны — ул Күк Урданы берләштерүчеләрнең берсе, Алтын Урданы үз хакимиятенә буйсындыру өчен Мамай әмиргә каршы көрәшкән кеше — Аксак Тимер ярдәме белән Туктамыш тармар итә. Туктамышка булышкан аксәякләр арасында Идегәй дә була. Туктамыш Ырыс ханны һәм аның иярченнәрен (Идегәйнең әтисе Балтычак шулар исәбенә керә) жәзалап үртәтә. Шунысы гәжәп: жичүче хан Ырыс ханның кече яштәге улын исән калдыра һәм тәрбияләп үстерү өчен Идегәй кулына тапшыра. Коточкыч нык ялгыша Туктамыш. Әтисенең үтерелүен кичерган Идегәйдә шул чакта ук инде ханга хыянәт итү уе көйри башлый. Туктамыш урдасында һичинди көч-хакимияткә ирешә алмаслыгын әмма андый хакимиятне аңа Тимер Котлыг ханзадә китерә алуын чамалый ул.

Идегәй, Чынгыз хан нәселеннән булмаганлыктан, хан тәхетенә өмет тотта алмый, шуңа күрә дә ул үзенә зур хакимият бирә алырдай кешенә тәхеткә утыртырга омтыла. Тимер Котлыгны үлемнән йолуы нәкъ менә шуның өчен була да инде. Хан тәхетенә аны утыртырга теләү. Шул заманнан башлап бу ике кешенең язмышлары бер-берсенә үреләп бәйләнә. Алар бер-берсенә кирәк булалар. Кыюсыз, куркаграк ханзадә шөһрәт сөкчән, төвәккәл, аек акыллы әмиргә һәрьяклап бәйлә була.

Идегәйнең язмышы әкият кебек, ул хәтта замандашлары өчен дә аңлаешсыз, хыял белән чынбарлык бергә буталган әкият шикелле тоелган. Карап торышка Идегәй бүтәннәрдән бер ягы белән дә аерылмаган. Урта буйлы, нык-тыгыз гәүдәле, каракучкыл йөзле — кыскасы, елгыр аргамакта жылдерергә, дошманын урталай ярып төшерерлек итеп кылыч чабарга, учак янында төн кунарга ияләнгән чын дала яугире. Шул ук вакытта аның кыюлыгы, үткер акылы, хәрби эшнә һәм дәүләт эшләрен әтрафлы һәм тәфсилле белүе дикъкаткә лаек. Сөйләшүләр алып бару, үз тарафына яңа кешеләр аудару маһирлыгы да булган аның. Урта гасыр авторлары Идегәйнең диндарлыгы хакинда да язалар, әмма аның тоташ яулардан, сугыш-бәрелешләрдән торган гомерендә аллага сыгынырга әллә ни вакыты булмагандыр, тормышында ул фәкать үзенә генә — акылына, көченә һәм елгырлыгына гына исәп тотта алган. Ырыс хан иярченнәренә улы булса да, ул ни нәселе белән, ни байлыгы белән аерылып тормаган. Алай гына да түгел әле, аның затлылыгы шул дәрәжәдә чамалы була ки, ул дәүләт хакимияте корылышында һичинди дә урынга

өмет тота алмаган. Ырыс хан сараенда үсешкә ирешә алмаячагын аңлагач, ул аның урдасыннан китә.

Әмирләрдән беренче булып, ул Туктамыш хан ягына күчә һәм аны тәхеткә утыртуда катнаша. Туктамышның Ырыс хан белән сугышында һәм Мәскәүгә яуларында ул үзенәң бөтен хәрби тәҗрибәсен, осталыгын ачып сала. Әмма бу тырышлыклары да аңа көткәнән китерми, ул шуннан соң янәдән сәяси уен кора башлый. Бар абруен эшкә җигеп, ризасызларны, кыерсытылганнарны бергә туплый һәм күптән түгел генә бәлиг булган Тимер Котлыгны югары күтәрү өчен фетнә оештыра. Туктамышның тәүдә аның хыянәтенә ышанасы килми, ышангач, аны тотып алырга жөрҗәт итә алмыйча тора. Шуны сизеп алган Идегәй Тимер Котлыг ханзадәне Аксак Тимер урдасына җибәрә. Үзен тотарга дип җибәрелгән яугирләрне исә алдау җаен таба. Көтелмәгән кунакларын табынга чакырган була да, үзе, сиздермичә генә, ат менеп Сәмәркандкә ычкына.

Ләкин анда аңа бик тиз төшендерәләр: Аксак Тимер, качакларны ачык йөз белән каршы алса да, Алтын Урда белән орышырга бик үк атлыгып тормый икән. Чит-ят җирдә вакыт бик озак үзә — Идегәй һәм аның иптәшләре алты ел буе Аксак Тимергә ияреп төрле илләргә яу чабалар. Фәкать 1391 елда гына Аксак Тимер җитәрлек кимәлдә көч туплавын тоя һәм Туктамышка каршы яуга кузгала. Аның гаскәре, мең чакрымлык юл үтеп, Идел буена килеп җитә һәм Туктамышны тармар итә. Идегәй белән Тимер Котлыг та ияреп кайталар. Һәм шулчак Аксак Тимер күптән шикләнеп көткән нәрсә ачыла: ул Урта Азиягә кайтып китүгә үк, моңарчы тугрылыклы яугирләр булып йөргән качак бәкләр аның хакимиятен танудан баш тарталар.

Нәкъ менә шул чакта Тимер Котлыг белән Идегәй, мәмләкәтнең көнчыгышындагы җирләрне берләштереп, үз олысларының бәйсезлеген ныгыта башлыйлар. Кавказда Аксак Тимер белән сугышып яткан Туктамышка, көчә чамалы булу сәбәпле, аның сүздә генә буйсынган булып саналуы белән килешергә туры килә. Тимер Котлыг олысы, Азия белән Аурупада барган вагыйгалардан читтә торыу аркасында, алты ел буе диарлек тыныч көн күрә, ипләп кенә көч-күәт җыя. Тимер Котлыг белән Идегәй хакимияте ул чорда үзенә күрә тынычлык чыганагы сыман тоела. Шуңа өстәп тагын аларның Алтын Урданың бәйсезлеген кайтару, элеккеге мәмләкәтне торгызып ныгыту турындагы өндәмәләре дә тәэсирсез калмый — 1399 елда алар соңгы мәртәбә олуг мәмләкәтне тулысынча берләштерүгә ирешәләр.

Илле яше тулган Идегәй бу заманда Алтын Урданың хакимияте чикләнмәгән хөкемдарына әйләнә, хан исә сүздә генә хан булып кала. Идегәйнең бөтен тормышы шушы биекләккә менү юлыннан гыйбарәт: ул шуның өчен сугыша, шуның өчен фетнәләр оештыра, шуның өчен берлектәшләрәнә хыянәт итә, шуның өчен әтисе үлемен сыкранмыйча уздырып җибәрә, шуның өчен чит җирләрдә сөрелеп, качып йөри. Менә ул максатына ирешә, инде төп омтылышын — Алтын Урданы торгызу эшенә керешә ала. Язмыш шаяруы дими ни дисең, Туктамыш белән сугышканда Идегәй үзәкләштерелгән мәмләкәтне җимерергә тырышкан булса, хәзер инде ул шуны янәдән торгызып ныгытырга мәҗбүр була. Ул калаларны төзекләндерә, сәүдә эшләрен җайга салып җибәрә, дөүләт кануннарын, салым алуларны тәртипкә китерергә тырыша.

Әмма Литва кенәзлегенең чикләре буена ук алып ыргытылган тынгысыз Туктамыш хан, Витовт кенәзнең ярдәме белән, тәхетен кайтарып алырга җыена. Әйтеп куярга кирәк, хан, җиңелгәч, берүзе генә түгел, ә иле белән — туганнары, гаиләсе, хезмәтчеләре, сакчы яугирләре һ.б. белән бергә качып киткән була. Риваятьләргә караганда барысы 40 меңләп кеше аңа ияреп китә. Шушы хал Туктамышка үзен качак итеп түгел, бәлки тәхетен хаклы рәвештә кайтарып алырга омтылучы хан итеп тотарга мөмкинлек бирә.

Кинәт килеп чыккан мондый берлектәшкә Витовт сөнә, аның кешеләрен Лида шәһәре төбәгә җирләренә урнаштырып, җирле халыкка боларны асрарга куша. Тик ул Алтын Урда белән сугышырга ашыкмый әле. Бу вакытта аның башка мәшәкатьләре дә хәттин ашкан була. Ул Тевтон Ордены белән сугыша, Мәскәү белән Новгород арасын тагы каршылыклардан үзенә файда табарга тырыша. Моны аңлагач, Туктамыш аңа, әлбәттә, ярдәм бәрәбәрәнә, Алтын Урданың күпмедер җирен бирергә тәкъдим итә. Әгәр Витовт аңа Алтын Урда тәхетенә кабат утырырга булышса һәм аның Сарай, Болгар, Хаҗитархан, Азау һәм Җаек арты урдасы өстеннән хакимлек итүе белән ризалашса, ул Витовтка Мәскәү бөек кенәзлегенең Новгород, Псков, Тверь, Рязань өстеннән булган хакимияте хокукларын бирергә була. Бу шартлар белән килешкәч, Витовт, кәпрәеп: «Немецләрне мин үзем яулап алырмын!» — дип әйтә. Шул ук вакытта ул немецләрдән, аларга Псковны биру бәрәбәрәнә, Русия тәхетенә хокук ала. Мондый сәяси алыш-бирешләр нәтижәсендә Литва кенәзлегенең абруе бик нык үсеп китә.

Көнчыгыш Аурупадагы көчләр торышы ер-яңа рәвешкә керә. Витовт, әгәр Туктамыш ханны тәхеткә утырта калса, Тевтон Ордены белән берлектә Мәскәүне тармар итү мөмкинлегенә ия булачак һәм урыс җирләрен берләштерүче вазифасын үтәчәк. Мәскәүнең бөек кенәзе Василий (Дмитрий Донскойның улы) көнбатыштагы күршесенең эзерлек эшләрен шомланып күзәтә, әмма каршы килеп берни дә эшли алмый. Идегәйнең хәлләре исә яхшырганнан яхшыра бара. 1398 елда ул Кырымны яулый, Кафа шәһәрнән Туктамышның улын куып чыгара. Алтын Урданың яңа хакимнәре буларак, Тимер Котлыг белән Идегәй Аксак Тимергә илче җибәрәләр. Жужы Олысының яңадан көчәюенә, анда үзе тәхеткә утырткан Коерчак ханның бәрәп төшерелүенә ачуы кайнаса да, Һиндстанга яуга барырга эзерләнеп яткан Аксак Тимер күршесә белән араны бозмый, ул аларның «гөнаһлары язылган сәхифәләр буйлап кичерү кәләмен йөртеп чыга». Ләкин Идегәйне мондый рәсми яхшыкүңеллелек алдый алмый, Аксак Тимернең Алтын Урданы төмам тармар итәргә һәм үз мәмләкәтенә кушарга планнар корып ятуын чамалый ул. Шундый ниятләре булганга күрә дә инде Аксак Тимер Туктамыш ханның Кафадан куып җибәрелгән улын үз канаты астына сыендыра.

Алтын Урдада тәртип урнаштыра килеп, Тимер Котлыг белән Идегәй гаскәрләрен Көнъяк Русия чикләренә китерәләр һәм Витовттан Туктамышны үз кулларына тапшыруны таләп итәләр. Асылда бу, Алтын Урдада да кем хужа икәннән белдереп, Литвага үзләренең көч күрсәтү була. Идегәй: «Миңа качак Туктамышны бир, ул минем дошманым, ул синдә яшәгән чакта мин тынычлана алмыйм...» — дип, Витовтка мөрәҗҗәгать итә. Әлбәттә, Идегәй Туктамышны бирерләр дип өметләнми, әмма ул Витовт аз дигәндә Туктамышка булышудан туктар дип уйлый. Җавапны шактый озак көтәргә туры килә. Ниһаять, чапкын Витовттан: «Туктамыш патшаны бирмәячәкмен, ә менә Тимер Котлыг патшаны күрәсем килә», — дигән җавапны китерә.

Бу инде сугыш игълан итү дигән сүз. Витовт күптән Алтын Урда белән сугышырга карар кылып куйган. Ничек инде ул Аурупаның иң куәтле хөкемдары була алу мөмкинлеген кулдан ычкындырсын! Өстәвенә,

аның күңелен Куликово сугышы каһарманы Дмитрий Донской даны кымыржытып тора — ул, әгәр Мәскәү тәхетенә өмет тота икән инде, Алтын Урданы жиңгәргә тиеш! Сугышны ул жиңел булыр дип уйлый. Эчке ызгышлардан, Аксак Тимер тарафыннан кыйналулардан соң Урданың Аурупадагы иң яхшы гаскәрләренң берсенә каршы тора алмавына ышана ул.

Яуга Витовтның иң яхшы полклары әзерләне — Смоленски, Рильски, Волынски һәм Көнъяк Русиянең бүтән кенәзлекләреннән килгән полкларына Туктамыш татарлары кушыла, йөзләп төре йөртүче өстәлә. Польшадан килгән 400 ләп сугышчы үзләре белән туплар да алып киләләр. Меңнәрчә кешеләрдән торган бу биниһая гаскәр белән тәҗрибәле сугыш осталары җитәкчелек итә. Болар арасында Дмитрий Донскойның сугышчан иптәшләре аерылып тора: Андрей белән Дмитрий Олгердовичлар, Дмитрий Михайлович Борброк-Волынский һ.б. бик күп сугыш осталары.

Гаскәр далага чыга, һәм, йөкләре күп булу сәбәпле, акрын гына алга бара. Алга җибәрелгән күзәтчеләр дошманның кечкенә алайлары белән бәрелешәләр, әмма төп көчләр әлегә күренми...

Ниһаять дошманнар Ворскла елгасы буенда очраша. Урыс-литва гаскәрләре алдына Витовт үзе чыгып баса, урдалыларның алгы алайларын Тимер Котлыг җитәкли. Идегәй исә төп көчләр белән арттарак калган була. Аның гаскәренәң үзәген күп сугышлар күргән тәҗрибәле яугирләр тәшкил итә, болар үзләрен генә түгел, хәтта атларын да тимергә төргән булалар. Нәкъ менә шушы авыр коралланган атлы сөнгелчеләр Алтын Урда гаскәренәң куәтен билгели — алар тыгыз рәтләргә тезеләп таран ясасалар, һичкем каршы тора алмаган.

Ике чирүнең дә төп көчләре килеп беткәнче, Тимер Котлыг сөйләшүләрен башлый торырга була. Аның Витовтка җибәрелгән илчесе ханның соравын тапшыра: «Нигә минем өскә килдең? Мин синең җирләреңне алмадым, калаларыңа да, салаларыңа да кагылмадым». Бөек кенәз җавап бирә: «Алла бу җирләрнең барысын да миңа буйсындырды, син дә буйсын, улым булырсың, мин сиңа ата булырмын, ел саен миңа ясак һәм талым түләп тор. Әгәр инде улым булырга теләмисең икән — мин сине кол итәрмен, бөтен урдаңны кылычтан уздырырмын!»

Урыс-литва чирүенең галәмәт зур булуы һәм Витовтның үз-үзенә нык ышанып сөйләшүе Тимер Котлыгны куркуга сала, һәм ул дошманы куйган таләпләргә ризалаша. Аның әмирләре дә каушап калалар, ханга каршырга кыюлыклары җитмичә, Витовтның бик хурлыкы таләпләрен кабул итәләр. Хәтта Алтын Урда мәстәкыйльлегеннән дә ваз кичәргә әзер булалар. «Урда тәңкәләренә моннан соң Литва мөһере сугылсын», — ди Витовт. Бөек кенәз шулай итеп сугышып та тормыйча жиңгәргә ирешә, моңа тиклем хәтта хыялланырга да жөрҗәт итмәгән олуг максатын тормышка ашыра ул. Алтын Урда Литва мәмләкәтенең вассалы булачак дигән сүз бу.

Менә шушы хәлиткеч мизгелдә урдалыларның станына Идегәй килеп җитә. Мондагы хәлләрне ишетеп, ул, бик ярсынып, хан белән әмирләр киңәш корып утырган чатырга килеп керә. Янындагы киңәшчеләре алдында ук ул ханны шелтәли башлый: «Буйсынудан — үлүебез артык!» — ди ул. Идегәй әмирләрен үз төмәннәренә кайтарып җибәрә, Тимер Котлыгны чирү белән идәрә итү эшеннән читләштереп, җитәкчелек эшләрен үз кулына ала. Ул, Витовт белән үзе очрашырга теләвен белдереп, чапкын җибәрә.

...Юлбашчылар күрешәләр. Аларны кечкенә бер елга гына аерып тора. Көчә ташып торган мәһабәт кенәз белән әллә ни зур гәүдәле булмаган, картаеп

килүче әмир тәү мәртәбә бер-берләрен күрәләр; ниһаять, алар турыдан-туры сөйләшә алалар. Ләкин әлегә очрашу-каршы торышны тыныч кына төгәлләү турында килешә алмыйлар. Витовт зур жиңгәргә ирешүне өмет итә, бәрелешне башламыйча сузып торы аны үз уйларының хаклыгына ышандыра гына бара. Аның исәбе гади: күрше-күлән дәүләтләр килеп кысылганчы майлырак калжа эләктереп калмакчы ул, Алтын Урданың Литвага каршы торырлык көче дә юк кебек, җитмәсә. Идегәй исә монда Алтын Урданы бүлгәләү өчен түгел, ә ныгыту, аның мәһабәтлелеген үстерү өчен килгән. Гомере буена хакимияткә омтылган, үз хакимиятенәң булуын теләгән Идегәй тереләй чигенә алмый. Шуңа күрә дә Идегәй горур рәвештә Витовтка болай җавап бирә: «Безнең ханны улым дикөң белән син хаклы, ул чыннан да яше белән синең улың кебек кенә әле. Әмма уйлап кара: мин ни кадәр өлкән булсам, син шул кадәр үк яшьрәк — димәк, мин синең атаң булырга, ә син минем улым булырга тиеш, ясагын да, салымнарын да һәр җәй саен бөтен кенәзлегеннән җыеп миңа түләргә тиешсең; синең акчаларыңда минем мөһөр торырга тиеш!» — ди ул.

Бөек кенәз бу сүзләренә кискен җавап сыйма гына түгел, ә мыскыллау кебек кабул итә. Затлы кенәзне Туктамыш ханның ниндидер бер колы үзенә буйсындырмакчы булсын инде! Витовтның ачудан сулышы кабына. Бер сүз дә әйтмичә ул атына атлана да чирүе янына чаптырып китә, юл уңаенда ук сугышка әзерләнергә фәрман бирә.

Каршы якта исә, фәкать бормалы елга белән генә бүленгән тигез болында, татарларның төмәннәре тезелә. Тимергә төрелгән, сөнгеләрен тырпайткан ике зур чирүнең кыяфәте үк котны алырлык дөһшәтле була. 1399 елның 12 август көне тарихка шулай Урта гасырларның иң дөһшәтле, иң канкойгыч сугышы белән кереп кала.

Идегәйнең чирүе һәркайсы өч кулга бүленгән зур алты төркемнән гыйбарәт була. Һәр кул үз әмиренәң эләмен күтәрә. Уң һәм сул якларда Урданың уң һәм сул әмирләренәң эләмнәре күзгә ташлана, уртада олуг ханның тугы җилферди. Идегәй үзе җитәкчелек иткән поскындагы кул зур кул артындагы ерганакка яшеренә. Алга исә җиңел коралланган атлыларны куялар. Боларга каршы урыслар, литвалылар һәм Туктамыш татарларыннан торган гаскәр тезелә. Бу берлектәшләрнең сафы алдына җиңел бомбардлар, арбалеттан атучылар баса. Барысы да сугышка әзерләнеп тынып калалар, ике якның да җитәкчеләре сафлар буйлап йөрөп уза, үз сугышчыларына мөрәҗғәгать итеп нотыклар сөйли. Һәм менә ике яктан да ярсулы гүләтеп пакарларга — зур барабаннарга суга башлыйлар, кимбалларны кагалар, торбалар кычкырталар. Татарларның җиңел атлылары ташкын булып алга ташлана, аларның йөзләргә-меңнәргә уклары дошман өстенә оча. Бу ташкын литвалыларның алгы төркемен изеп китте инде дигәндә генә каршыга туплардан һәм арбалетлардан аталар. Ташкын, яралы һәм үле яугирләрен югалта-югалта, уңга борыла һәм, укларын яудыра-яудыра, литвалылар теземә буйлап дугаланып кирегә агыла. Туктамыш атлылары алар артыннан ташлана. Эләмнәрен чайкалдырып, литва-урыс гаскәренәң төп көчләре боларга иярә, алар барган уңайдан чөй булып тезеләләр. Алтын Урда атлылары да, сөнгеләрен төбәп тоткан көйгә чөй булып тезелә-тезелә, юртып дошманнарына каршы кузгалалар. Ике зур чирү, сөңгеләрен тырпайтып, ажгырып торган аждаһалар сыман, бер-берсенә ташланалар. Килеп бәрелешкән мизгелдә, сөңгеләр шартлап сынуыннан, калкан-

шешәкләр ярылуыннан, үлем ачысы белән гырылдаган меңләгән кеше һәм атлар тавышыннан күкләр-жирләр күкрәгән төсле була. Буталыш китә. Алайлар бер-бер артлы шушы дәһшәтле бөтерчек эченә керә торалар — югары күтәрелгән әләмнәргә карап кына кем алае баса башлаганлыгын чамаларга мөмкин була. Тезгенгә-тезген кысылып килгән җайдаклар сугыша. Сөңгеләр ыргытылганнан соң кылычлар, кистәннәр, балталар, алары да кулдан ычкынса, йодрыклар үз эшен эшли. Ике тарафны да турап сала торган сугыш яңадан-яңа көчләр таләп итә. Ике тараф та яңа кул һәм полкларын сугыш утына ташлый торалар. Һәркайсы дошман көчләрен, уртага бәрәп кереп икегә ярмакчы була. Тик берсенең дә нияте барып чыкмый. Гайрәт гайрәтне, көч көчне җиңә алмый.

...Инде берничә сәгать сугышалар. Сугыш кыры өстендә тузан болыт булып тора. Коточкыч тавыш. Җайдаклары үлгән яисә яраланган атлар читкә чаба, ә аннан исә яңадан-яңа сугышчылар килеп өстәлә тора...

Әмма урдалылар сафының канатлары кысыла башлый — Витовт сугышчылары аларны басып килә. Тагын аз гына тырышсалар, Тимер Котлыгның туглары авар төсле тоела. Шуңа да Витовт, уңышын ныгытып кую өчен, үзенең соңгы көчләрен — поляк, немец һәм литва рыцарьларын сугышка кертә. Татарларның зур кулы, менә-менә шартлап сынар сыман булып, дуга төсле сыгылып киерелә.

Ләкин бөек кенәз җиңү дип ымсынган нәрсә Идегәй батырның оста корылган хәйләсе булып чыга. Витовтның бөтен гаскәре сугышка кушылып, йотылып барган бер чакта, Идегәй үзенең шәхси алаен, төмәннәрен дошман чирүләренең канатларына ташлый. Аларны изеп-сытып йә чигендереп, ул берлектәш гаскәрләренең арка ягына уза башлый. Литва-урыс әләмнәре чигенә башлыйлар һәм аларның теземнәре чуала. Нәкъ менә шул чакта Идегәйнең авыр коралланган атлы гаскәре аларны төмам сындыра. Инде беркем дә сугышу, каршы тору турында уйламый. Берлектәшләр чирүенең калдыклары, жаннарын саклап, коралларын, йөкләрен, яралыларны ташлап кача. Беренчеләрдән булып бөек кенәз Витовт белән Туктамыш хан качып китә. Шулай итеп, Идегәйнең атлы гаскәре алдында тулпар гына түгел, немец рыцарьлары да көчсез, чарасыз булып чыга.

Берлектәшләр гаскәре тулысынча диярлек яу кырында ятып кала. Елъязмачы житмеш дүрт кенәзнең һәлак булуы турында яза, «ә Литваның да, Русиянең дә, Ләхнең дә, немецләрнең дә башка бөек боярлары һәм христианнары күпме үлгәннен кем генә санаган икән?» ди ул. Витовтка бәйсез Литва дәүләтен төзешкән, Дмитрий Донской гаскәрләрендә сугышкан урыс һәм литва кенәзләренең иң мәшһүрләре шушы коточкыч сугышта һәлак була. Һәлак булганнар арасынан ике бертуган Ольгердовичларны, Дмитрий Боброк-Волынскийны, Смоленски кенәзе Глеб Святославовичны, Киев кенәзе Иван Борисовичны һәм Краков бөек кенәзе Спытконы санарга мөмкин.

Идегәй яугирләре Витовт белән Туктамышны Киевкә кадәр куалап баралар. Идегәй Киевтән галәмәт зур түләү ала да чирүен Көнъяк Русияне таларга җибәрә.

Витовт ашыгып Идегәй белән солых төзи. Солых килешүе шартларының берсе Туктамышны Литвадан куып чыгару булган бугай. Бу җиңелүдән соң инде Витовт Русияне берләштерү вазафасын үтәүдән баш тарта,

аның элеккеге гайрәте шиңә.

Идегәйнең бәхет йолдызы калка. Гомер буге омтылган максатына ирешкәч, ул Урданың элеккеге шанын кайтарырга омтылып карый. Ләкин Урданың элеккеге көч-күәте булмый инде. Моның шулай икәннен Василий Дмитриевичның Болгарга явы раслый. Идегәйне көнъякта кул-аягы бәйлә икәннен чамалап, бөек кенәз Урданың иң төзек, бай төбәгенә һөҗүм итә. Җәйге өч ай буена урыс гаскәрләре Болгар иленең бик күп кала (Болгар, Жүкәтау, Кирмәнчек, Казан һ.б.) һәм салаларын талыйлар вә яндыралар. Бу хәл Болгар җирләренең мәстәкыйльлек алуын озакка тоткарлый һәм ахырда аның Мәскәүгә каршы дошманлык саклавына китерә. Шул ук вакытта бу юлбасарлык Алтын Урданың зәгыйфьләнеп килүен күрсәтә, чөнки анысы бу вакыйгаларга берни белән дә җавап бирми.

Идегәйнең бөтен көч-җегәрен әмирләр белән көрәш ала. Әмирләрнең хакимиятен кысу өчен һәм илнең тезгенен тулысынча үз кулларына алырга теләп, ул хөкөм һәм салым ислах-реформалары үткәргә омтыла. Ләкин аның бу ниятләренә тормышка ашу насыиб булмый.

Ворскладагы җиңүдән соң 1399 елның кышында Тимер Котлыг хан үлә. Сарайда янәдән фетнә куба. Идегәйгә янәдән кулына корал алырга туры килә: ул илне бүлгәләргә теләгән ханзадәләрен һәм аларның тарафдарлары булган аксөякләрне бастыра.

Үзенең атаклы җиңүеннән соң Идегәй тагын ул ел буге Алтын Урданы таркалудан тотып тора. Моның өчен ул ифрат зур көч түгү бәрәбәрәнә хакимиятне үз кулында тоталар һәм, үзенең охшамаган ханнарын алыштыргалап, илнең элеккеге бөтенлеген саклауга ирешә. 1408 елда ул Русияне татмар китерә, Аксак Тимерне җиңә һәм хәтәр дошманы Туктамышны юк итә. Тик шуңа да карамастан ул Жужы Олысын таркалудан саклап кала алмый. Идегәй гомеренең азагында Алтын Урда асылда бербөтен мәмләкәт булып яшәүдән туктый. Идегәйнең дәвере килеп бәхет йолдызы калыкса да, мәмләкәтнең шаны-даны мәңгегә батып китә. Идегәй дәвере олуг мәмләкәтнең үлем алдыннан соңгы күтәрелеше генә булып чыга. Ил батыры һәм дәүләт эшлеклесенең биниһая тырышлыгы Алтын Урданың һәлакәтен фәкать берәзгә кичектерә генә. Әмма ул һәлакәт котылгысыз була.

Тарих ирониясе дими ни дисең. Илне ныгытуга командаулаучы барлык каршылыктар да алып ташланган бер чакта ил эчендә үзәктән качу пружинасы хәрәкәткә килә, аны хәтта Идегәй кебек тәҗрибәле сәясәтче һәм оста сугыш остасы да туктатып-тыеп кала алмый. Идегәйнең бөек җиңү көне, тантана көне асылда аның һәм ул төзи торган олуг мәмләкәтнең һәлакәте башланган көн була. Алтын Урда эчендәге үзәктән качу көчләре аерым бер шәхес талантынан, ныкышмалылыгынан һәм тәвәккәллелегеннән көчлерәк булып чыга. Идегәйнең фажигәсе, шулай итеп, бу хакыйкәтне тагын бер кат, инде соңгы мәртәбә ассызыклай.

Әмма аның гомере эзсез югалмый. Гәделсезлеккә, ханнар башбаштаклылыгына каршы, дөнья фанилыгына каршы баш күтәргән гайрәтле көрәшче образы мәңгегә халык хәтеренә кереп кала. Хәтта өметсез тоелган көрәш тә тарихның йөзен үзгәртә ала икән.

Тарих тәгәрмәче, бер генә мизгелгә булса да, туктаган кебек була.

Көнчыгыштан † тәре яулары

Эчке һәм тышкы сәясәтне формалаштыруда Батый, нигездә, Көнчыгыш Аурупаның ике зур халкына — славяннарға (урысларға) һәм Идел бую болгарларына таянып эш итә. Әмма бу процесста һәр ике халыкка төрле миссия йөкләнгән була. Славяннарға (урысларға) бу килешүдә, хәзергечәрәк әйтсәк, союздашлык вәкаләте бирелә. Аларны бу союзга керергә мәжбүр итүдә һәм союздашлык «взносы» — салым түләүдә Батый үткән яудагы жиңүләренә һәм (урыслардан яшереп, билгеле) Үзәк Монгол империясенең хыялдагы көченә аркалана. Ул үзен баш урыс кенәзе Ярослав Всеволодовичның яклаучысы, ахирәте итеп күрсәтергә тырыша. Шул максатлардан чыгып булса кирәк, 1251 елда Сарай шәһәрәндә Батыйның улы Сартак белән Ярослав Всеволодовичның улы Александр Невский, Көнчыгыш күчмәләрендәге йола буенча, каннарын кушып «ант эчәләр», ягъни туганлашалар. Көнчыгыш традициясе буенча, болай туганлашкан кешеләр бер карыннан туган балалардан да якынак саналганнар.

Л. Н. Гумилев сүзләренә караганда (Л. Н. Гумилев. Поиски... 142, 202, 344 битләр), Көнбатыш Тәре йөртүчеләре Урыс илен, Византия кебек үк, туздырып ташларға уйлыйлар, ләкин Аурупага курку салган монголлар белән «туганлашулары» аларны Византия язмышына юлыгудан саклап калган.

Идел бую халыкларына, аерым алганда болгарларга, Батый үзенә дөүләтендә башкачарак урын билгели.

Батый аңлый, Үзәк Империя ләгънәтеннән монголлар көче белән саклану мөмкин булмаган кебек, аларны төп илгә каршы яуга күтәрү дә гәмәлгә ашмастай бер нәрсә генә булачак. Әйе, Чыңгызлылар белән бәрелештә үз башын ул жирле халыклар ярдәмендә генә саклап кала алачак. Шуңа күрә дә, әйткәнбезчә, Алтын Урда — жирле халыкларның уртак дөүләте итеп оештырыла һәм, билгеле, Батый, беренче чиратта, күп гасырлык дөүләтчелек традицияләренә ия булган Идел бую болгарлары алдына килеп тезләнә. (Бу — «бүрттерү» түгел. Чыңгыз тәхетенә вәрис булган Батый белән Гөек арасында бер-берсен үтереп кенә тукталырлык дошманлык туа. Булачак монгол хаканы кылычыннан башын саклап калыр өчен ул, мөстәкыйль дөүләт оештырганда, монголлар белән бәрелештә киләчәктә үзенә таяныч була алырлык көч эзли. Андый көчне Идел бую болгарларында күрә һәм таба). Аның бу ориентациясе, мәсәлән, шундый фактта да ачык чагыла. Дөүләтнең башкаласын ул бердә Төньяк Кавказда яисә Идел тамагында урнаштырмаган, Бөек Болгар кабиләләре чикләренә якын китереп, борынгы Саксин тирәләрендә салган. Болгар далаларын үз «канаты астына» алганлыгын искәртеп, бу төбәкне хан жәйләвенә һәм жәйге ставкасына әйләндергән. Бу хакта шул чор кешесе, 1254 елда Батый янында булган Рубрук үз сәяхәтнамәсендә язып калдырган¹.

¹ Путешествие в восточные страны П. Карпини и Рубрика. ГИГЛ., М., 1957, с. 118.

Ул гына да түгел, шушы дәвердә үк Болгарда Батый шәрәфенә багышлап акча суга башлаганнары мәгълүм. Б. Ижболдин сүзләренә караганда¹, Батый киңәшчеләрен мәселманның арасынан жыйган, мәселманның сүздәгәрләрен үзенә якындаштырган, гаскәрендә дә мәселманның күп булган, Казан тирәсендә үзенә сарай салдырган. Жыйнап кына әйткәндә, Болгар иле баштан үк Батый дәүләтенә мөһим сәяси үзгәргә әйләндерелгән.

Бөек Болгарның Алтын Урда белән үзара хезмәт-тәшлеккә тартылуының асыл сәбәпләрен эзли китсәк, без, телибезме-теләмибезме, Алтын Урда — Бөек Болгар — Урыс олысы өчлөгә арасындагы үтә дә катлаулы, үтә дә четрекле мөнәсәбәтләрнең кайбер аспектларына да тукталып үтмичә булдыра алмабыз.

Ә сәяси ситуация түбәндәгедән гыйбарәт: Әдрән (Адриатика) диңгезе ярларынан кире борылып китеп, Урта Идел төбәгендә яңа дәүләт төзү үе белән яңган Батый 1236 елдагы дөһшәтле бәрелешләрдә Бөек Болгарны тар-мар итә. Шушы шартларда мирас-традицияләренә ничек саклап калырга, халыкның күңел хәзинәсендә булганның ничек итеп киләчәк буыннарга тапшырырга? Халыкның этник үзгәргән-төшен, дәүләтчелек яралыларын исән-сау саклап калганда гына, әлбәттә.

Сасанилар, әмәвиләр хәлифәлегә, Төрки каганлык һәм Бияр (Биярмия — Пермь) заманнарынан бирле Урта Иделдәге икътисади тормышның табигый үсешен транзит сүздә — ул чорның «валютасы» булган кыйммәтле мехларны төньяк халыкларынан алыштырып алып, Византия, Иран, Багдад хәлифәлегә кебек цивилизация үзәкләренә илтеп сату тәэмин итеп торган. Димәк, тар-мар ителгән, туздырылган ил экономикасын аякка бастыру өчен халыкара базарларга илтә торган традицион сүздә юлларын җанландырырга, терелтергә кирәккә алга килеп баскан. (Аһ, ул сүздә юллары... Күпме илләрнең, бер дә булмагандай, юкка чыгуына, йә булмаса, әкият бакчасыдай, чәчәк атуына сәбәпчә булган алар! Төптәнрәк уйлап карасаң, Төрә яуларының үзләрен дә — Көнбатыштагысын да, Көнчыгыштагысын да — мәңгә дә үзгәрмәс кебек тоелган механизм булган сүздә юлларының сафтан чыга башлавы, гаять зур кризисның шәйләнүе майданга алып чыккан түгелме соң?)

Әйтергә генә ансат, ничек терелтәсең аларны, ул юллар монголлар кулында лабаса. Шушындый шартларда, ориентирлар үзгәргән бер мәлдә, Батый тәкъдим иткән, яңартылган династияне киңәйтелгән дәүләт төзү — «Идел-йорт» идеясе, болгарлар өчен дә төмәм бөлгенлеккә төшүдән коткарып кала алырлык бердәнбер реаль мөмкинлек булган, күрәсең. Кыскасы, ни генә булмасын, болгар дәүләте халкы Нократ Иделеннән Кавказ тизмәләренә, Себер-Хәрәзем киңлекләреннән Дунай буйларына җиткән гаять зур регионны үз эченә алган майданда «бөек дәүләт» төзү кебек тарихи процесска һәм эшчәнлеккә җәлеп ителә. Шулар рәвешле, Үзәк Монгол хакимиятеннән тайпылуга йөз тоткан яңа дәүләт — Алтын Урда — «яулап алучылар дәүләте» сурәтендә дөньяга килсә дә, асылда норманнарның (Рюрикларның) борынгы урыс дәүләтенә нигез салулары кебек үк, жирле халыкларның яңа шартларда берләшү этабы булып тора.

Бу тарихи хәрәкәтнең, чиксез киң майданда «бөек дәүләт» оештыру тәҗрибәсенәң утопия генә булып

калмыйча, реаль чынбарлыкка нигезләнмәгәнлеген, XVI—XX гасырларда шул проекциянең варианты буларак барлыкка килгән Россия империясә (Чыңгыз империясен дә үзенә кушып) үткән юл да ачык күрсәтә. Хәер, бу үзе олы тема, хәзер без шунысың гына икъяр итәргә тиешбез: «Идел-йорт» идеясенә башта уйланганча Алтын Урдада, ягъни Идел буенда гамәлгә ашырылмавында төп «каһарманнарның» — болгар яки кыпчакларның — һичнинди гаебе юк, чөнки бу максатка бару юлында объектив киртәләр барлыкка килә. 1350 елларда катырылган чума авыруы Алтын Урданың сәяси үзгәргән тоташ каберлеккә әйләндереп китә. Саклаучысыз һәм яклаучысыз калган төхеткә 60—70 нче елларда хисапсыз күп (егермеләп) дөгъвачылар ябырыла: берсе килә, икенчесе китә. Төбәк, шулар рәвешле, Жаек аръягы, Сыр-Дарья буе күчмәләренәң барымта майданына әверелә.

Аннары... Алтын Урда дәүләте оешуың беренче унъеллыкларында, төмән башы булып Нугай торган вакытларда үк инде (1256—1299 елларда), мөстәкыйльлек дөгъвалаган Көнбатыш биләмәләр — Кара диңгез буйлары — Сарай хакимиятеннән аерылып чыгалар. Шушы чорда, Алтын Урда белән «союз килешүе» ачыткысында күпергән, әлегә башбаштаклык-таркаулыктан оста файдаланып, көчәеп калган Мәскәү-Владимир кенәзлегә «бөек дәүләт» идеясен үзе эзлекле рәвештә гамәлгә ашыру юлына баса; озак та үтми казаклык вазифасын (соңрак бу хакта сүз булып) башкаручы урыс ушкүйниклары үләр чире нәтиҗәсендә яклаучысыз калган Идел буе халыкларын рәхимсез талыйлар; 1360 елда алар Бөек Болгарны басып алалар һәм Хажитарханга хәтле барып чыгалар. Гомумән, Алтын Урданың барымта майданына әверелүе һәм төньяк урман халыкларының «валюта цехы»н кулга төшерү Алтын Урданың «союздаш республика»сы сыйфатында барлыкка килгән Урыс иленәң бөек дәүләт булып өлгерүе өчен уңдырышлы туграк була. Әлбәттә, бу идеяне икчес-чиксез киңәйтүгә нигезләнмәгән сәясәт тә, инешне туендырган чышмә кебек, һәрдаим терелтеп тора.

Туктамыш хакимияте вакытында, сәяси тотрыклылык тенденциясә өскә чыга башлаганда, ягъни 1390—1395 елларда, Урта Азия күчмәләре байрагы астына утук тормыш алып баручы өлкәләренәң дә бар көчән укмаштырып, Алтын Урда өстенә Аксар Тимер явы ябырыла; ул әлегә төбәкне өч мәртәбә аркылыга-буйга гизеп, таптап-талап китә. һәм... төбәк язмышы Идегәй иркендә кала: Идегәйнең Туктамыш хан һәм аның варислары белән бетмәс-төкәнмәс сугышлары башлана.

Чыннан да, XIII гасыр азагында әлегә дә баягы төмән башы Нугай башлаган хәрәкәтне — хан хөкөмәнә буйсындан чыгуы — «нугайлыкны» Идегәй инде бөтен Идел-Жаек буенда тотрыклы сәяси юнәлеш итеп оештыра. Шушы дәвердән башлап, нугайлар даими сәяси төркем-партия булып формалаша һәм ил-йортта абсолют өстенлекне үз кулларында тота башыйлар. Алтын Урданың «алтын уклары коелгач», бу төркем этнос-халык булып берләшү-формалашу ягына йөз тота башый. (1437 елда Казан ханлыгы Алтын Урдан аерылып чыккач, Сыр-Дарья буе, Хәрәзем төркиләре карашында Идел буе төркиләре «нугайлыкка күчкән» төркем булып кала. Бу төбәк халкының дөвамнарын — Казан татарларын — казакъ һәм үзбәкләр бүген дә «нугай» дип атап йөртәләр.

Әйе, тарихта гел шулай: халыкара мөнәсәбәтләрдәң бер дәүләтнең йогынтысы кимү, икенчә бәрәүләрнең көчәеп китүенә китерә. Кыскасы, бар игътибарың, кө-

¹ Б. Ижболдин. Введение в историю татар. Нью-Дели, 1963, с. 40.

чен һәм сәләтен Алтын Урда сәясәтенә юнәлтәп, ислам дөньясына каршы күтәрелгән монгол явын — сары Тәре, явын — туктатырга юнәлдергән Бөек Болгарның төньяк мөх сәүдәсе белән чын-чынлап шөгильләнергә вакыты калмый. Күптән инде бу төбәкләргә үтәп керергә ымсынып яшәгән новгородлылар форсаттан оста файдаланалар — «союз договоры» нигезендә, Бөек Болгарның йогынтысы кими төшү белән мөх сәүдәсен үз кулларына төшерәләр. Соңрак ул Мәскәүгә күчә. Хәер, монда «күчә» дип әйтү генә аз булыр сыман, чөнки Мәскәү, төньякка үтәп кереп, кеше кулы белән улты күмер жыю белән генә чикләнми, «үз туганнарын» алдау юлына да баса; төгәлрәк әйткәндә, ул урыс кенәзлекләреннән Алтын Урда фәйдасына «союз салымын» жыю хокукын үз кулына ала һәм шул сылтау белән бөтен Урыс иленнән үз казнасына салым процентын үзләштерү белән шөгильләнә башлый. Шулай итеп, башкалар хисабына байлык туплана, тупланган байлык хисабына гаскәрләр көчәйтелә, биләмәләр киңәйтелә.

Әйтәсе килгән фикеребез шуннан гыйбарәт: бу чорда Урыс иле үзәгендә башка төбәкләрне (соңыннан башка халыкларны, башка илләрне) эксплуатацияләүгә исәбенә яшәүче, шул максатка ирешү өчен сугышны, буйсындыруны кәсеп иткән, территорияль киңәюне максат итеп куйган хәрби-феодал дөүләт формалаша башлый. Кулы-аягы бәйләнгән, рухы изелгән, фикере тупасланган халык, тормышларын җиңеләйтү юллары табылмасмы дип, яңадан-яңа кәсепләр үзләштерә, кол хәлендә яшәргә мәҗбүр була. Чыдар хәле калмагач, тоташ ташкын булып, якин һәм ерак күршеләре арасына кача башлый. Ләкин «дөүләтнең кулы» озын, ул әлеге качкыннарны дөүләт табышыннан өлеш алучы агентларына әйләндерә, алар ярдәме белән качып киткән төбәкләрне үзгә буйсындыра һәм талый башлый. һәм, әлбәттә, гавәм фикерен азатлыкка омтылудан, хөрлеккә ирешү өметеннән читкә тайпылдыру өчен, дөүләт талавына тәңгәл килерлек колач белән «идеологик эшкәртү» сәясәте алып бара: талау чиксез икән — ул илне «татар исуеннән» котылдыру, артталыктан чыгу өчен генә эшләнә, янәсе. Ә артталык һич кенә дә бетәргә җыенмый икән, моңа гаеплеләр «читтән» табыла. Әнә бит, Византия—Урыс илен, сәясәт кабадан чыгармаса тырышып, шушы хәлгә калдырды. Польша белән Литва да адым саен аяк чалырга гына тора...

Ярый, читкәрәк киткә бугай, олы сәясәтне бер аякка куеп торып, теге качкыннар арасына кайтып әле.

1237—1238 елларда Урыс илендә, борынгыдан килгән гадәт буенча, кешеләрдә хөкүмәт һәм монгол кулы җитмәслек төбәкләргә качып китеп, төркем-отрядларга — ватагаларга берләшәп, «бродник» сыйфатында качаклыкта («казаклыкта») йөрүләр башлана. Урыс иленең ул чактагы сәясәт мәркәзеннән читкәрәк (хәзерге Мәскәү тирәсендә), акрынлап, бу хәрәкәтнең географик үзгә — казаклык мәйданы барлыкка килә. Бирегә качып килгән качаклар дөүләт органнары, үл дөүләттә яшәп килгән гореф-гадәтләр белән генә түгел, гомумән, этник традицияләр, тарихи багланышлар һәм, шуларның нәтижәсе буларак, үткәндәге мәдәният казанышлары белән дә бәйләнеш җепләрен өзәләр. Аларның яшәеше, тулысынча диярлек, әлеге «ватага»ның ярымхәрбиләштерелгән тәртипләренә һәм кагыйдәләренә буйсындырыла. Ватагаларда дини тәгълиматлар һәм ритуаллар да шушы тәртипне ныгыту өчен генә яшәп килгән, дәрәсрәге алар төркем мәнфәгатенә хезмәт итәрлек күләмдә генә шәкелләнгәннәр. Индианда күчмә төрки хакимнәр урдасы тирәсендә

яңа «урду теле» формалашкан кебек, бу төбәктә дә яңа сөйләм теленә нигез салына. Ниһаять, Александр Невскийның улы Даниил Александрович кенәзлек иткән вакытларда, ягъни 1280 елларда, бу төбәк, сәясәт яктан «Мәскәү кенәзлеген» буларак калыплашып, башка кенәзлекләрдән үзгә хәрби оешканлыгы — казаклыгы белән аерылып торган көч булып сәясәт мәйданына чыга. Шул рәвешчә, тарих киңлекләрендә яңа халык — «великорус» халкы һәм аның яңа дөүләте — «Мәскәү дөүләте» формалаша башлый. Ул, әйткәнчә, гражданнын хокуксыз иткән «хәрбиләштерелгән» дөүләт буларак барлыкка килә һәм үзгә кушкан һәр яңа биләмә өчен дә шул тәртипләргә мәҗбүр итә бара. Монгол явы түгел, беренчә чиратта, әнә шул хәрби-феодал режим ил халкының рухын корыта; аны тарихи үткәннән, мәдәнияттән, гражданныр җәмгыяте булып яшәүдән мәхрүм итә. Л. Д. Чаадаев язмаларында яки Н. А. Бердяевның «Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века» кебек әсәрләрдә, мәселән, бу тарихи язмышның рус халкы рухы тормышында соңыннан нинди әрнүгә чагылыш табуы шактый калку сурәтләнә. Бу — урыс-татар конфронтациясе, башлыча XIV йөз башларынан мәйданга чыкканлыктан, «татар» дигәндә һәр чак теге Чыңгыз-Батый монголларын түгел, Алтын Урданың исламлашу процессын күз алдында тоталар.

Озын сүзгә кыскасы: Батыйның урыс кенәзлекләргә белән мөнәсәбәте яхшыра барган саен, Идел буге мәселманның киләчәгә куркыныч астында кала һәм шушы шартларда Болгар дөүләте ихлас күңелдән Алтын Урда белән хезмәттәшлеккә тартыла бара. Рубрук моны үз вакытында ук күрәп алган була, ул «бу болгарлар үтә дә каткан, ислам динен башка мәселманныр артыграк тоталар» дип язып калдырган. Билгеле, болгарларны «мәселманлыкка» гаепләп әйтәлгән бу сүзләрнең асылында тирәнгә киткән мәгънә ята: янәсе, явыз болгар мәселманныр Батыйны селкенә алмаслык итеп, үз йогынтыларына буйсындырганнар да, Көнбатыш Тәре яулары белән союз төзү юлын биләп куйганнар. Бер сүз белән әйткәндә, Рубрук, бу очракта, Рим куриясе мәнфәгатләрен күздә тотып сөйлә.

Ә Болгарлар мәсәләсенә килгәндә, алар чынлап та икътисади яктан да, дөүләтчелек һәм мәдәният өлкәсендә дә монголлардан да, кыпчаклардан да югарырак баскычта торганнар. Алар элгәрәк тә, монгол явына кадәргә дөверләрдә дә, Түбән Идел якларына көчле йогынты ясап яшәгәннәр. Шуңа күрә кыпчак олысы буларак формалашкан Алтын Урданың дөүләт эшләрендә дә болгарларның дилбегәнә үз кулларына алуы гадәт түгел. Моңа, әлбәттә, Батыйның Мәскәүгә йөз тотуы да тәэсир итми калмагандыр. Иң кызыгы шунда ки, Батый шушындай борулыш ясау белән «монгол явы хәзинәсен» үзгә бүлешү кебек хәл киләп чыга: дөүләт (Алтын Урда) белән идарә итү мәселманныр кулында кала; дини сугыш идеясе (Тәре яулары ашкынуы), мирас булып, урысларга күчә. (Шуңа күрә христианлык урыс тарихында көчле бер агымга әверелә.)

Нәкъ шушы чорда Көнбатыш һәм Ерак Көнчыгыш христианның монголларны кабат Тәре яуларына кайтару өчен актив хәрәкәтләргә башланып китә. Шулай итеп, 1248 елда Аурупада яңа, VII Тәре походы оеша. Бу юлы походка үз рыцарьлары белән француз короле Людовик IX да күтәрелә. Ул үз көчә белән генә Якин Көнчыгышта әллә ни эш майтара алмаслыгын аңлый һәм Кипрга килеп җитү белән, монголларны ярдәмгә чакырып, Үзәк Азиягә Андре Лонжюмо җитәкчелеген

дә илчеләр жиберә. Ләкин монголлар ул елларда (Гөек үтерелгән, яңа бөек хан сайланмаган) поход хәс-рәтеннән ерак булалар. Людовик IX исә, ул арада, Мисырға һөжүм башлап, мөселманнар кулына әсир төшә, күп бүләкләр биреп кенә үлемнән котылып кала. Белгәнәбезчә, үзәк Азиягә Г. Рубрук житәкче-легендәгә (1253) илчелек тә (аның бару-кайту юлы Батый ставкасы аша үтә) буш кул белән әйләнеп кай-та: сәбәбе — монголлар үзләренә кимсетербәк кара-ган Көнбатыш Аурупа сәяхәтчеләренә ышанычларын югалталар. Ә менә Үзәк Азиягә алар белән бер үк вакытта диарлек килеп чыккан Якин Көнчыгыш хри-стианнары үз максатларына ирешә алганнар дип әйтер-гә мөмкин.

Ул болайрак була. Кече Азия ярымутравының көньяк-көнчыгышындагы Киликия дип атала торган тө-бәгендә бәләкәйрәк кенә бер әрмән биләмәсе яшәп килә. Христиан динендәгә бу биләмә феодаллары, Көнбатыш Тәре походчыларының башлыклары белән бәйләнешкә кереп, аннан ялварып дигәндәй, тегеләр яулап алган Фәләстин һәм Византиядән, аннан бер авыл, моннан бер кыр куша-куша, Кече Әрмән пат-шалыгы дигән дәүләт оештыралар. 1199 елда Рим па-пасы аның хакименә король дәрәжәсе бирә. 1230 ел-ларда исә, бу төбәктә монгол отрядлары күренү бе-лән, әлегә патшалыкның феодаллары алар белән ты-гыз бәйләнешкә керәләр. (Күренә ки, Әрмән патша-лыгы хакимнәре Тәре йөртүчеләр белән монголлар арасында бернинди дә аерма күрмиләр. Дөресрәгә, аларны бер тактага куеп карыйлар.) Монголлар болар-ның «аппетитларын» тагын да кыздырып жиберәләр, шул рәвешле алар коточкыч җинаять турында хыял-лана башлылар: имештер, монголлар белән килешеп, дөньядагы барлык мөселманнарны сүеп юк итәләр дә, аларның байлыклары — монголларга, жирләре — үз-ләренә кала¹. Шул теләкне гәмәлгә ашыру теләгә белән Кече Әрмән патшалыгы патшасы Гетум I (1227—1269) үзенең победы Василийны берничә мәртәбә Батый сараена жиберә. Әмма Батый, күргәнәбезчә, бу ва-кытта бөтенләй башка мәшәкәтләр белән мәшгуль була. Ул туктаусыз бимазалауларыннан арыну өчен, «мондый мөһим нәрсәне хәл итә алмыйм» дип, әр-мәннәргә Каракорымга барырга киңәш итә. 1254 елның 12 сентябрәдә Гетум патша, әлегә побын ияртеп, юлга чыга. Көнбатыш Аурупа христианнарыннан аер-малы буларак, бөек хан Мөнке боларны кочак җәеп каршы ала. Алай гына да түгел, әлегә поп Василий Мөнкене бөтен ил алдында чукуындыра, ягъни христиан диненә дүндәрә. Аңлашылса кирәк, мөселманнарга каршы яу чабу планы да кабул ителә һәм аңа ашыгыч рәвештә хәзерлек башлана. Бөек ханның энесе Хулагу бу походның гаскәрбашы итеп билгеләнә. 1255 елда Хулагу отрядлары юлга чыга һәм 1256 елның январен-да Аму-Дәрьяны кичә. («Поиски вымышленного цар-ства» китабында бу поход турындагы бүлекчәне Л. Н. Гумилев турыдан-туры, бернинди куштырнаклар-сыз «Сары Тәре походы» дип атый.)

Монголлар Гетум тәхдим иткән планын кабул итеп, Якин Көнчыгыш мөселманнары өстенә ябырылган ке-бек күренсәләр дә, асылда исә исламлашу юлына бас-кан Батыйның артына төшәр өчен тотрыклы позиция әзерләү эшен башлап жиберәләр. Сүбүдәй вакытында, 1223 елда, монголлар Иранны «союздаш» ил итеп,

тантаналы маршта үтеп китсәләр, Хулагу исә Аму-Дәрьяны кичү белән беренче эш итеп Иранны яулап ала. Ике ел буена ул гашишиннарның мәшһүр «тау арты»ндагы калыга-крепостларын берәм-берәм кулга төшереп, исмәгыйлиләр дәүләтен юкка чыгара. Шул рәвешле монголларның Ирандагы «Илханнар дәүлә-те»нә нигез салына. Иранның рәсми даирә вәкилләре дә, гади халкы да монголларны нигездә «үз» итәләр, аларны дин дошманнары булган «сөнни»ләренә юк ит-ргә баручыга санап, төрлечә ярдәм күрсәтергә омтыла-лар. Әйттик, 1258 елда Хулагу явы, ниһаять, Багдадка килеп җитә. Һөжүм итеп шәһәрне ала алмыйча төртө-ләрән башка якка борырга торганда, аларга ышаныч-лы союзниклары — Иран шигыйлары ярдәмгә килә. Багдад хәлифәсе Мөстәсимнең шигыйлардан булган вәзире Ибн Галками, монголлар белән яшерен бәйлә-нешкә керә һәм хәлифәне: «Монгол ханы сезне солык төзү өчен киңәшкә чакыра», — дип шәһәрдән алдап алып чыга да монголлар кулына тапшыра; аннары хәлифә исемәннән капкан ачтырып, дошман гаскәрен каршылыксыз-нисез шәһәргә үткәрә. Алар, үз чира-тында, Гетум тәхдим иткәнчә, рәхимсез рәвештә мө-селманнарны сүяләр. Шулай итеп, Багдад хәлифәлегә яшәүдән туктый.

Шул ук вакытта монголлар христиан динендәгә кешеләргә тырнак белән чиртү түгел, хәтта өстенлек бирү хәстәрен күрәләр. Мәсәлән, Багдадтагы хәлифә үз сараен несторианнар патриархына бүләк итә. (Н. Гу-милев. Поиски... 211 б.) Мондый мөнәсәбәттән илһам-ланган Гетум һәм аның кияве — Антиохия кенәзе, ауру-палы Бозмунд VI житәкчелегендәгә әрмәннәр монгол гаскәрләренә килеп кушылалар. Кинәттән көчәеп кит-кән Хулагу гаскәрләре Сүрия, Фәләстин мөселман биләмәләрен канга батырып, утка салып, ул чакта Иерусалим корольлегенең төп дошманы булган Мисыр чикләренә якынлаша. «Инде һичнинди көч боларны тук-тата алмас, Тәре походлары, ниһаять, асыл максатла-рына ирешәләр — мөселман дөньясын юк итәләр» ди-гәндә генә Хулагу, Мисыр чигендә ун меңлек кенә гаскәрен калдырып, төп көчләре белән Кавказ ягына, Әзәрбайҗанга — Тәбризгә китеп бара. Мондый «баш-сызлык» эшләргә аны Алтын Урда мәҗбүр итә.

Бу чорда Чыңгыз империясендә яңа җитди үзгә-решләр, кискен борылышлар булып ала. Батый исән көннәрдә үк Хулагуның Алтын Урдага каршы яшертен көрәшкә чыгуы, тәхетен ныгытып алган Мөнкенең — Жучи олысына каршы сугыш башлавы дип кабул ителә. Бу хәл Алтын Урдада кискен үзгәрешләр китереп чыгара. 1256 елда Батый хан үлә. Ул үлем түшәгендә ятканда аның улы, тәхет варисы Сартак, Хулагуның Иран походына әзерлегә белән бәйлә рәвештә Үзәк Монголиягә киткән була. Бөек хан Мөнке аны Алтын Урда ханы итеп раслый. Әмма Алтын Урдада христиан (несториан) Сартакны тәхеттән читләштерү чарасын кү-рәләр — кайту белән ул «кинәт» үлеп китә. Үз чира-тында несторианнар да хакимият тезгенен үз кулла-рыннан ычкындырырга теләмиләр. Алар башында Ба-тыйның христиан динендәгә хатыны Бөрөкчин тора. Мөселманнар белән берлек сәясәтен яклаучылар ба-шында Батыйның 1252 елда Бохарада ислам динен рәсми кабул иткән туганы Бөркә була. Болгарлар белән якынлашу көннәреннән башлап, реаль көч мө-селманнар ягына авыша, күрәсәң. Батыйсыз калгач, христианнар тәхетне кулларыннан ычкындыралар. Сар-так үлемәннән соң монголлар, тәхеткә Батыйның кече улы Улакчыны күтәрәп, Бөрөкчинне аның исемәннән идарә итүче итеп билгелиләр. Әмма ярты ел да үтми, мөселманнар хакимиятне кабат үз кулларына алалар.

¹ Путешествие армянского царя Гетума к Батыю... — Сиб. вестник, XX, кн. 10, 1822.

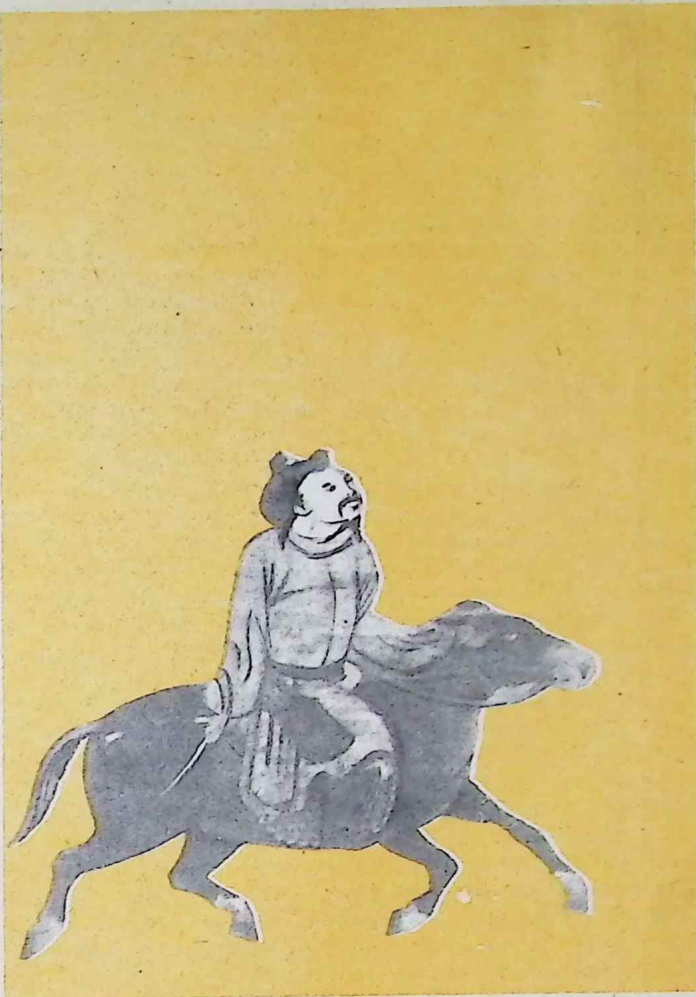
Улакчы үтерелә, Бөрөкчин әсир төшә. Жиңелүен танып, ул үзен Ирандагы монгол христианнары янына, Хулагу гаскәренә жибәрүләрен үтенә. Каршылыклар шундый дәрәжәгә житкән була ки, аның бу үтенечен кире кагалар һәм жәзалап үтерәләр.

Шулай итеп, Алтын Урда тәхетенә мөселман Бәркә (1257—1266) күтәрелә. Ул тәхеткә килгәч, Алтын Урданы Идел буеның төп ислам дәүләте (димәк, Болгарның дәвамчысы) итү юнәлешендә кискен борылыш ясала. Ул хәтта Алтын Урданың Батый салдырган башкаласына алмашка яңа башкала — Сарай Бәркә шәһәрен торгыза. Шушы нигездә, болгарларның Алтын Урда белән берләшүендә яңа этап башлана. Ул ислам диненә күчә барган кыпчак этник төркемнәре белән болгарлар арасында сәясә, икътисади, мәдәни үсеш уртаклыгының бер халык (этнос) булып кушылуыннан гыйбарәт. Монгол яуларына кадәр үк мәдәният өлкәсендә зур уңышларга ирешкән, мәктәп-мәдрәсәләр ачып, киң катлау укымышлылар сыйныфын тәрбияләгән, төрки телдә язма әдәбият формалаштыруда матур үрнәкләр күрсәткән болгарлар, әлбәттә, яңа этносны формалаштыруда мөһим роль уйнаганнар. Ике гасырга якын дәвам иткән бу процесс тарихта шундый тирән эз калдырган ки, аннан соңгы заманнарда булып узган катаклизмнар да аның эзен жүя алмаганнар. Кырым, нугай, карачай-балкар, кумык, казакъ халыклары теле белән Казан татарлары теле арасындагы уртаклыклар нәкъ менә шул чорда шәкелләнәләр; дастаннардагы һәм, гомумән, халык авыз иҗатындагы уртаклыклар да шул чорга барып тоташалар. Болгар әдәбияты традицияләре жирлегендә Алтын Урда матур әдәбияты дөньякүләм казанышлар яулый; шул жирлектә болгар-татарларның сөйләм теле дә үсештә яңа, югарырак баскычка күтәрелә.

Жыйнап кына әйткәндә, Болгарның ышанычлысы тәхеткә утыру, асылда, Алтын Урданың Чыңгыз империясеннән чыгуын тәэмин иткән. Чыннан да, Бәркәнең бар эшчәнлегә шул максатка юнәлтелә. Аерымлану тәгаенләнгән саен язмыш, әйтерсез лә, Бәркәгә үзе ярдәм кулы суза. 1259 елның августында Мәнкә үлә; йола буенча тәхет аның энесе Арыг Бугага күчәргә тиеш була. Ул үзек Монголиядә, корылтай жыеп, тәхеткә утырырга хәзерләнә. Бу арада Кытайдагы гаскәрләр (Чыңгызның «татарлары» кебек, төрле-төрле халыклардан жыелган хәрби көчләр), үз корылтайларын үткәреп, Мәнкәнең олы улы Хобылайны «бөөк хан» итеп күтәрәләр. Озак та үтми алар, Кытайдагы сугышларын туктатып, Арыг Бугага каршы яуга чыгалар. Бу хәлләр Бәркәне күп бәләләрдән коткара, шуңа да ул бу үзгәрә ызгышта аеруча активлык күрсәтә: башта, билгеле, Хобылайны яклай, ансы жиңә башлагач, берберсен канга батырсыннар дип, Арыг Буга ягына күчә...

Бу низаг 60 нчы еллар уртасына кадәр сузыла һәм Хобылайның жиңүе белән тәмамлана. Әмма бу жиңү монголларның Көнбатыштагы сәясәтенә — «Сары Тәре яулары» оештыруга гына түгел, гомумән, Чыңгыз империясенә дә чик сызыгын билгели. Хобылай, Монголияне ерак һәм әһәмиятсез провинциягә әйләндереп, 1264 елда башкаланы Пекинга күчәрә, бөтен игътибарны Көнчыгышка, Кытайны яулап алуга юнәлдә һәм үзенең дәүләтенә «Монгол (Чыңгыз) империясе» дип түгел, 1271 елдан башлап «Юань династиясе» дигән кытайча исем бирә.

Империянең таркалу процессыннан Бәркә дә файдаланып калырга ашыга: 1262 елда аның юл куюы (ә бәлки турыдан-туры идарәседер?) аркасында Новгород жирендә Үзек Монголия файдасына салым жыярга килгән баскакларның үтерелүләрен сылтау итеп, Алтын

Монгол сугышчысы

Урдан «бөөк хан» казнасына салым түләүне туктата. Шушы елдан Алтын Урда Чыңгыз империясеннән мөстәкыйль дәүләт булып аерылып чыккан дип исәпләнелә.

Бәркәнең тәхеткә утыруында һәм актив тышкы сәясәт алып баруында урыс кенәзлекләре белән урнашкан дуслык та, һичшиксез, хәлиткеч роль уйнаган. Урыс кенәзләре, һич югында Александр Невскийның теләктәшлеген тоймаса, Бәркә тәхет дөгъваларга керешмәс иде. Чөнки күп санлы Көнчыгыш славян христианнары, Алтын Урда несторианнары белән берләшеп, аңа каршы чыксалар, ул беркайчан да ханлык тәхетенә барып ирешә алмаган булыр иде. Шуңа күрә, мөнәсәбәтләргә ачыкламый торып, аның бу юлга басуы шикле. Моңы дәлилләү өчен мисал эзләп ерак барасы түгел: энә бит, алдан килешү булмагач, мөселман Бәркә тәхеткә килү белән, грузин христиан дәүләте, Алтын Урдага буйсынудан баш тартып, Иран монголлары (Хулагу) ягына күчә. Ә урыс кенәзлекләре тарафыннан мондый баш тарту хәрәкәтләренә булганы тарихка билгеле түгел. Икенче яктан, урыс сәясәтчеләрен Бәркәгә тартылырга мәжбүр иткән житди сәбәпләр дә бар.

Беренчедән, Алтын Урда дәүләтендә христианлык көчәеп китеп, христиан-славяннар белән якынаю өстенлек алса, аның бер-бер артлы көнчыгыш славян кенәзлекләрен йотып жибәрүе мөмкин. Ярый әле, ислам дине андый ук «якынаюга» юл куймый.

Икенчедән, урыс кенәзлекләренең эллә ни сайланьрлык мөмкинлекләре дә булмый. Әйтик, алар Алтын Урда христианнары белән бер блокка керсәләр, Батый вакытында ук шактый тамырланып калган «ислам партиясе» һәм Новгород чикләрендә «Тәре походлары» оештырып маташкан Көнбатыш Аурупа католик тәре йөртүчеләре белән союзга кереп, IV Тәре походының «православ урыс» вариантын кабатламас дип кем әйтә ала? Батый явыннан айнып житә алмаган Урыс иле өчен бу һәлакәткә тиң булып иде. Шуңа күрә, хыялый идеалларга караганда Бәркәнең сузылган кулын кабул итеп алу урысларга, нигездә, түзеп торырылык бер нәрсә булып күренгән. Дөрестән дә, Бәркә тәхеткә килүгә, Хулагу белән сугышка әзерләнүләр, бетмәс-төкәнмәс походлар сазлыгына кереп бата. Шулу ук вакытта, ул урысларга игътибарлы икәнлеген дә искәртеп торырга мәжбүр: Сарай шәһәрендә православ христианнар өчен епархия ачарга рөхсәт бирә; баскаклардан котылырга юл куя һ. б.

Ләкин дөнья фани: 1265 елда Алтын Урдага каршы яңа зур поход әзерләп йөргәндә Хулагу үлеп китә. Бетү куркынычы кимү Алтын Урдада исламга каршы көчләрнең кабат активлашуына китерә. Аерылып чыгарга йөз тоткан эре феодаллар һәм союздаш күршеләр моңардан файдаланып калырга ашыгалар. Бәркәнең үлеме (1266) бу хәрәкәтне тагын да тизләтеп жибәрә. Мөселман Бәркәнең традицияләренә тамырдан балта чабу өчен, аның уллары тәхеттән читләштерәләр. Нугай башлыгындагы эре феодаллар, корылтай жыеп, Батыйның икенче улы Туканнан туган мәжүси динендәге Мәңкү Тимерне хан итеп күтәрәләр. Бу инде Алтын Урданың сәяси үсеше һәм халкы (этносты) формалашу процессы, шул рәвешчә, тагын каршылыклы, катлаулы сынаулар юлына баса дигән сүз. Бәркә, мәсәлән, эзлекле рәвештә Монгол империясеннән аерылу сәясәтен алып барган булса, Мәңкү Тимер, киресенчә, Хулагу кебек Үзәккә буйсыну юлына кайта. Ул үзенәң Алтын Урда ханы булып утыруын Хобылайдан раслата; аңа Кытайдагы сугышлар өчен урыс кенәзлекләреннән гаскәр алырга рөхсәт бирә. Хобылай исә, үз чиратында, арадашчы буларак, 1270 елда Алтын Урданы Иран илханнары белән килештерә. Урыс кенәзлекләре белән дуслашу өчен Мәңкү Тимер христиан чиркәвен һәм руханиларын һәр төрле салымнан азат итә; ислам динендәге сәүдәгәрләргә исә православ урыс жирләрәндә сату итүне тыя. Әгәр хан нәселеннән берәрсе ислам динен кабул итеп алса, тәхеткә хокукын һәм милкен жуя; христиан диненә күчкән ханзадә исә бернинди дә зыян күрми. Мөселман динендәге берәр кеше христианны хурласа, ул үлем жәзасына тартыла. Византиягә жибәрелгән илчелек башында, әлбәттә, сарай архиепископы тора. Кыскасы, Мәңкү Тимер чорында Алтын Урда Батый, Бәркә билгеләгән кыйбадан эзлекле рәвештә кирегә китә. Бу хан хакимиятнең һәм үзәкнең зәгыйфьләнүенә генә китерә. Шулу жирлектә, ун мең (төмән) башы Нугай кебек үзәк дәүләтне үз уенчыгына әйләндергән ярым мөстәкыйль феодаль хахим мәйданга чыга.

Плано Карпини сәяхәтнамәсенең искәрмәсендә Нугай — Жучиның Боһал исемле жиденче малаеннан туган дип күрсәтелә. Байтак чыганаclar аның, һәрхәлдә, хан токымыннан булуын, әмма ата-бабасының төгаен генә билгеле түгеллеген искәртәләр. Шулу ук вакытта, Нугайның Батый хан вакытында ук Донец-Днепр тирәләрәндә биләмә алуы Жучи нәселенә барып тоташуын расласа, икенче яктан, биләмәсенең Сартак жирләре һәм урыс кенәзлекләре арасына урнашуы, аның христиан булганлыгын исбатласа кирәк. Урысларның

аны зурлап, патша дип атаулары (Ижбулдин, 38 б.), тарихны яхшы белүче М. М. Херасковның «Россияда» исемле поэмасында «который в родственный с князьями вшед в союз» дип күрсәтүе, ниһаять, аның Алтын Урдада мөселманнар тәэсире көчәюгә каршы туктаусыз көрәш алып баруы кебек фактлар — барысы аның яшерен христиан булу ихтималын искәртәләр. 50 нче елларда сәяси сизгерлек күрсәтеп кенә ул Бәркә ягына авышкан булса кирәк. Шулу теләктәшлеге аркасында ул гаскәр башы итеп билгеләнә. Мәңкү Тимерне тәхеткә чыгарып исә, ул дәүләттә беренче дәрәжәдәге кеше булып кала. Мәңкү Тимер аны Көнбатыш төбәкләргә чикләнмәгән хокуклы итә. Шуннан соң Нугай Алтын Урда тарихында яңа бер социаль-сәяси күренешне башлап жибәрә: Алтын Урда составыннан рәсми аерылмаган хәлдә, әмма үзәк хөкүмәт идарәсеннән чыгып, мөстәкыйль булып яши башлаган төркемнар (бигрәк тә Идегәй вакытыннан башлап), нугайлар дип атала башлыйлар. Алтын Урда егылганнан соң бу атама акрынлап тулы бер этник төркемгә бирелә башлый. Ләкин бу атаманың этимологиясен, башлангыч этабына гына таянып, турыдан-туры Нугай исеме, Нугай олысы белән генә бәйләп, гадиләштереп аңлату хата булып иде.

Христианлык өстенлеккә чыгу белән Жучи олысында кабат «Сары Тәре походы» традициясе жанланып китә. Бу исә чынлыкта юкка чыккан «Чыңгыз империясе»нә таяну омтылышында, бигрәк тә Нугайның «көнбатыш сәясәте»ндә ачык чагыла. Мәгълүм булганча, Нугай католик дөнья белән үзара тыныч яшәргә, союзга берләшүгә йөз тоткан Карпат урыс кенәзлекләре белән дуслаша. 1272 елда Волюнь кенәзе үзен «Нугайның вассалы» итеп таный. Моның очраклы хәл түгеллеген, Чыңгыз-Батый яулары чорындагыдай Тәре походлары «штабы» белән союзга керү икәнлеген раслаучы фактларның (күрергә теләсәң!) булуы раслый. 1261 елда, әйтик, православ Византия империясе кабат аякка баса, 1269 елда ул, күршесе Болгария белән дуслык солыхы төзеп, Рим сәясәтенә хәвеф сала. Бу блокка каршы кичекмәстән чаралар куллану зарури булып алга килеп баса. Аны нәкъ менә Нугай гамәлгә ашыра. «Византия Алтын Урданың Мисыр белән аралашуына комачаулый, Византия Алтын Урданың дошманы Хулагу дәүләте белән дуслашкан» дигән сылтау белән 1271 елда Нугай Византиягә яу чаба. Бәрелеш булмый диярлек, Византия, күп акча түләп, «солах» сатып ала. Византия императоры, шулу «татар явы» басымы астында, күрәсен, Болгария белән солахны өзеп, католик Венгрия белән дуслык мөнәсәбәтләре урнаштыра һәм 1274 елда Византия чиркәвен генә түгел, Сербия, Болгария православ чиркәүләрен дә Рим папасы хөкеменә буйсындырган «Лион униясе»н кабул итә. Шушы вакыйгалардан соң, Нугайның актив катнашы белән, әлбәттә, унбиш елларга сузылган Болгариягә яу чабулар компаниясе башланып китә. Моңы «Лион униясе»н мәйданга китергән Нугайның «көнбатыш сәясәте» активлыгының иң югары ноктасы дип бәяләп була. Шикләнми әйтергә мөмкин, Нугай «фатыйхасы» буенча 1274 елда Кырым хакиме Тока-Тимер (Жучиның Урда-Ичен исемле беренче улының оныгы) Италиянең Генуя шәһәре сәүдәгәрләренә Солхат қаласында үзләренең сәүдә факторияләрен оештырырга рөхсәт бирә. Шулай итеп, Кырым һәм Кара диңгез сәүдәсе Генуя сәүдәгәрләре кулына күчә.

70 нче елларның икенче яртысынан башлап, төньяк күршеләр — урыслар Нугай игътибарын торган саен ныграк жәлеп итә башлый. Жентекләбрәк караганда, бу хәлләр яктылыгында исбатлау мөмкин булмаган

тенденциялар түгел, ә бәлки бөтенләй башка омтылышлар ятканчы күрергә мөмкин.

Бәркә хан, Александр Невский үлгәч (1263), Владимир кенәзлегенә (димәк, төньяк-көнчыгыш Русиягә) башлык итеп аның олы улы Дмитрийны түгел, бәлки Невскийның энесен — Тверь кенәзе Ярослав Ярославовичны билгели. И. Б. Греков моны «Александр нәсәбе көчәймәсен өчен, мәкер белән эшләнгән усаллык», дип аңлата. Шуннан соң ук китерелгән бер факт та мондый нәтижәнең шактый бәхәсле икәнлеген раслый. И. Б. Греков, әйтик, кенәз Ярослав Ярославовичка бик киң мөмкинлекләр бирелүен искәртә. Нәтижә: максат көчсезләндерү булса, Бәркә ханга «яңа фаворитны» үз кулында курчак итеп кенә тоту кулайрак булмас иде микән? Ахыр килеп, автор тагын да сәеррәк «гаепләүләр» таба: инде Алтын Урданы — аз да түгел, күп тә түгел! — Владимир тәхетеннән мәхрүм ителгән Дмитрийны юк итмәүдә, әйе, әйе, үтермәүдә гаепли. (И. Б. Греков... 34 б.) Күренә ки, автор Сталин заманы «принциплары» буенча фикер йөртә: тәхеткә дөгъвасы булган кешене хокуктан мәхрүм иттеңме, аны «халык дошманы» дип гаепләп, юк итәргә дә кирәк икән... Әгәр чынлап та Дмитрийны үтергән булсалар, шул ук автор, сүз дә юк, Алтын Урданы вәхшиләктә, явызлыкта гаепләргә тотыныр иде. Юк, Бәркә Дмитрийны үтермәгән, аңа Переяславль тәхетен биргән, аңа теләктәшлек белдергән һәм һәрдаим ярдәм итеп торган. Имештер, болар барысы да аны Ярослав Ярославович — Бөек Владимир кенәзенә каршы кую өчен эшләнгән. Алай булгач, ник соң 60 нчы еллар азагында Ярослав белән Дмитрий якынлашу, сәяси бердәмлек юлына аяк басалар. Моно И. Б. Греков мөселман Бәркә үлеп, христианлык тенденциясә көчәеп килгән бер заманда Алтын Урда ягынан Урыс иленә куркыныч көчәю нәтижәсә, дип аңлата. Бу дәлил дә ышандырымлы. Нугайның Балкан яуларына эзерлек алып барган көннәрендә Урыс иленә хәвеф салу, бу — бөтенләй кирәгелмәгән чакта дошманнарны арттыру, йоклап яткан арысланны уяту гына булмас иде микән?

1270 елда Ярослав Ярославович Бөек Владимир кенәзлегә тәхетеннән читләштерелә һәм 1271 елда үтерелә. Аның урынына, бөек кенәз итеп энесе, Кострома кенәзе Василий Ярославович билгеләнә. Шушы вакыйгадан соң үтерелгән кенәз улы, Тверь кенәзе Святослав Ярославович белән Василий арасында «бөек кенәз» тәхетә өчен бетмәс-төкәнмәс ызгышлар башлана. Искә алып үткән тарихчы моны да «урда коткысы» дип аңлата. Ике туган — кан дошман, көчсезләнеп, сәяси мохиттан читләшкәч, «бөек кенәз» тәхетә кабат Александр Невский гайләсенә, Переяславль кенәзе Дмитрий Александрович кулына тапшырыла. Дөрестән дә, беренче карашка, һичнинди мантийгы булмаган кебек бу ызгышлар кемнәрнеңдер (әйтик, явызлык чыганагы Алтын Урданың) котыртуы нәтижәсә буларак кабул ителергә дә мөмкин. Башкарак характердагы мотивлар бөтенләй юкмыни? Бар, әлбәттә. Дөрәс, Бөек Владимир кенәзлегә тәхетәнә Александр Невскийның улын түгел, ә бәлки энесен чыгару белән Бәркә дөнья жәмәгәтчелеге алдында үз узурпациясен, күпмедер күләмдә, аklarга тырышкан. Шуңа бәрабәр рәвештә Алтын Урда даирәсендәге илләрдә тәхет варисларга шул принцип буенча күчә дип ышандырырга теләгән дисәк, әле моны кемнәрнеңдер шик астына алуы мөмкин. Әмма бу еллар фажиғасендә башка сәбәп, башка мотивлар үзләренә объектив өстенлегә ягыннан бәхәскә урын калдырмыйлар кебек. Туктамыш ханга жиңү китергән көрәш (1299), безнеңчә, нәкъ шул 70 нче еллардагы процесслардан башлана.

И. Б. Грековның раславынча, Ярослав Ярославович Бәркә «фавориты» була. Бәлки аны үтерү Бәркә «тармагын» сәяси аренадан тулысынча читләштерү өчен эшләнгәндер? Нугай — Мәңкү Тимер берлеге, Бәркә үлгәч тә, 1266—1267 елларда ук хахимияткә ирешә. Нигә соң алар көндәшне юлдан алып ташлау кебек мөһим эшнә 1270—1271 елларга кичектереп килделәр икән? Икенче версия: бу хәлләр Нугайның Византиягә яу чабу чорында була. Билгеле, Нугайның католик Тәре йөртүчеләр белән дуслашуы һәм бергәләп яу чабарга эзер торулары урыс чиркәвенәң дә башлыгы булган Константинополь патриархын тәшвишкә салмый калмагандыр. Бәлки, урысның чиркәү һәм дәүләт эшлеклеләре арасында (патриарх котыртуы буенча?) Урданың бу сәясәтенә каршы хәрәкәт башлангандыр да, Нугай, бу хәрәкәтне туктатып калу өчен, (Бәркә фавориты икәннән дә искә төшереп), Ярослав Ярославовичны да үтерткәндер?

Әмма Нугай эшчәнлеген Алтын Урда сәясәте дип әйтеп буламы соң? Шушы уңайдан әлегә мәсьәләгә ачыклык кертә алган, тик моңарчы игътибардан читтә калып килгән бер детальне искә төшерик. Византия тарихчылары Нугайның 1271 елгы явы, нигездә, «валахлардан» торган, диләр, хәтта аны еш кына «валах сугышы» дип тә атыйлар. Византиялеләр ул елларда татарлар турында да, кыпчаклар турында да яхшы мәгълүматлы булганнар. Димәк, Византия чыганагы — «беренче чыганак» дәрәжәсендәге житди раслау ул! Нугай гаскәрендә татар булмаган башка бер халык күпчелекне тәшкил иткән дә, византиялеләр аларны йә кимсетеп, йә социаль чуарлыгы өчен «валах» дип атаганнар. Бик ихтимал.

Бу жәһәттән 1252—1257 елларда тар-мар ителгән Галиция кенәзе Даниил Романович һәм аның кияве Бөек Владимир кенәзе Андрей оештырган заговорны искә төшерү урынлы булыр. Аның кыскача эчтәлегә түбәндәгедән гыйбарәт. Мәгълүм булганча, 1252 елда Батый гаскәрләре Сәмәркандне алып, несториан христианнарны суюны оештыралар. Батыйның агасы Бәркә рәсми рәвештә ислам динен кабул итә. Шул яңа сәясәтнең гәүдәләнеше итеп, Батый Болгар мөселманнарын үз канаты астына ала. Шушындый хәлләрдә кыйблалары Көнбатыш католиклар белән (Папа белән) бер булган Бөек Владимир кенәзе Андрей һәм Галиция кенәзе Даниил Романович житәкчелегендә татарларга каршы заговор оештырыла. Әмма бу хәрәкәт урыс кенәзләренәң Алтын Урдага каршы бердәм көрәшенә әйләнәп китми, киресенчә, бу чорда урыс дәүләтчелегенәң гәүдәләнеше булып күтәрелгән Бөек Киев кенәзе Александр Невский үзе башлап заговорга каршы күтәрелә, ярдәм сорап Алтын Урдага килә. Батый, гадәтә буенча, мәсьәләнең мондый «нечкә жирендә» такт күрсәтә, үзе күлгәдә кала. Фәтнәнә бастыруны Александр белән христиан динендәге улы Сартакка йөкли. (Хәзерге тарих китапларында Александрның бу эшчәнлегә хаксызга күлгәдә калдырыла килә.) Ә жиңү даны Сартак гаскәрләренәң башлыгы Неврюйга («Юрий» исемең монголча әйтелешә булса кирәк) бирелә; тарихка ул рус жирләренә «монголларның Неврюй житәкчелегендәге яңа һөжүме» рәвешендә кереп калган.

Александр Невский Неврюй ярдәмендә Бөек Владимир кенәзлегә тәхетәнә кайта. Ә инде фетнәчеләрнең язмышына килсәк, вакыйгалар болайрак булган: Даниил Романовичны Урдага буйсындырыр өчен, 1254 елда — Күремсә житәкчелегендә, ә 1258—1259 елларда — Борындай житәкчелегендә Галициягә ике поход оештырыла.

Бәркә үлгәч, Нугайның Көнбатыш Тәре йөртүчеләр белән шундый кыска тарихи аралык эчендә реаль көчкә әверелерлек хәрби союз төзүе дә әүвәлгеләрнең традициясенә таяну нәтижәсе буларак мөйдәнгә чыккан, күрәсең. Димәк, Нугай хәрәкәте Алтын Урда татар-кыпчакларының таркаулыгы нәтижәсә түгел, ә бәлки, тарихи конъюктурадан файдаланып, «Даниил Романович фетнәсе»нең тарихи реальлеккә ирешүе. Нугай да, татар «федералистларының» башлыгы булуга караганда, Көнбатыш Аурупага, католикларга йөз тоткан Көнбатыш урыс кенәзлекләрендәгә сәяси хәрәкәт башлыгы булып чыга. (Волын кенәзенең үзен Нугай вассалы итеп игълан итүен хәтергә төшерик!)

Шушы күзлектән чыгып караганда, әлеге Бөек Владимир кенәзлегендәгә сәер хәлләр дә сәяси вакыйгалар рәвешен ала түгелме соң? Нугай яулары турындагы мәғлүматларда бүген инде асыл мәғнәсен («Мәңкү Тимер үзенең татар гаскәрләре белән катнашты» диелә) һәм төмөн югалткан сагыз кебек хәбәрләр генә төркәлеп калган түгелме соң? Бәлки шуңадыр да без Нугай гаскәрен «татар явы» дип карарга өйрәтелгәнbez.

Болары — мәсьәләнең бер ягы. Икенчедән, «валахлар» — цивилизациясез, дәүләтчелек сыман социаль оешмага берләшмәгән халыклар булган. Күрәсең, Нугай гаскәрендә «бродниклар» — монгол яуларынан соң урыс кенәзлекләрендә күпләп формалашкан «качаклар» — сизелерлек урын тоткандыр. Тарихчылар, гадәттә, Дон-Запорожье казакларын XV—XVI гасырларда формалаша башлаган, дип аңлаталар. Болай дип әйтү, безнеңчә, беринди дөреслеккә дә туры килми. XVI—XVII гасырларда урыс самодержавиесе «нугайлыкка» күчкән Алтын Урда халкын Америка һиндларын юк итүдән ким булмаган дәрәжәдә кырган бер вакытта урыс кешесенең Дон елгасы тугайларына качып төпләнүе мөмкин булмаган хәл, әлбәттә. Күрәсең, Дон-Днепр буйларындагы казаклыкка нигез салучы да шул ук Нугай булган. Ул урыс бродникларын, «реестр казаклары» итеп, үзенә хезмәткә алган; аларга Днепрда, Сечьта, Дон буйларында үз идарәләре белән яши торган авыллар төзүгә рөхсәт иткән һәм мөмкинлек биргән. Самодержавие тарафыннан эзерлекләнүче кешеләрнең мондый «үз» булып калган урыс казак авылларына күчеп килүе, XVI—XVII гасырларның киеренке шартларында теләктәшлек күрсәтү билгесе, дип кенә кабул ителергә мөмкин.

Нугайның 50 нче еллардагы «Даниил Романовичлар фетнәсе»н гамәлгә ашырырга алынуы — үзара дошманлашучы урыс кенәзләре Ярослав Ярославович белән Дмитрий Александровичны үзара килешү төзүгә һәм Александр Невский сәясәтен яклау юлына басарга мәжбүр итә. Ул сәясәт исә көнбатыш урыс өлкәләренең католик Тәре йөртүчеләр союзына каршы Алтын Урда ханын актив файдалануын күз алдында тотып, ягъни капма-каршы куелган бу ике коалиция ызгышында Алтын Урданы үз якларына аудару өчен көрәш башлана. Күрәсең, Владимир һәм Переяславль кенәзләре союзы, нигездә, Нугай каршылыгын җиңеп, Алтын Урданы Батый, Бәркә сәясәтенә кайтаруны максат итеп куя. Әмма Мәңкү Тимер вакытында (1260—1280) Алтын Урда ханы күбрәк Нугай ихтыярына буйсынган була. Урыс кенәзлекләре коалициясә исә Нугай белән көрәштә Алтын Урдасын ниндидер теләк-омтылышлардан ары уза алмыйлар, үзара рәсми «килешүләр» белән генә чикләнәләр. Нугай да, үз чиратында, Ярослав Ярославович үтерелгәч, мондый килешүләргә әллә ни зур игътибар бирми, килешүнең башындарак торган Бөек Владимир кенәзгә тәхеттән читләштерү-

дән ары китми. Әмма Мәңкү Тимер үлү белән (1280), Алтын Урда тәхетенә энесе Тога Мәңкүне утыртканнан соң (1280—1287), Нугайның хәле катлауланганнан-катлаулана бара. Тога Мәңкү шаман динендәгә кеше була. Имештер, ул 1282 елда Иранда Хулагуның оныгы илхан Әхмәт Тәкүдарның ислам диненә күчкән ишеткәч, үзе дә ислам динен кабул итә. Алай гына да түгел, исламга ихлас күңелдән бирелеп, хатта суфи булып киткән, диләр. Вакыйгалар мәсьәләнең җитди-рәк торганын да искәртә кебек. Тога Мәңкү шул юл белән Нугай кул астыннан котылырга уйлый, күрәсең. Ни дә булса булган, тик ахыр чиктә ислам диненә күчкән хан тәхеттән читләштерелә; Нугай күрсәтмәсә буенча, ил белән Мәңкү Тимернең олы улы Тога Буга идарә итә башлый.

Бәркәдән соң Алтын Урда ханнарының нинди хәлдә булуын Зәки Вәлиди төркәп куйган мәғнәлә бер очрак аеруча ачык чагылдыра сыман. Тога Мәңкү акылга җиңелрәк булган, имеш. Бервакыт Монголиядән (Кытайдан) күренекле бер вәкил килә. Аны хан белән очраштырырга булалар. Хан кунак белән сөйләшкәндә, кирәкмәгән сүз ычкындырмасын өчен, аягына җеп бәйләп куялар. Теге кирәкмәс нәрсә сөйли башласа, өстәл астыннан җепне тарталар икән. Очрашып сөйләшә башлау белән җепне тарталар бит, шайтан алгыры. Хан туктап кала. Кунакның бу хәлгә гәҗәпләнүен күреп, хан: «Тагын да әйтер сүзләрем бар иде дә, аягыма бәйләнгән җепне тарттылар шул», — дип куя.

Әйе, бу чорда ханнарның аяк-кулларына бәйләнгән җепнең очы Нугай кулында була шул. Шуңа күрә Алтын Урданы Нугай бауларыннан ычкындыру өчен көрәш һич тукталмаган. Бу хәрәкәттә Төньяк-Көнчыгыш урыс кенәзлекләре дә катнашкан, дип әйтергә нигез бар. Чөнки Нугай бу төбәкләргә дә уяу сак астында тоткан. Мисал өчен, Дмитрий Александрович 1277 елда Бөек Владимир тәхетенә утыру белән ул аңа каршы энесе — Городец кенәзе Андрей Александровичны өстөрә; 1282 елда кенәз Андрей, Нугайдан ярдәм алып, абыйсын Бөек Владимир тәхетеннән куа; күрәсең, Алтын Урдадан ярдәм алып, 1283 елда Дмитрий кабат Владимир тәхетенә кайта һ. б.

Нугайның «курчакларны» хәрәкәткә китерүче җеп белән оста идарә итүе Алтын Урда мисалында тагын да ачыграк чагыла кебек.

Мәңкү Тимер ханның ун углы була. Аларның алтысы, Тога Буганың тәхет дөгъвалавын яклап, көчле бер сәяси төркем барлыкка китерәләр. Нугайның унбиш елга сузылган Венгрия, Польша, Галиция, Волын походларында катнашып, Тога Буга ышаныч казана һәм, 1283 еллардан башлап, тәхеттән читләштерелгән Тога Мәңкү исеменнән Алтын Урда белән идарә итә. Соңрак (1287—1291) тәхеткә үзе утыра. Кече энесе Тукта җитәкчелегендәгә төркем исә аның тәхеткә күтәрелүенә каршы чыга. Тукта җиңелә һәм эзәрлекләүләрдән кытылу өчен Нугай кул астына кача. «Батый хан миңа үзара ызгышучы туганнарны килештерү бурычын йөкләгән» — дип, Нугай аны үз канаты астына ала. 1291 елда исә Тукта, Нугай ярдәме белән постырма ясап, Тога Буганы һәм башка туганнарын кулга төшерә; аларны җәзалап үтергәннән соң үзен «хан» дип игълан итә. Моңа җавап итеп — кунак ашы, кара-каршы! — Тукта аңа Кырымны бирә.

Тукта да шаман динендә була. Әмма мондый ханнар да, Мәңкү Тимер заманнарындагы кебек, ышаныч калмый. 1293 елда ук инде Нугайның уллары хан биләмәләренә яу чабалар. Конфликт, күрәсең, бөтен Көнчыгыш Аурупа күләмендә хәзерләнгән була. Урыс җирләрендә дә, әнә, туган белән туган арасында чә-

Епископлар да съездда «дога» уку белән генә чик-
ләнмәгәннәр, күрәсең; чиркәү һәм руханилар аша алар

Моның да үз сәбәпләре бар. Чөнки Нугай фетнәсе чорында, Алтын Урда сәясәте Көнбатышка ныграк авышу белән, Батый һәм Бәркә заманында башланган исламлашу процессы бөтенләй үк юкка чыкмый. Алтын Урда бу чорда ике сәяси-географик зонага бүленә: беренчесе — Дон, Днепр, Карпат буйларын эченә алганы, Нугай тырышлыгы белән Көнбатыш авантюраларына кереп бата; икенчесе — Идел буе, Кавказ алды, Хәрәзем регионнары, сәясәттән читләштерелгән «ислам дөньясы» — социаль-иқтисади үсеш юлын сайлый. Ханнар һәм Нугай әмир илнең сәяси-иқтисади ихтияжлары белән ичининди органик бәйләнеше булмаган Балканга, Венгрия, Польшага яу чабу белән исәrlәнгән бер чакта, Идел буе мөселманнары дала уртасында, киләчәктә империянең нигез ташы булып ятачак Сарай Бәркә шәһәрән күтәрәләр, Бөек шәһәр (Бүләр) чәчәк ата, Ага Базар (Болгарда) Якын һәм Урта Көнчыгыш сәүдәсенең олы ярминкә үзәгенә әверелә. Ибн Батутаны гажәпкә калдырган Төньяк Кавказ — Идел

буйларының исәпсез-хисапсыз жылкы көтүләрен һинд-станга илтәп сату да эзгә салына. Әлегә икътисади активлык үзәгендә Түбән һәм Урта Идел күчмәләре түгел, ә бәлки шәһәр мәдәниятенә, бай һөнәр-сәүдә традицияләренә ия булган Болгар мөселманнары торган. Алар бу тарихи эшчәнлеккә инде «болгар» буларак түгел, Алтын Урданы төзүчеләр — «татарлар» буларак башкаралар. Алар — яңа дәүләтчелек нигезендә төрлө төрки этник төркемнәрдән укмашучы этносның, төбәктәге этник процессның үзәгендә торалар; тел, мәдәният; сәнгать өлкәсендә бу этнос үзенчәлекләрен формалаштыруда хәлиткеч роль уйныйлар. Һәм бу процесс Идел буйе төркиләрен «болгарлаштыру» юнәлешендә түгел, күргәнөбезчә, «татарлашу» юнәлешендә бара.

Нугай йогынтысыннан чыга алмаган ханнарның сәяси-социаль башбаштаклыклары нәтижәсендә Алтын Урда XIV йөз башында тирән социаль-икътисади кризис — тетрәнү алдына килеп баса. 1300 елдан башлап өч-дүрт елга сузылган корылык, ачлык илнең теңкәсен корыта. Корылык елларына ук тоташып, ат-сарык үлгә башлана (А. Ю. Якубовский. «Золотая орда...», 88 б.). Дәүләтне бөтенләй таралып китүдән, котылгысыз һәлакәттән мөселманнар тырышлыгы белән үсеш алган һөнәрчелек һәм актив сәүдә мөнәсәбәтләре генә саклап кала. Тукта үлгәннән соң, дәүләт белән идарә итү ислам дине вәкилләре кулына күчә. Илнең күренекле әмире Котлы Тимер, тәхет варисы, Туктаның улы Илбасмышны үтереп, Мәңкү Тимернең Тугрылча дигән улының улы булган ислам динендәге Үзбәккә тәхеткә утырта. Яңа хан башкаланы рәсми рәвештә Сарай Бәркә шәһәренә күчәрә; гомумән, шәһәр тормышын дәүләткүләм сәясәтнең үзәгенә куя, ислам дине тулы жиңүгә ирешә. 1357 елда христианнар Үзбәк хан улы Бирдәбәккә тәхеткә күтәрсәләр дә, ул анда озак утыра алмый, христиан булганы өчен тиздән куыла.

Үзбәк ханның сәяси эшчәнлеген Бәркә хан сәясәте белән чагыштырып карау безгә хакыйкәтне ачып бирә кебек. Билгеле булганча, мөселман Бәркә хан Алтын Урда тәхетенә килгәч, ул мөселман-болгарларны яңа дәүләт составында хезмәттәшлеккә чакыра. Үзбәк хан вакытында исә, тирән кризис кичергән Алтын Урда дәүләтенә Идел-Хәрәзем мөселманнары икътисади төрәк-таяныч булалар, шул базиска лаеклы мөселман ханын — үз ханнарын утырталар. Икенче төрлө итеп әйткәндә, күзгә күренми торган житди «урын алыштырулар» барлыкка килә: элеккеге монгол олысы Батый династиясен тәхеттә саклаган хәлдә, моңарчы үзәгендә болгарлар торган Алтын Урда «татарлары» — Идел буйе мөселманнары дәүләтенә әйләнә. Урыс тарихчылары бу үзгәрешләрнең асылын бозып күрсәтеп, аны «Алтын Урданың исламлашуы» дигән уйдырмага кайтарып калдырырга күпме генә тырышмасыннар, хакыйкәт барыбер шытып чыга ул.

**Хезмәт Наис ГАМБӘРОВ эшкәртүендә
тәкъдим ителә.**

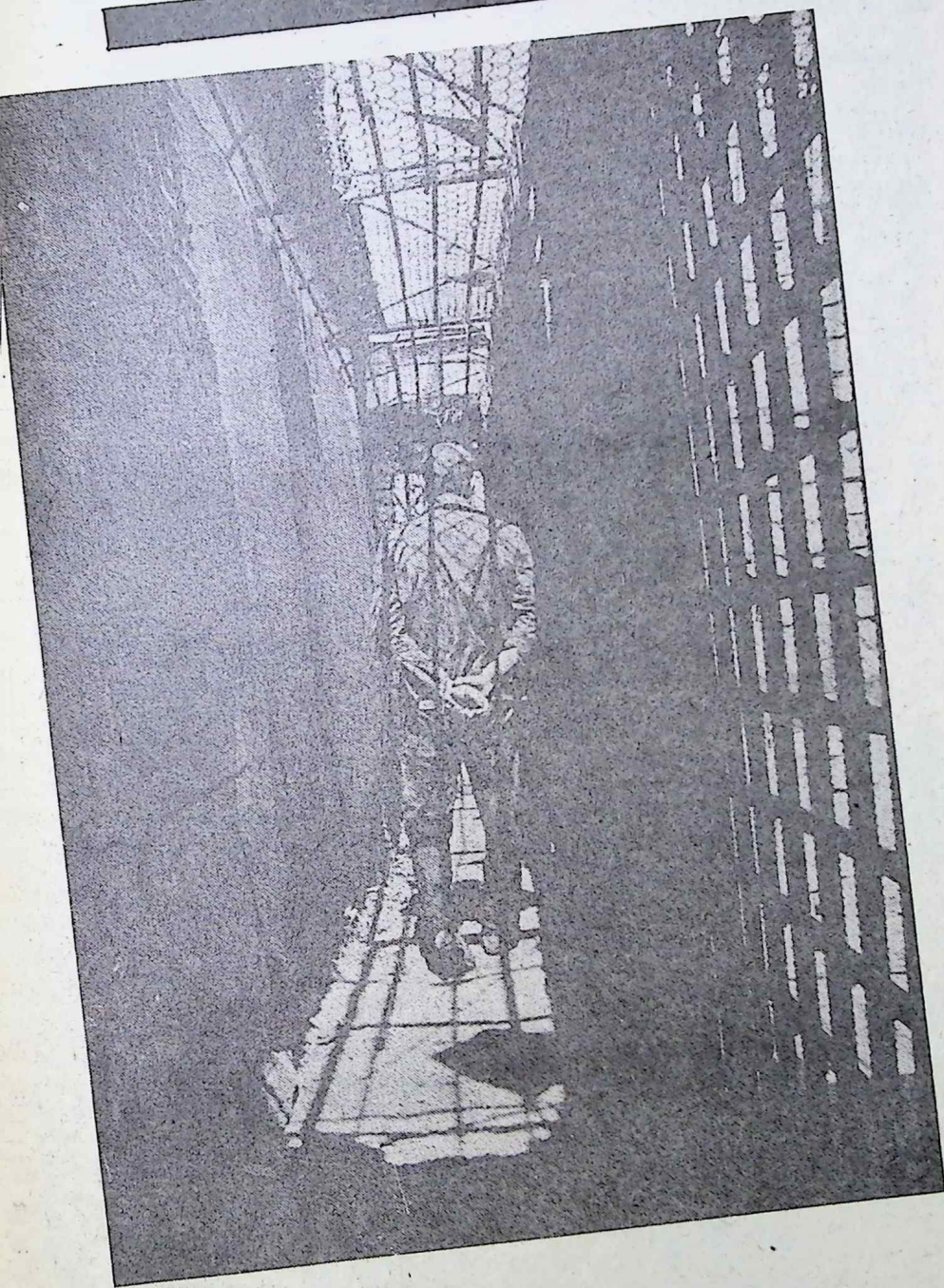
КАЗАН ЗИНДАНЫ

С

ОТВЕТЛАР СОЮЗЫНДА 30 миллион кеше төрмәдә утырып чыккан. 30 миллион кеше жинаять кылган! Зурлыгы белән Казан кебек булган 30 шәһәрдә яшәүчеләр санына тигез бу!

Хәзерге вакытта зинданнарда бер миллионнан артык тоткын утыра. Бу «бер миллионнан артык»ны «сүтеп кара-саң», менә нәрсә килеп чыга: хөкем ителгән 750 мең кеше төрмәләрдә һәм колонияләрдә ята, 220 мең изоляторларда хөкем карарын көтә, 150 мең исә махсус комендатуралар күзәтчелеге астында, ягъни «химиядә». Калган 150 мең кеше мәҗбүри рәвештә хроник эчкечеләр һәм наркоманнар өчен төзелгән терелтү-хезмәт ханәләрендә тотыла.

Әлбәттә, бу саннар якынча гына. Әмма шул булган кадәр дә күңелдә авыр тойгы калдыра. Совет төзәтү системасын бит бүгенге цивилизация дөньясында «төзәтү» дип түгел, ә бәлки «бозу» дип аңласаң да ярый. Тоткыннарның дүрттән бере зинданнан чыгуга янә жинаять кыла да, ирегәннән янә мәхрүм ителә. Бу нисбәттән мисалга Япо-

Р. Галеев фотолары

нияне алсак, анда зинданда утырып чыгуучыларның йөздән бише генә шунда барып элэгә. Монда төзәтү-хезмәт урыннарында эшләүче хезмәткәрләрне генә гаепләү урынлымы соң?

— Изоляторга кертергә? Пресса өчен әллә язар тема беткәнме?

Казан зинданнарының берсенә керү өчен рәхсәт алып йөргәндә бу сәерсенүле сорауларны миңа берничә тапкыр ишетергә туры килде. Эчке эшләр министрлыгы идарәсенең эре түрәләре әйтте моны. Әлбәттә, аларның пресса белән эш йөртергә теләкләре юклыгын аңларга да була. Үлемгә хөкем ителгән тоткын Акимов хакында Казан газеталарының берсе язып чыкканы да онытмаганнар булса кирәк. Ә ул чакта шактый гына кеше жавапка да тартылды — берәүләр житәкчелек иткән урыннарыннан очты, икенчеләр хурлыклы рәвештә эшеннән куылды, өченчеләргә исә үзләренә хөкем карарын көтәргә калды... Ә прессаны каныгуда һәм эшне каралтып күрсәтүдә гаепләү юкка гына булган икән. Үлем алдыннан рецидивист Акимов Казан зинданчыларының нинди түбәнлекләргә төшүләрен, тоткыннарга төрлечә явызлык кылуларын сөйләп кенә биргән иде, югыйсә.

Ул зиндан хакында күп язылды инде. Ә бүгенге язмабыз исә халык телендә «Петрушка разъездындагы төрмә» дип йөртелүче изолятордагылар турында. Сүз уңаеннан шунысын да әйттик, бу төрмә «зек»лар, ягъни тоткыннар арасында да абруйлы, дәрәжәле санала.

Эчке эшләр министрлыгы Идарәсе түрәләренең «Әллә язар тема беткәнме?» дигән сүзләреннән соң уйга калдым һәм үзем өчен тагын шул ук нәтиҗәне ясадым: зинданнар турында язарга кирәк! Әлбәттә, бу эшкә җинаятьчелек белән, хөкем бирү мәсьәләләре бе-

лән шөгыльләнүчеләр алынса, бермә-бер яхшырак та бит... Әмма андыйлар, кызганыч ки, юк диярлек: ә төрмә тормышына караган мәсьәләләр муеннан ашкан. Ул мәсьәләләр исә беренче чиратта төрмә хезмәткәрләренең үзләренә кыенлык тудырлар.

Хәзерге заманда төрмәдә эшләү — иң куркыныч хезмәтләрнең берсе. Тоткыннарның һәр төрле баш күтәрүләре, заложниклар кулга төшерүе киң таралган күренешкә әверелде.

Шушы елның азыннан төрмә хезмәткәрләренең эш хакы да күтәрелгән, хәзер аларга кайбер өстенлекләрдән дә файдаланырга мөмкинлек арткан. Шуңа да карамас-тан, төрмә эше белән кызыксыну-чыларның саны әллә ни күп түгел. Зиндан хезмәткәрләре кайчагында үзләренең кайда эшләүләренә хәтта гаиләләренә дә белгертмиләр икән. «Төрмәчә! Ниткән хезмәт бу!» Төрмәчеләр үзләре дә бу сүзгә әйтергә авырсыналар. Ожегов сүзлегеннән караган идем, анда бу вазифа «төрмә надзирателе» дигәннең аңлата.

Хәзер хәбәрдарлык сәясәте төрмә хезмәткәрләре арасында киң яклау таба. Элегрәк, мәсәлән, газета хәбәрчесенә «төрмәгә элгү» турында (тьфү, тыфү, Аллам сакласын) хыялланырга гына була иде. Ә хәзер исә бу эшне Мәскәү катнашыннан башка да хәл итәргә мөмкин.

Бу язмага мин әүвәл «Идел елгасына караган камерада репортаж» дип исем куярга уйлаган идем. Чөнки бу Казан зинданы чынлап та Идел ярына урнашкан.

Беренче күзәтүләремнән соң ук ошбу төрмәнең тоткыннарны тышкы дөньядан тулаем аерып куйганлыгына шик туды. Аларның иректәгеләр белән очрашып-күрешеп торыуы монда гадәти күренешкә әйләнгән. Хәтта төрмә тәрәзәсеннән ыгы-зыгылы урамга хат ташлап була — ирекке юлланган бу хатлар тыгызлап төрелгән, һәм алар жиргә снаряд кебек очып төшәләр. Ә тәрәзә аша сөйләшүләргә ничек булса да мөмкинлек бирмәскә тырышалар — йә «Маяк» радиостанциясен тоташтырып куялар, йә...

Бу зиндан төньяк белән көньякны, мәшрик белән мәгърибне тоташтыра торган урын. Совет Жинаятьчелек Кодексының күп төрле статьялары буенча утыручы тоткыннар үзенчәлекле төрмә Вавилонында очрашалар һәм башка төрмәләргә күчүгә көтәп яталар. Бу зиндан аша тәүлеккә 200 гә якын

тоткын үтә. Аллага шөкер, СИЗО № 2 дән (бу зиндан урысча шулай атап йөртелә) әлегә кадәр бер генә жинаятьче дә качмаган. Әмма хикмәт монда башкада. Берничә мәртәбә хөкем ителгән жинаятьче белән балигъ булмаган яисә беренче тапкыр ирегәннән мәхрүм ителгән кешене ничек итеп бер камерага утыртмыйча аралап калырга? Авыру тоткыннарны, бигрәк тә туберкулездан интегүчеләрне аерым камераларга ябарга кирәк. «Абруйлылар»ны «кимсетелгәннәр» белән тоту да төрмә эчендә төрле жинаятьчеләргә юл ача. Хөкем ителгән элекке милиция хезмәткәрләренә дә аерым игътибар кирәк.

Бүгенге әңгәмәдәшем — әлегә зиндан хужасы вазифаларын үтәүче майор Илдар Шәйхулла улы Кәрибуллин. Аңарчы бу урынны тәҗрибәле Михаил Марфин биләгән булган. Ул күптән түгел генә дөньядан киткән икән. Кәрибуллин житәкләгән коллектив Марфин урнаштырган тәртип-кагыйдәләргә төгәл саклый. Ул тәртипләр исә төрмәчеләрнең дә, тоткыннарның мәнфәгатьләренә туры килә.

Шулай бер тапкыр, төрмә хезмәткәренең тоткыннарга тупас мөнәсәбәт күрсәтүе аркасында, юктан гына жәнжал чыкмый кала. Күп очракта төрмәчеләр мондый жәнжалларның башта ук тамырына балта чабу ягын карыйлар. Мәсәлән, тоткыннарга килә торган сунны туктатып куялар. Ә камера-ларда: «Су бир! Давай су-у! Су-у-у!» — дигән ачулы авазлар яңгырый. Ә судан башка торып булмый — тынарга мәжбүр була-лар. Яисә ике зур этап очраша... Ә тоткыннарның һәркайсына ятак табу, аларга кешеләргә хезмәт күрсәтү, гомумән, мөмкин түгел. Бу очракта төрмә администрациясе килеп туган авыр хәлне тоткыннар-га сабыр гына аңлата һәм тоткын-нар аңлый — алар тарафыннан бернинди зар-интизар да, ризасызлык та ишетелми.

Ә төрмәчеләргә тоткыннарны нигезсез жәберләвенә килсәк, төрмәчә монда үзе гаепле. Төрмә житәкчеләргә дәрәжә карар чыгара: хезмәткәр тоткыннар каршында гафу үтенергә тиеш.

— Бу дәрәжә карар булып чыкты, — ди Илдар Кәрибуллин. — Тоткынның шәхесен кимсетү, аның кешелек сыйфатларын түбәнсетү белән генә тәртипкә дә ирешү мөмкин түгел, үзара яхшы мөнәсәбәт тә тудырып булмый. Законнан тыш без берни дә кылырга тиеш тү-

гел. Хөкем ителгән кешегә, беренче чиратта, аңа тиешле шатларны булдырырга, аннан соң гына инде аңардан үз вазифаларын үтәүне таләп итәргә кирәк.

Зинданда барысы да ал да гөл икән дип, берүк ялгыша күрмәгез. Тоткыннар арасында ачлык игълан итүчеләр дә, үз-үзенәң әгъзаларын бозучылар да, кан тамырларын кысучылар да бар. Боларның һәммәсе дә — төрмә житәкчеләгенә каршы дөгъва белдерү ысуллары. Кайсына хөкем карарын чыгарганда мәрхәмәтсез тикшерүче эләккән, ә кайберсенә исә мәгънәсез адвокат туры килгән...

Тоткыннар белән нинди мөгамәләдә булырга кирәклеге, мөгаен, баш төрмәчә (ул хезмәт вазифасын моңсу шаянлык белән шулай дип атады) Риф Хәйретдин улы Моратов шактый сурәтләнеп әйтә бирде:

— Тоткыннар белән мөнәсәбәт гади: «Әгәр син сине сак астына алганнар икән, мин инде сине сакларга тиеш. Без дошманнар түгел». Үтерүчегә ул, каракмы, көчләүчегә — андамыни хикмәт. Иң мөһиме — ул тере кеше. Тоткынга шәхси мөнәсәбәт нинди булуга да карамастан, төрмә хезмәткәре эш вакытында хис-тойгыга бирелмәскә, салкын канлылык сакларга тиеш.

— Хәтта ул тоткын кеше ашаучы булса дамы?

— Нишлисез бит, хет дистәләгән яңа Суклетиннарны китерсеннәр — безнең эш аларны кабул итеп алу. Әлбәттә ул вакыйга күңелләргә тетрәтте. Иң әүвәл тоткыннар үзләре дә бу хәлгә нәфрәт белдерделәр. Ул каннибал (кеше ашаучы) хөкем карары нигезендә атып үтерелде. Ә менә аның иптәше Мәдинә бу арада күздән югалды әле. Башта аны Чувашиядәге Козловка зинданына утырттылар. Мәдинә анда да төрмә житәкчеләгенә мәшәкать тудырган. Эш шунда ки, андагы тоткыннар бу кеше ашаучыга шарт куйганнар: йә үзең асылынасың, яисә...

Төзәтү-тәрбияләү хезмәте житәкчеләргә Риф Моратовка мине зиндан белән таныштыру вазифасын йөкләгән иде. Риф кызыклы әңгәмәдәш тә булып чыкты. Зинданга эшкә килгәнчегә кадәр ул жинаятьчеләргә тоту белән шөгыльләнгән. Жинаятьчеләр дөньясы белән яхшы ук таныш булганга, Моратовның абруе тоткыннар арасында да зур. Ә ул абруйны булдыру, баксаң, ай-һай бик авыр икән.

Үз хезмәтен яхшы белеп, аны

югары дәрәжәдә башкаручы хезмәткәрләр бу зинданда шактый ук. Мәсәлән, начальник урынбасары Геннадий Трубников (хәзер ул СИЗО №1 начальнигы), өлкән контролер старшина Виктор Макарушкин, корпус башлыгы старшина Илдар Якупов, режим һәм сак бүлегенең өлкән инспекторы капитан Владимир Литвинчук, корпус башлыгы старшина Валентина Рәхмәтуллина (тоткыннар аңа «әни» дип дәшәләр), хәлиткеч мәсьәләләр буенча җаваплы хезмәткәр капитан Виктор Шурков, майор Юрий Паткин... Әлбәттә, бу исемлеккә әле тагын да дәвам итеп була.

Алар тоткыннарның эчке дөньясын тоя алырлык сәләткә ия. Сүз уңаеннан шуны да әйтәсе килә: һәр зинданда психолог, психотерапевт һәм дин әһеле булса, аларның штабын булдырсалар, бер дә начар булмас иде. Әлбәттә, килер бер көн, дәүләт бу чыгымнарны капларга акча да бирер, әмма әлегә бу мәсьәлә, ягъни кешене тәрбияләү-төзәтү эшен аның эчке дөньясынан башларга кирәклегә беркемне дә кызыксындырмый.

Ә күңел дигәнең азау теше ярган ата җинаятьчедә дә бар бит ул. Гадәти Ленин бүлмәләре, кызыл почмаклар, агитация вә пропаганда — тәрбия өчен мәгънәсез чаралар. Ә кешенең йөрәгенә үтәрлек сүзгә кем әйтер?..

Төрмә төрмә инде ул. Ирегеннән беренче төртәбә мәхрүм ителгән кешенең тәүге тапкыр зиндан бусагасын атлап керүгә үк җанына кадала торган нәрсә — артында шалтыр-шолтыр ачылып бикләнгән торган тимер рәшәткәлә ишекләр. Читлек...

Кулымдагы диктофон зинданда йөргәндә ишетелгән тавышларны язып барды. Магнитлы язманың өчтән бере — корпус-корпуска йөргән аяк тавышлары, тимер чыңы, колак тондыргыч шалтырау. Һәммәсә дә милиция турындагы фильмнардагыча — этләр, рәшәткәлә баскычлар, ярымкараңгы озын коридорлар һәм ишекләр, ишекләр, ишекләр...

Шулай да, Казан зинданы башка җирдәгә зинданнарда аерыла. Ни белән?

Миңа калса, тоткыннарның яшәү-көнкуреш шартлары да биредә уңайлырак, мөнәсәбәт тә шактый кешелекле... Моны Советлар иле төрмәләрен йөрәп чыккан теләсә кайсы тоткын раслый ала. Урын-җирне дә гел алмаштырып тора-лар, камерада хәтта сунуы да кайна-

тып алырга мөмкин икән.

Тоткыннар атна саен мунчага йөриләр. Бу арестант мунчасын кереп карагач, ис-акылларым китте. Андагы чисталык! Шәһәр мунчасында юынучы ирекле гражданныр мондагыдай чисталыкны, иманым камил, әле күргәннәре дә юктыр. Монда резин күсәкләр белән ашыктырып тормыйлар, тоткыннарға рәхәтләнеп юынырга, чабынырга мөмкин, Камераларда парашалар да юк. Яхшы сыйфатлы сантехника бар. Кыскасы, бу зиндандагы яшәү шартлары тоткынның шөхәсән кимсетмәс өчен көйләнгән.

Бу мәгълүматларны укучы, әлбәттә, үзенчә кабул итәр. «Нигә дип кече күңелләнергә? Кеше яши торган шартларда яшиләр икән — яшәсеннәр, юкка гажәпләнәсе түгел» — дияр берсе. Ә икенчесе исә аптырашта калыр: «Шайтан белсен боларны! Караклар һәм кеше үтерүчеләр өчен төрмә түгел, ә гүя ял йорты ачканнар».

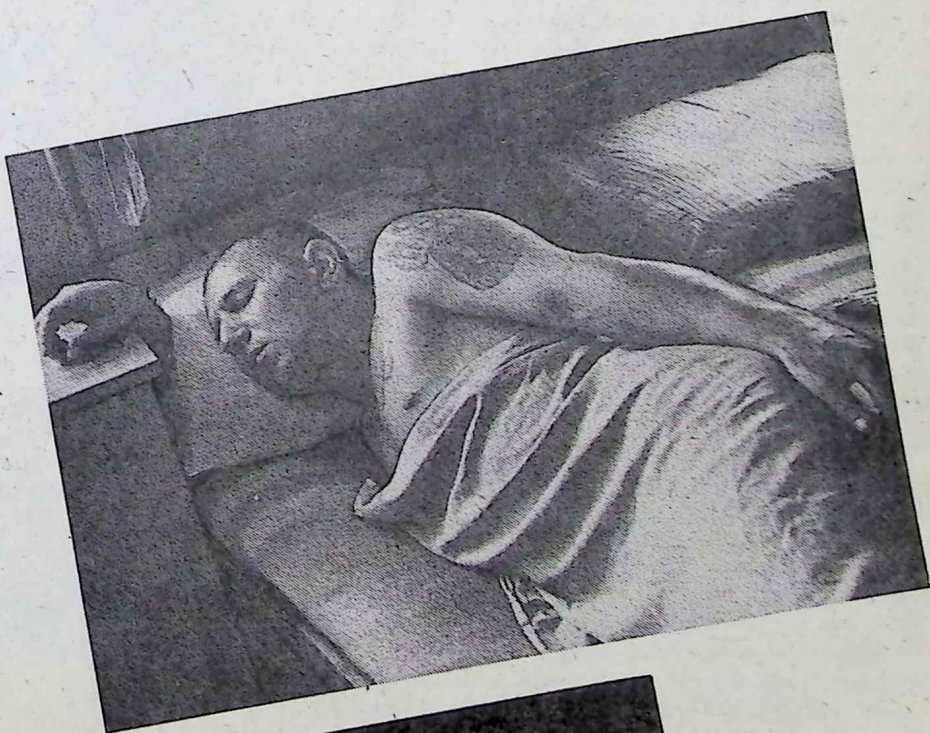
Минем фикерем болайрак. Җәзага тартуны мин чиста ятак җәймәсеннән мәхрүм итү дип түгел, ә яши торган иркенлегенә, киңлегенә чикләү дип аңлыйм. Аннан килеп, нинди генә шартлар тудырма, төрмә төрмә инде ул, аның диварлары һәрдаим тоткынның күңелен изеп тора.

— Күптән түгел генә Чурбановның Израиль журналисты белән әңгәмәсен укыдым, — ди Риф Моратов. — Гел совет төзәтү-тәрбияләү системасыннан зарлану,

тәнкыйтьләү анда. Министрның элекке урынбасары, хәзер исә зинданда утыручы Чурбанов үзен төрмә, лагерь эшләреннән бернинди дә хәбәр булмаган кеше кебек то-та. Сөзгә гажәп булып тоелмыймы бу? Ә миңа — юк! Чөнки югарыда утыручы түрәләр безне борчыган мәсьәләләрдән хәбәрдар түгел иделәр. Хәзергә түрәләр дә, шул ук Пуго, мәсәлән, тоткыннарның ничек яшәвен, зиндан хәлләрен, гомумән, белмиләр.

Шау-шулы базарларда кеше ышанмаслык бәяләр... Ничек булдыра аласың — шулай боргалан. Икмәк һәм тәмәке бунтлары турында ишетеп торабыз. Тоткыннарға да шул ук тәмәке, шикәр, ит кирәк. Сүз уңаеннан әйткәндә, төрмәдә утыручыларга азык-төлек иректәгеләргә талон буенча бирелгәннән ике тапкыр артыграк сарыф ителә. Шулай менә! Бу юлларны укыгач, берәр тәэминатчы, бәлкем, мык астыннан гына көлөп тә куяр: «Зинданда утыручыларга печенье бирергәме? Һе, балаларга да юк ич!»

Әлбәттә, Моратов әйткәннәр белән килешергә дә, бәхәсләшергә дә була. Әмма зиндандагы четерекле мәсьәләләргә хәл иткәндә аннан ни файда?! Тормышта төрлө хәлләр була. Зинданда да үлүчеләр, яисә үз-үзләрен үтерүчеләр бар. Бу нисбәттән, төрмә житәкчеләгә мәетне туганнарына бирергәме, юкмы — үзе хәл итә. Элек тоткынның мәетен туганнарына тапшыру катгый тыелган була. Әтисе-

нең, улының, иренең яисә кызының кабере янына килеп күз яше дә түгәргә хакы булмаган кешеләрдән зарлануларны күп иштергә туры килә иде. Сүз дә юк, дилбегәне вакыт-вакыт бушатып алу, әлбәттә, зарури нәрсә. Тоткыннар оештырган бунтларның күбесе таяк белән тәрбияләү гадәткә кергән, «үрнәк төрмә» дип аталган урыннарда еш-рак була икән. Мәсәлән, Саратов төрмәсендә тоткыннар инкубатор чебиләре кебек: һәммәсенең күкрәгенә ярлык тагылган, жәйге чөл-ләдә дә аларны пинжәкләрен гел төймәләнгән килеш кияргә мәж-бүр ителәр икән. Кыскасы — «фир-ма»! Читтәге зиндан хезмәткәрләр-рен махсус рәвештә «алдынгы тәҗрибәгә өйрәнергә» алып килә-ләр икән монда. Һәм шул күз буяу-чылык фонында коточкыч бунт килеп чыга. Яндырулар, погром-нар, имгәнүләр белән. Ни кылмак кирәк? Өйдән юлланган азык-төлек посылкаларын алырга рөхсәт итәр-гәме? Паханнарның үзеннән көчсез камерадашыннан паекларын тар-тып алуын белгән хәлдәме? Кырык градуслы чөлләдә аларга чише-нергә рөхсәт бирергәме, яисә йөрәк чирлеләрне приступ булма-сын дип, кадерләп торыргамы? Әлбәттә, тоткыннарны карцержа юк кына гаеп кылсалар да утыртып куярга мөмкиннәр. Үзен әдәпсез тоткан теләсә кайсы тоткын янына кереп, сүгенмичә, күсәк күтәрми-чә, тыныч кына сөйләшеп тә була. Мондый очракта аларның тәртибе бик үк яхшырып китмәсә дә, һәр-хәлдә, начар да булмый.

Төрмәдәге яшәешнең бертөрле-легеннән кайберәүләр акылдан да яза икән. Китаплар да, газеталар да алдырырга мөмкин, әмма җанга иң яхшы дару бары тик эш кенә... Ә зинданда эш юк, кызыксынып эш-ләрлек эш күп түгел. Катыргы кап-лар жыю өчен башта, осталык-сә-ләт тә кирәк түгел ич. Хужалык хез-мәтә күрсәтү эшенә фәкать берен-че тапкыр, анда да кечкенә срокка хөкем ителгән кешеләрне генә алалар икән. Ә эшләп тапкан акчага зиндан кибетеннән тәм-том, оек-мазар, яисә берничә кап тәмәке алырга була.

Зиндан башлыгы урынбасары Миңләһади Әхтиев мине хужалык белән таныштырып йөрде. Биредә ике нәрсә бик гажәпләндерде. Дуңгыз абзарынның чыгарылган чучка балалары пыр тузышып ише-галдында чабышалар. Хезмәткәр-ләр яши торган тулай торакның тә-рәзәләреннән балалар карап тора. Тимер кысалар әсирлегендә үз

ирегең белән гаиләле килеш яшәп кара әле...

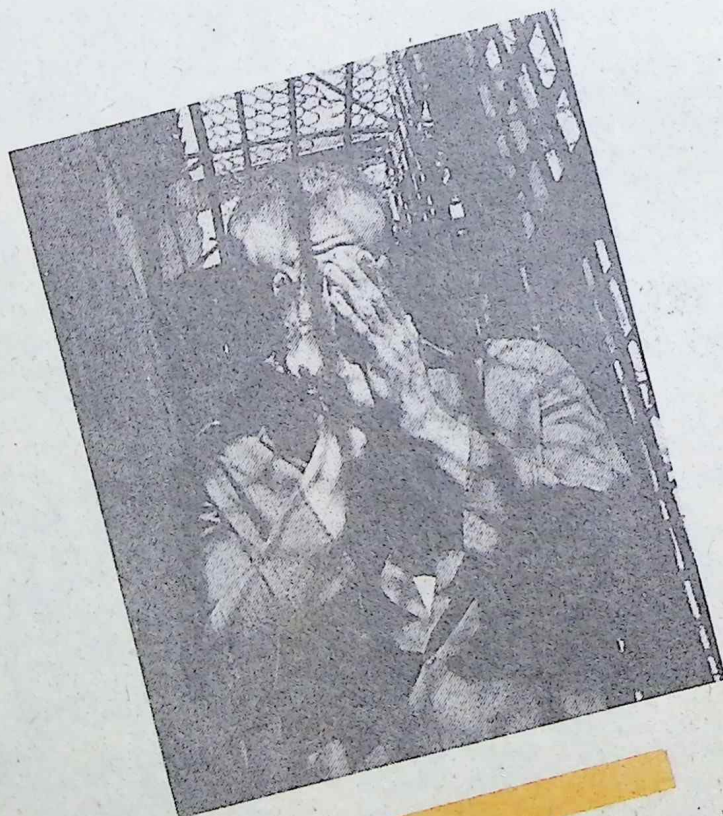
Торак мәсьәләсе монда, гому-мән, бик авыр хәл ителә икән. Чөн-ки Эчке эшләр министрлыгы йорт-ларны бик аз төзи, ә совет хакимия-те төрмәчеләрнең нинди шартлар-да яшәве белән кызыксыномый. Бу тулай торакта гомер буге юньле йортта торалмыйча, инде лаеклы ялга чыкканнар да көн күрә икән...

Казан зинданы, андагы тоткын-нар, шуларны саклаучы төрмәче-ләр хакындагы бу репортаж-яз-мамны ни белән тәмамларга соң? Бәлкәм, төрмәче хезмәте турындагы уйлану вә нәтиҗәләр белән-дер? Әлегә кадәр алар үз хезмәт-ләрен яхшы үтиләр ич, безгә исә тыныч кына иркенләп яшәргә ка-ла... Ләкин алар үз кыенлыкларын һич тә яшерергә теләмиләр. Тот-кыннарның шактые төрмәдән ни-чек булса да качу ягын карый. Һәр-хәлдә, андый хәлләр елына кимен-дә 3-4 мәртәбә булмый калмый. Хезмәткәрләргә һөҗүм итү очрак-лары да бар. Төрмәчеләргә шуңа күрә һәрдаим уяу булырга кирәк.

Көнбатыш һәм океан арты кол-легаларыннан аермалы буларак,

Казан зинданчылары бары тик үз көчләренә генә, тәвәккәллеккә ге-нә исәп тоталар.

Бу кешеләргә җинаять дөньясын җәмгыятьтән аралап тору вазифа-сы йөкләнгән. Шуңа да алар хөкем ителүчеләр белән бик кырыс, коры меһамәләдә булырга тиешләр ке-бек. Бу зинданда исә мин менә мондыйрак сүзләр ишеттем: күп кенә очракта эшләгән җинаятькә караганда җәзаны артыграк бирә-ләр икән. Кыскасы, хөкемдарлар, «ялгышмас» өчен, хөкем ителгән кешегә үзләре теләгән күләмдә җәза бирә алалар. Аларга нәрсә — алар утырмый бит! Төрмәдәге шартлар никадәр катырак булуга карап, җәзаның күләме дә шуңа нисбәттә киметелергә тиеш, югыйсә. Үзеңнең ирексезлегенә, кылган җинаятеңне аңлау өчен кай-чакта ике-өч ел да җитә. Без, әл-бәттә, бөтенесен дә сизәбез, күрә-без. Әмма аннан ни файда соң, ни файда?! Күңелдә бары тик бита-рафлык кына кала. Чөнки адәми затка инде барыбер... Җир асты юлының теге башында яктылык кү-ренми бит әлегә, күренми, аңлый-сызмы шуны?

Аерылганны Дюшар

Төмән өлкәсендә яшәүче татар халкының
Төньякны үзләштерү елларындагы
(1960—80)
социаль-демографик үсеше мәсьәләләре

Ү

згәртеп кору шартларында, халык рухи һәм сәяси азатлыкка, гражданлык хокукларына һәм милли абруйга тие-нә барып, жәмгыять һәм дәүләт эш-ләрен үз кулына алганда, аерым мил-ләтләрнең социаль-демографик үсеше мәсьәләләре тагын да әһәмият-ләрәк була бара.

Төньякны үзләштерү чорының күпкырлы социаль-икътисади һәм сәя-си процесслары белән бәйләп карасаң, Төмән регио-нындагы иң күпсанлы халыклардан саналган татарлар-ның социаль-демографик үсеше аеруча кызыклы тоела. Гомер-гомергә шушында яшәгән татарлар да, илебез-нең төрле районнарыннан күчеп килгәннәре дә Төмән территориаль ягулык-промышленность комплексын тө-зүдә актив катнашалар. Үз чиратында көчле икътисади үсеш һәм социаль-сәяси процесслар аларның көнкүре-шенә, мәдәниятенә һәм рухи дөньясына сизелерлек тәэсир ясады һәм яңа, моңарчы күрелмәгән проблема-лар тудырды.

Без тикшерә торган мәсьәләләрнең әһәмияте тагын шуның белән билгеләнә: татар халкының Себер регио-нындагы тормышы һәм эшчәнлегә автономияле бүле-неш һәм милли дәүләтчелек булмаган шартларда бара.

Себер урыс дәүләтенә кушылганчы биредә күпме татар яшәгәннән төгәл әйтеп булмый, Себер халыклары-ның тулаем саны турында да мәгълүматлар юк. Тарихчыларның кайбер хезмәтләрендә китерелгән 1795 һәм 1816 елгы ревизия нәтижәләренә караганда хәзерге Төмән өлкәсе чикләренә керүче Тубыл губер-насы өязләрендә 25 мең татар яшәгән. 1897 елда Рәсәй-дә беренче мәртәбә халык исәбен алалар. Шунның нәти-жәләре буенча, Тубыл губернасында 57 мең татар яши булып чыга, ягъни барча халыкның 3,97 процентын тәш-кил итә.

Инде килеп, совет чорында, 1920 елда үткәрелгән халык санын алу нәтижәләре күрсәткәнчә, Төмән губер-насында 62 меңнән артык татар яши, 1926 елда татар-лар саны 70 меңләп була. Төньякны промышленность предприятияләре төзеп үзләштерә башлаганчы шул күрсәткеч саклана. 1959 елгы халык саны алу нәти-жәләре буенча Төмән өлкәсендәге татарлар саны 72,3 меңгә, 1970 елда — 102,8 меңгә, 1979 елда — 136,7 меңгә, 1989 елда 227,5 меңгә житә. Өлкәдәге татар халкы Идел һәм Жәек буйларынан күчеп килгән нефть-челәр, газ үткөрүчеләр һәм төзүчеләр хисабына шул дәрәжәдә арта. Төмәндәге нефть һәм газны чыгарып эшкәртә башлауның беренче көннәреннән үк хезмәт ресурслары Татарстан һәм Башкортстанның элеккеге нефть районнарыннан тартыла.

Төньякны үзләштерү елларында татарлар сан ягын-нан гына үсмәде, ә бәлки аларның өлкә буйлап таралып урнашуларында да зур үзгәрешләр булды. Соңгы 20 ел эчендә өлкәнең авыл районнарында яшәүче татарлар 10 мең кешегә кимеде, аларның күбесе нефть һәм газ чыга торган төбәкләргә күчте. Шушы чорда өлкәдә унбишләп татар авылы юкка чыкты.

Авыл районнарындагы татарлар саны кимүгә кара-мастан, башка халыкларга нисбәтле рәвештә исәп-ләсәң, татарлар өлеше кайбер районнарда кимемәде генә түгел, хәтта, киресенчә, артты да. Бу хәл урыс авылларынан күченүчеләрнең татар авылларынан кү-ченүчеләргә караганда күбрәк булуы белән аңлатыла.

Татар халкының урнашу рәвешендәгә хәзерге заманга хас үзенчәлекләренең иң күзгә ташланганы — татарларның үз районнарындагы урыс авылларына барып төпләнүләре һәм башка милләт кешеләре белән аралашып-кушылып китүләре. 1970 елда авыл районнарындагы татарларның 78,2 проценты татар авылында яшәсә, 1989 елда андыйлар 62,9 процентка калды. Моның төп сәбәбе — колхоз-совхоз үзәкләренең урыс авылларында урнашкан булуында. Билгеле ки, татарлар да шул авылга күченә.

Моның киресе дә очрый: татар авылларында башка милләт вәкилләре арта. Мәсәлән, Төмән районындагы Каскара авылында хәзер татарлар — 27, Ембаевода — 53, Муллашта 54 процент кына тәшкил итә. Бу күренеш әлегә авылларда кош фабрикасы төзелү, яшелчә хужалыгы яки ярдәмче хужалык оешу белән бәйле.

Төмән өлкәсенә соңгы елларда килгән татарлар турында әйткәндә, аларның илдәге башка районнар белән элементсен телгә алмый булмый. Төмән өлкәсендәгә татарларның 125 меңе өлкәнең үзәндә, 39,3 меңе — Башкортстанда, 23,8 меңе Татарстанда туган. Калган 40 меңе чыгышлары белән илнең 170 өлкә һәм краеннан.

Өлкәдәгә татар халкының Төньякны үзләштерү елларындагы социаль-демографик үсешендә тагын бер үзенчәлек — шәһәрләшү процессының тизләнүе. 1959 елда татарларның 21 проценты шәһәрдә яшәсә, 1989 елда шәһәр татарлары 71,3 процентка житте. Шәһәрдә яшәүче татарлар һәм урыслар санының аермасы да хәйран кимедә. һәм урыслар, һәм татарларның шәһәрдә яшәүчеләренә туры килгән өлеш аермасы 1959 елда 13 процент булса, 1989 елда бу аерма 5 процентка калды. Төмән шәһәренең үзәндә хәзер 31,5 мең татар яши (1959 елда — 7 мең), Тубылда — 15,5 мең (1959 елда — 3,5 мең), Ялуторовскида — 2,3 мең (1959 елда — 0,6 мең). Ханти-Манси округында да татарлар күп: Нежневартовскида — 24,7 мең, Сургутта — 13,7 мең, Нефтеюганскида — 10,7 мең. Ямал-Ненец автономияле округына кергән Ноябрьски шәһәрендә — 8,2 мең, Салехардта 3,5 мең татар бар.

Соңгы елларда, крайның башка халыкларыныкы кебек үк, татарларның да гайлә-никах мәсьәләләренә карашларында үзгәрешләр барлыкка килде. Төрле милләт кешеләренең күчеш процессы көчәю сәбәпле, катнаш никахлар күбәйде. Элек татарлар гадәттә үз төбәкләреннән өйләнгәннәр, этник үзенчәлекләр сакланган, катнаш никахлар арасында телләре һәм диннәре охшаш халыклар белән туганлашу өстенлек иткән. Ә хәзер катнаш никахлар «кайнатмасы»нда өйләнешүчеләренең берсенең бөтенләй башка милли-мәдәни катламга караганның ешай бара. 1989 елда өйләнешүчеләренә мисалга алсак, шәһәрдә яшәүче татар ир-атларының 47,6 проценты гына татар хатын-кызларына өйләнгән, ә татар хатын-кызларының 42,3 проценты гына татар ир-атларына кияүгә чыккан. 1989 елда татар хатыннарыннан туган балаларның 37,2 проценты — катнаш никахтан туган балалар, аларның аталары башка милләт вәкиле.

Өлкәдәгә күпчелек татарлар туган телләре дип татар телен санылар. Әмма соңгы елларда андыйларның саны кимүгә бара. 1959 елда татарларның 96,3 проценты, 1970 елда — 92,0 проценты, 1979 елда — 88,2 проценты, ә 1989 елда бары 82,1 проценты татар телен туган теле дип таныган. Мәктәпкәчә яшәткән балаларның 68,6 проценты, алты-тугыз яшьлекләреннән 64,9 проценты гына татарча белә. 1989 елда хәтта авылда яшәүче татарларның да 8,5 проценты үз милләте телен туган теле дип исәпләмәгән. Авыл балаларыннан туугыз яшьлекләре арасында андыйлар 15,5 процент, ун-ундүрт яшьлекләре арасында — 13,4 процент, унбиш-унтугыз яшьлекләре арасында — 10,7 процент. Татарларның татар авылларында яшәмәүчеләреннән килеп чыга бу хәл. Югарыда әйтелгәнчә, соңгы елларда татарлар күпләп урыс авылларына күчеп утырды. Анда үз милләтен кешеләре белән аралашу кыенлаша, милләттәшләр арасындагы багланышлар сүрелә яки сүнә.

Шулай итеп, Төмән өлкәсендәгә татар халкының социаль-демографик үсешендә уңай күренешләр белән янәшә халыкның икътисади һәм мәдәни тормышын баету һәм камилләштерүгә комаңаулаучы проблемалар да бар. Алар җирле власть органнарының төпле игътибарын таләп итә һәм чишелеш көтә.

Изил ГАРИФУЛЛИН,

СССР Фәннәр Академиясенең Себер бүлегә Төньякны үзләштерү проблемалары институты өлкән фәнни хезмәткәре

ТӨМӨН ӨЛКӘСЕНДӘ ТУГАН ТАТАР БАЛАЛАРЫНЫҢ САНЫ

Еллар	Туучылар саны		Әтисе башка милләттән булган балалар саны	Процентларда
	ир женесе	хатын-кыз женесе		
1959	1683	1573	71	2,2
1966	1345	1221	146	5,7
1979	1777	1721	1010	28,8
1989	2738	2710	2026	37,2

Ул сәхнәгә һәрвакыт
мәләм елмаеп, алтынсу төстөгә
күлмәк киеп чыга.

Кулында —

Биш килограммлы виолончель.

Әсәриә ничәнчә кат

башкарсан да, һәрчак

онытылып үйний белә.

Сызгычны тоткан куллары

әле салмак кына

хәрәкәтләнә, әле кискен

борылышлар ясап куя.

Аның кулында виолончель

жырлый да, сөйли дә,

елый да — кыскасы, яши башлый.

Виолончель кыллары

тудырган авазлар

канат какмыйча да

оча алу сәләтенә ия.

Ә ул музыканы

безнең күз алдында

Лариса Маслова ижәт итә.

Мондый чакта маэстро,

безнең чынбарлыктан

китеп, әйтерсең лә башка

дөньяда яшәп ала.

Аның һәр чыгышынан соң

зал көчле алкышларга

күмелә. Лариса

тыңлаучыларга рәхмәтен

белдереп башын ия дә,

бер кулы белән зур «скрипкасын»,

икенче кулы белән

алтынсу күлмәгенәң

озын итәк чабуын

жиңелчә генә күтәрәп,

сәхнә артына таба атлый.

Бу мизгелдә аның күзләре

нур чача, ә үзенең

бите буйлап эрә тир

тамчылары төгәри...

Айлагансыздыр инде,

бу сәхифәдә безнең

әңгәмәдәшебез —

Татарстанның

атказанган артисткасы,

виолончельдә уйнаучыларның

бөтенроссия конкурсы

лауреаты Лариса Маслова.

Лариса ялындырып

торучылардан түгел —

ул кая чакырсаңар,

шунда чыгыш ясарга

(еш кына бушлай да) әзер.

Бу жәһәттән ул

чын мәгънәсендә фанатик,

үз эшенең фидаяр-узаманы.

Аның исәбендә —

байтак хәйрия концертлары,

башкала премьералары,

шәхси программалар...

Ларисаның

ижәт диапазоны гажәеп

киң — классиканы да,

хәзерге музыканы да

бердәй яратып башкара ул.

ВИОЛОНЧЕЛЬДӘ УЙНАУЧЫ ХАНЫМ

Н. Ә. Лариса, әйт әле, син ничек виолончельне шул кадәр үз итә, ярата алдың? Ни дисәң дә, виолончельдә элек нигездә ирләр генә уйнаган бит. Хәзер дә, кем әйтмешли, бу зур «скрипка»да уйнаучы хатын-кызларны бик сирәк күрәсең. Аннары гастрольләр вакытында биш килограммлы аерылмас дуэтыңны үзәңнән калдырмый күтәрәп тә йөрергә кирәк ич әле...

Л. М. Анысы шулай. Кызларны гадәттә скрипка яки фортепиано классына бирәләр дә. Ә минем белән берәз башкачарак килеп чыкты. Консерватория каршындагы унъеллык мәктәптә укыдым мин. Ләкин укучылар арасында виолончель классына керергә теләүчеләр азрак булып чыкты. һәм мине ни өчендер шул класска язып куясы иттеләр. Кыскасы, минем виолончель белән танышып китүемә гади очраклылык сәбәпчә булды диясем килә. Ә инде чын дуслыгыбыз берәз соңрак башланды.

Н. Ә. Сөз ижәт юлыгызыны Натан Рахлин житәкчелегендәге симфоник оркестрда гади музыкант булып башлаган идегез. Ләкин тиздән Сезне солистка итеп «күтәрделәр». Инде бусын да очраклылык димисездер бит?

Л. М. Мин һәрвакыт солистка булырга омтылдым. Үз-үземне сынап карау миңа кызык иде. һәм мин хәзер дә тәвәккәллек яклы.

Н. Ә. Ә Сөзгә тәвәккәлләргә туры килгәнә булдымыни?

Л. М. Оркестрда эшли башлавымның беренче елларында булды бу хәл. Көтмәгәндә солистыбыз сырхаулап китте, аны ашыгыч рәвештә алыштырырга кирәк иде.

Шунда Рахлин: «Кайсыгыз тәвәккәлли?» — дип сорады. һәм шул кичне мин Сен-Сансның «Аккошлар»ында солист партиясен башкардым. Бу минем дебютым булды. Ә берничә ел элек миңа хәтта Татарстан композиторлар берлеген дә, кем әйтмешли, «яңудан» саклап калырга туры килде. Берлекнең Чаллыда үткәреләчәк күчмә пленумы башланарга ике көн кала миннән пленумга килмәгән виолончелист урынына уйнавымны үтенделәр. Нишлисең инде — ризалаштым, дәрәсрәге, янә бер кат үземне сынап карарга булдым. Ләкин моның өчен миңа ике көн эчендә бөтенләй таныш булмаган концертны эңсәсеннән жебенә кадәр өйрәнәп чыгарга туры килде. Көн-төн киеренке хәлдә утыра торгач, хәтта борынымнан кан китте...

Н. Ә. Сәнгать корбаннар сорый, диясез инде алайса?

Л. М. Әлбәттә. Хәер, мондый көтелмәгән хәлләрдә миңа күп мәртәбәләр калырга туры килгәнә бар. һәм, гомумән, минем уемча, чын профессионал теләсә нинди шартларда да эшләргә әзер булырга тиеш.

Н. Ә. Чаллыдагы пленум концерты ничегрәк үтте соң?

Л. М. Гәрчә анда миңа оркестр белән бер генә репетиция үткәрергә туры килсә дә, концерт уңышлы узды шикелле.

Н. Ә. Беренче карашка, виолончель гомум татар тыңлаучысы, тамашачысы өчен бигүк гадәти булмаган уен коралы кебек тоела. Бу жәһәттән ул «кече энесе» — скрипкадан калышмый миңа дигән шиктә түа...

В. Зотов фотосы.

Л. М. Юк, мин алай уйламыйм. Виолончель дә гажәеп дәрәжәдә моңлы, татар музыкасының җанын ачып бирергә сәләтле уен коралы. Шуңа күрә аны татар тыңлаучысы үз итә дә торгандыр. Дәрес, виолончельдә кайбер мелизмнар скрипкада уйнаган шикелле үк барып та чыкмый торгандыр. Ләкин иң мөһиме — виолончель җырлый белә! Мин һәрвакыт моңлы итеп уйнарга омтылам. Бигрәк тә композиторлар эшкәртүендә халык көйләрен башкарганда. Бу мәсьәләдә минем бик тә абруйлы һәм хөрмәтле «экзаменатор»ым бар, ул — Илһам Шакиров. Аның белән янәшә торып эшләве үзе бер бәхет, үзе бер осталык мәктәбе ул. Мин җырчының һәр сүзен, һәр күрсәтмәсен төгәл үтәргә тырышам һәм ялгышмыйм дип уйлыйм. Илһам абыйдан кала минем тагын бер таләпчән тыңлаучым бар әле, ул — әнием. Мин аңа да нык ышанам.

Н. Ә. ?..

Л. М. Минем әнием — тумыш белән Казан татары. Нәсел тамырым исә әни ягыннан Дебяз төбәгенә барып тоташа.

Н. Ә. Димәк, Сезнең татар музыкасы белән кызыксынуыгыз очраклы түгел алайса?

Л. М. Миңа балачагымда әнием әнисе — Миңсылу әбәкәйне дә күрәп калу насыйп булды. Ул үтә дә диндар кеше иде һәм, билгеле, беркайчан да кычкырып җырламады. Ләкин ул үзе җыркәйгә бик тә һәвәс карчык иде. Аның әкрән генә татар көйләрен көйләп йөрүе әле дә хәтеремдә. Ә мин 60 нчы елларда Илһам Шакировның радиодан җырлавын тыңлаганда әбием еш кына елый торган иде. Җырчының моңы чыннан да елатырлык шул.

Мин үзем ижади мохиттә үстем. Әтием дә, әнием дә циркта

эшләделәр. Әнием канат өстендә буюче, әтием һава акробаты иде. Әле бик бәләкәй чагымда ук әти мине үзе белән репетицияләргә алып баргалый торган иде. Өебездә дә пианино, гитара тавышлары, җыр авазлары өзелеп тормады. Ул чагында мин Лолита Торрес, Рәшит Бәйбутов җырларын, һинд көйләрен аеруча яратып башкара идем.

Н. Ә. Сөз виолончельнең мәмкинлекләре турында бик дәрәҗәдә әйттегез. Бәлки шуңадыр соңгы дистә еллар эчендә татар композиторлары да виолончель өчен күләмле әсәрләр иҗат итте. Һәм алар концертларда һәрдаим башкарылып тора. 50—70 нче елларда И. Халитов үзен виртуоз виолончелист итеп танытса, 70—80 нче елларда аңа алмашка Г. Сафина, А. Әсәдуллин һәм Сөзнең кебек талантлы яшьләр килде. Ләкин Сөзнең һәркайсыгызының үз кабатланмас йөзө, үз музыкасы бар. Әйitik, Сөзнең «Татар виолончель музыкасы антологиясе» дигән концертыгыз күпләр өчен чын мәгънәсендә ачыш булды...

Л. М. Әлегә программа дүрт концерттан тора. Алар барысы да 30—80 нче елларда иҗат ителгән. Ә бит моңарчы виолончель өчен язылган татар музыкасы бик аз дигән караш яшәп килә иде. Бактың исә алар күп икән! Кайчакта миңа, нигә йомшак әсәрләргә дә уйныйсың, дип әйтүчеләр дә булды. Иң яхшысы — классиканы уйна, ә мондый вак-төяккә вакыт әрәм итмә, янәсе. Ләкин мин әлегә караш белән һич тә килешмим.

Кыскасы, татар виолончель музыкасы — хәтта аның иң элгәресе дә — яшәргә хаклы дип уйлыйм мин. Һәм кем дә булса әлегә жанрның ретроспективасын тәгаен ачыкларга тиеш иде. Ул да без-

нең музыкаль мәдәният тарихыбызның бер сәхифәсе ләбаса. Дәрәҗәдә әйтәм, әлегә «Антология»не туплау өчен миңа күп көч һәм вакыт сарыф итәргә туры килде. Ун ел буе мин китапханәләрдә, композиторларның шәхси архивларында казындым, нәтиҗәдә, дүрт концерт программасы төзәрлек материал туплауга ирештем. Ләкин мин бу эшкә сарыф иткән вакытымны аз гына да «кызганмыйм, киресенчә, кызыклы табышларга юлыгуым, музыкаль мәдәниятебез тарихындагы «актаплар»ны ачыклауга азмы-күпме өлеш кертүем белән үземне бәхетле саныйм. Нахакка онытылган һәр нәрсә кире кайтырга тиеш. Мин тоткан принципларның берсе бу.

Н. Ә. Лариса, Сөзгә үз гомерегездә ничә концертта катнашырга туры килде?

Л. М. Белмим шул... Хәер, бүген аларның исәбенә чыгышлы да түгелдер инде. Мин 1978 елдан бирле Татар дәүләт филармониясендә солистка булып эшлим. Шул вакыт эчендә республикабызның барлык районнарын әйләнеп чыктым, Казанның күп кенә предприятиеләрендә булдым. Мәскәүдә, Идел буе, Себер шәһәрләрендә, Урта Азиядә, Балтыйк буенда чыгыш ясадым... Кыскасы, виолончельның авырлыгын минем иңбашларым бик яхшы белә.

Н. Ә. Лариса, Сөзгә төрле аудитория каршында чыгыш ясарга туры килә. Сөзнең тыңлаучыларыгыз арасында музыкаль элита да, үз гомерендә виолончельне күрмәгән кешеләр дә булырга мөмкин...

Л. М. Әйе, миңа заманча җаһазландырылган концерт залларында гына түгел, Тын океан лайнерында да, завод цехларында да, басу-кырларда да уйнарга туры килгәнә бар.

Н. Ә. Ләкин шулай да камера музыкасы үзенә лаек шартларда гына башкарылырга тиеш дип исәплим мин. Бу очракта «Культураны — массаларга» дигән лозунг үзен аklamый шикелле.

Л. М. Артист өчен иң мәһиме — аудитория белән элемтә булдыру. Әгәр тыңлаучылар белән элемтә бар икән, концертның кайда, нинди шартларда үтүе алай ук әһәмиятле дә түгел. Артист музыканы һәр жирдә пропагандаларга тиеш. Мин моны язмыш тарафыннан бирелгән изге бурычым буларак кабул итәм.

Н. Ә. Сез инде аудитория белән элемтә урнаштыруда зур тәҗрибә тупладыгыз. Ә менә репертуарыгызда тыңлаучыларны шундук әсир итәрлек, сыналган берәр әсәр бармы?

Л. М. Сверидовның «Романсы», татар халык көйләре теләсә кайсы аудиториянең күңеленә хуш килә.

Н. Ә. Сезнең тормышыгызда сәер, көтелмәгән хәлләр дә булдымы?

Л. М. Булмаган кая! Мәшһүр Мстислав Ростроповичтан дәресләр алуым үзе генә дә ни тора! 1973 елда Мәэстро Казанга килгән иде. Шул чакта мин аның дүрт лекциясен тыңлап калдым. Әлеге дүрт сабак мине күп нәрсә турында уйланырга мәҗбүр итте, матурлыкның һәм бөөклөкнең асыл мәгънәсен аңларга булышты. Ростропович мине хәтта Мәскәүгә укырга да чакырган иде. Кызганычка каршы, бу ниятне тормышка ашыру насыйп булмады...

Н. Ә. Лариса, виолончельдән тыш, Сезне музыканың тагын нинди төрләре кызыксындыра?

Л. М. Буш вакытым булды исә Луи Армстронгны тыңларга яратам. Гомумән алганда эстрада югары зәвекчә һәм ихлас булырга тиеш. Популяр булам дип беркайчан да очсызланырга ярамый.

Н. Ә. Менә без Сезнең белән музыкаль мәдәният турында гәп корып утырабыз. Ә халык күңелен отыры рухи хәерчелек били бара. Күп кешеләрнең культура запасы бик тә чамалы...

Л. М. Без, музыкантлар, үз иҗатыбыз белән һәркемгә югары әхлаклылык үрнәге күрсәтергә бурычлыбыз. Табиғат тарафыннан сиңа нәрсә бирелгән — аны кешеләргә ирештерергә кирәк. Публика ихтыяжларына гына яраклашу — мәгънәсезлек. Кешеләргә шлягерлардан тыш әле композиторларыбызның гүзәл музыкасы булуын, гажәеп дөнья музыкаль мәдәнияте барлыгын да һәрдаим исләренә төшереп торырга кирәк. Музыканы ихлас күңелдән, һәрвакыт һәм һәркайда пропагандаларга кирәк.

Әңгәмәне Наилә ӘЛМИЕВА алып барды

Вахит ЮНЫС

Бәдәви чатырында

Е

ВФРАТ плотинасы янына салынган Табка (хәзерге исеме — Ас-Саура, ягъни инкыйлаб) шәһәрненнән Ракка шәһәренә кайтабыз. Ш о ф е р ы б ы з Собхи «Фольксваген»ны курчак кебек жиңел алып бара, асфальт юл тип-тигез, чокыр-чакырлар, сикәлтәләр юк, машинаның рессорлары йомшак — хәрәкәтне сизмисең дә диярлек.

— Кайтырга бик ашыгасызмы? — дип сорый миннән Собхи.
— Ашыгырлык сәбәп юк, — дим.

— Юлдан уң яктарак сахрада минем кардәшем көтү көтә. Шуңа йомышым бар иде. Күп булса, бер сәгатә вакытны алып.

— Рәхим ит. Тик караңгы төшеп килә бит. Юлны табарсыңмы, адашмассыңмы?

— Мин монда 45 ел яшим. Күз-

не бәйләсәләр дә, сахрада адашмыйм мин.

Ул, асфальт юлдан төшөп, машинаны гади арба юлыннан алып китте, аннан тагын сулга борылып, бөтенләй юлсыз жиргә юнәлде.

Инде караңгы төште, күктәге ярым ай гына сахрага тонык нурын сибә.

Ниһаять, машинаның фаралары яктысында зур кара чатыр пәйда булды. Чатырның як-ягынан ике эт өрә башлады, чатыр «ишеге»нә капланган нәрсәне күтәреп, озын чандыр гарәп килеп чыкты.

Собхи машинадан чыгып аның янына килде, алар кочаклашып үбештеләр. Гомумән, ир гарәпләр арасында кардәш-ыру, дус-иш белән үзара кочаклашып үбешү бик киң таралган.

Бераз сөйләшкәннән соң, Собхи машинага күрсәтеп нәрсәдер әйтте, һәм алар машина янына килделәр. Мин машинадан чыгып сәлам бирдем, ике куллап күрештем. Собхи безне таныштырды. Га-

рәп аның кардәше, 42 яшьтә, үзенә гаиләсе һәм тагын өч туганы белән шушы чатырда яшәп, сахрада сарык көтүе көтәләр. Кыскасы, күчмә гарәп ыруы, бәдәви кабиләсе. Маллар үзләренеке, ә сахра — Алланыкы.

— Сарыкларыгыз ничә баш соң? — дип сорыйм.

— Дүрт йөзгә якин. Кайчакта күбрәк, кайчакта азрак. Туганнарымның кайсында ике йөз, кайсында өч йөз чамасы.

— Бер жирдә күпме торасыз?

— Бер айдан ике айга чаклы. Терлек азыгы мул булса, озаграк торабыз, аз булса — тиз китәбез. Хужа безне чатырына чакыра. Мин рәхмәт әйтәм, Собхига үз йомышын карарга кушам, ә без машинада гына көтеп торырбыз, дим.

— Юк, алай ярамый, хужаның үпкәләве бар, бик азга гына булса да, керергә кирәк, — ди Собхи пышылдап кына.

Мин Гыйракта бәдәви чатырында булган идем инде. Монголиядә дә җәйләүдәге киез юртада бәрән ите ашаганым бар. Бу бит сирәк очрый торган форсат: Аллаһы Тәгалә «бирим дигән колына, чыгарып куяр юлына». Без чатыр эченә кереп китәбез.

Чатыр эчен ике керосин фонаре яктырта. Чатыр иркен, бие 20—22 метр, ә киңлегә 6—7 метр чамасы булып. Аны уртасыннан калын һәм биек багана, ике ягыннан тәбәнәгрәк һәм нечкәрәк ике багана, ә тирә-яктан шомартылган агач казыклар тотып тора. Җил-давыл алып китмәсен өчен, төрле яктан жиргә тимер казыклар кагып, чатырны бау белән ныгытып бәйләп куйганнар. Ә чатыр үзе кара йон тукымадан ясалган.

Чатыр эчендә тагын ике гарәп, ике хатын һәм 10 яшьләрдәге малай белән 7 яшьләрдәге кыз утыра.

Туганнарының иң өлкәне безнең белән килеп күрешә, уң кулының бармакларын иң элек маңгаена, аннан соң күкрәгенә һәм иелеп аяк башына тидерә. Бу — гарәп кабиләләренең бик борынгы, ислам диненә кадәр үк яшәгән гадәте: «Минем уйларым синең белән; минем йөрәгем синең өчен тибә; мин синең аяк астында олтан булырга җәзер...» — дигән мәгънәне аңлата үл.

— Алла гомерләрегезне озайтсын! — дим.

Чатыр эчендә тергезелгән учакта тамырлары белән йолкып алынган юан өч агач төбә төтенсез диярлек яна. Учак тирәсенә

түгәрәкләнеп утырабыз. Жиргә чыпта җәелгән, аның өстендә — палас, почмакларда — келәмнәр. Учак тирәсендә утыру өчен яссы һәм каты мөндәр куялар.

Чатырның дүрт почмагы да чаршау белән бүленгән, анда дүрт туганның йокы бүлмәләре.

Безнең белән танышкач, хәлләрне сорашкач, мин аларның тормышы белән кызыксынып, ипләп кенә сораулар бирәм.

Алар ыру булып яшиләр. Ике туганы өйләнгән, хатыннары һәм балалары биредә. Ә ике туганы әле өйләнмәгән.

— Кирәк-яраклар өчен шәһәргә ничек йөрисез соң? — дип сорыйм.

— Безнең ике «Тойота» пикап бар. һәрберсенең әржәсенә 6—7 сарык бәйләп салабыз да шәһәргә илтеп сатабыз. Аннан кирәк нәрсәләрне алып кайтабыз.

Хатыннарының берсе безгә «дәл» дигән җиз кувшинда кофе ясып, ә икенчесе учак янында безнең белән утыра, хәтта кесәсеннән Америкадан килгән «Лакки Страйк» сигареты чыгарып авызына каба, бик җиңел һәм оста итеп учактан тимер кысқыч белән күмер кисәгә алып сигаретын кабыза һәм, ләззәтләнеп елмаеп, безне тыңлый. Бу да утрак гарәп кабиләләрендә һич тә башка китермәслек иркенлек. Димәк, әлеге очракта да бәдәви гарәп кабиләләре ислам диненә кадәр булган бик борынгы гореф-гадәтләр нигезендә яшиләр.

Бәдәвиләрнең йөзләре кояшта каралган, сахрадагы жылларда какчаланган, гәүдәләре төз, зифа буйлы, төшләре нык һәм ап-ак.

Сөйләшүләре, үз-үзләрен тогышлары, хәрәкәтләре гади һәм табигый.

Хужа һәрберебезгә кечкенә фарфор чынаяклар өләшә, ә икенче хатын дәлләдән берәр генә йотым кофе салып чыга. Кофе кара түгел, ә кызгылт-көрән, шикәрсез, әчкелтем, кардамон һәм эллә нинди чүп үләннәре кушып ясалган. Хатын тагын берәр генә йотым салып, учак тирәсен биш-алты тапкыр өйләнеп чыга. Мин, дүрт мәртәбә салганын эчкәннән соң, ничектер җиңеләеп киткәнемне сизәм һәм башка эчмим. Күрәсәң, бу бик хикмәтле кофе. Соңыннан мин Собхидан ничә тапкыр сорасам да, ул аның рецептын әйтмәде, елмаеп «куллиш кадимми» (бик борынгы) дип кенә куйды.

Бер мичкә сарык брынзасы Собхи гаиләсе өчен «Фольксваген»га кертеп куелган, берничә тапкыр

кунарга калырга кыстасалар да, ашыгыч эшләр булганга, китәргә кирәк, дип җавап бирелгән.

Чатырда юан агач төпләре кыпкызыл булып яна бирәләр, жир шары өйләнүен дәвам итә, ә ерак түгел төнге сахрада бәдәви ыруының дүртенче туганы 13 яшьлек малай һәм ике эт белән йокларга яткан сарык көтүен саклайлар. Иртәгә төнлә алар алышына-чак, һәм шулай итеп бу фани дөньяга килгәннән алып бакый дөньяга киткәнчә аларның тормышы сахрада һәм чатырда үтәчәк. Гасырлар һәм мең еллар бие күнеккән тормыш элеккечә дәвам итә...

Билгеле, тормыш кайбер нәрсәләргә үзгәрешләр дә кертә. Мәсәлән, машинасыз шәһәр белән алыш-биреш итү ифрат авыр. Нәтижәдә әржәсе дә булган ике җиңел «Тойота» машинасы алына. Ләкин суыткыч та, кер юу машинасы да, башка комфорт та юк, чөнки ай саен сахраның яңа жиренә үзәң белән электр линиясе алып барып булмый.

Шуңа күрә, безнең күзлектән караганда, аларның тормышы бик авыр, аңа бик нык чыдам кеше генә күнегергә мөмкин. Кайбер кышкы төннәрдә биредә 2—3 градус салкын да булырга мөмкин. Өстәвенә Шәрәкътән, Бишри таулары ягыннан зәһәр җилләр исә башласа һәм ком бураны күтәрсә, көннәр, төннәр, атналар, айлар бие әлеге шартларда яшәргә кем түзәр? Мондый тормышта табигый сайланыш кануны буенча бик нык һәм көчле балалар гына исән кала. Алар — нык, чыдам, какча, елмаяулары — ихлас, алар — табигать балалары.

Матди яктан бәдәви кабиләләре начар тормыйлар, алар акчага мөхтаж түгел. Сарык ите — гарәпләрнең иң яраткан ашамлыгы, аның kilosы 120—130 Сүрия фунты (валюта белән өч тәңкә) тора. Зур симез сарыкның хагы — 2000—2500 фунт. Димәк, 500 сарыгы булган бәдәви ыруы үзен Сүрия акчасы белән миллионер дип санарга мөмкин. Тик алар моннан мең ел элек ерак бабалары ничек яшәгән булса, асылда, шулай яшиләр. Аларда Аргентинадагы ранчо хуҗасының фазендасы да, Австралия фермерының бай утары да юк.

Ләкин мин аларның гореф-гадәтләрен, ерак бабаларының яшәү рәвешләрен, горурлыкларын саклавы алдында баш иям, сокланам, хәйран калам...

Сүрия,
Ас-Саура — Ракка

Ризаэтдин бине Фәхретдинне (1859—1936) татар халкының мәшһүр галиме, мәғрифәтчесе, әдипе, журналисты, педагогы буларак беләбез. Әмма ул барыннан да бигрәк тарихчы, Ислам тәғлиматы, фәлсәфәсе буенча күренекле белгеч.

Р. Фәхретдиннең иң күренекле әсәре, мөгаен, «Асар»дыр.

Әлеге био-библиографик жыйнакның әдәбият тарихындагы урынын бәһаләп бетерү дә мөмкин түгел. Тарихыбыздагы шәхесләрнең язмышын, мәктәп-мәдрәсәләребезнең челтәрен барларга теләсәк, без әле дә шушы атаклы китапқа мөрәжғәгать итәргә мәжбүрбез.

Ләкин моңарчы без бу киң колачлы галимнең ижатына тиешле бәя бирә алмадык.

Аның мәшһүр дин эшлеклесе булуын телгә алырга кыенсынып, «Каршылыклы, мәгәр бай ижатын нигездә өч планда — мәғрифәтчелек, язучылык һәм журналистлык яссылыгында характерлауны» хуп күрдөк. Хәзер дә

Р. Фәхретдин эшчәнлеген бәһаләудагы берьяклылык һәм чикләнгәнлектән арынуга бик күп көч һәм тырышлык салырга кирәк. Профессор Миркасыйм Госман әйтмешли, «аның фикерләре дә андый сузып-тартуларга, акшарлауларга мохтаж түгелләр: алар үз чорының, каршылыклы үз мохитының уллары буларак көчле, шунысы белән тарихи гомерле».

Р. Фәхретдиннең гомере татар халкы өчен бик авыр вакытларга туры килде.

Ул аны үңгә-сулга авышмыйча, иманына хыянәт итмичә, намус белән үттө.

Аның затлы шәхес икәнән, әлбәттә, замандашлары да белгән. 1917 елның маенда Мәскәүдә узган Бөтенроссия мөселманнарының съездында галимне мөфтилеккә намзәд, ягъни кандидат итеп теркиләп.

Ләкин Р. Фәхретдин бу исемлектән үзен төшереп калдыруларын үтенә.

Октябрь инкыйлабының дөһшәтле дулкыннары илнең сулышын томалый.

Татар милләтенең мирасына да зур куркыныч янаганын Р. Фәхретдин, билгеле, төшенгән.

Мондый вакытта иҗтимагый-дини эшчәнлектән читтә калып буламы! 1923 елның җәендә

ул Шуралар җөмһүрияте мөселманнарының Үзәк Диния нәзарәтенә рәис-мөфти булып тәгаенләнергә ризалык бирә. Бик авыр, четрекле һәм мәһәкәтле вазифа ул мөфтилек... Сугышчан дөһрилеккә дәүләт сәясәте иткән заманда

дини җитәкче булу тагын да кыенрак.

1925 елның гыйнвар башында Уфа губерна башкарма комитеты: «Диния нәзарәте һәм аның архивы саклана торган таш биаларны кичекмәстән бушатырга!» —

дигән фәрман бирә. Әлбәттә, хакимият ияләренең мондый вәхшилегенә каршы көрәшү җиңел булмый. Риза Фәхретдин иң сыналган алымны сайлый — кулына каләм ала,

бөтен ачынуын кәгазьгә түгә. Сөзгә тәкдир ителгән «Уфа шәһәрендә губернский исполнительный комитетка, татар егетләренә, гомумән, бөтен эш башында торучы иптәшләргә ачык хат-мәктүб» дип аталган тарихи документның кыскача тарихы шундый. Диния нәзарәтнең архивын саклап кала алган Риза Фәхретдингә

без бүген тагын бер мәртәбә баш иябез.

Гомумән, галимнең бу вакыттагы иҗтимагый эшчәнлегенә турында

зуррак итеп язасы бар әле. 1926 май-сентябрь айларында ул

Шуралар җөмһүрияте мөселманнарының иң беренче рәсми делегациясе җитәкчесе

сыйфатында Сөгүд Гарәбстанында була.

1928 елда Ленинградта Әфганстан халыкларының вәкилләрен кабул итә.

СССРда вөҗдан иреге турындагы канун 1929 елның 8 апрелендә игълан ителә.

Билгеле инде бу елларда вөҗдан иреге турында сүз дә була алмый, канун да

дөнья җәмәгәтчелеген тынычландыру өчен генә чыгарыла. Ә муллаларны,

дин эшлеклеләрен эзәрлекләү тагын да көчәя төшә. 1931 елда мөфтинә

Мәскәүгә чакырталар һәм «СССРда вөҗдан иреге, дини хөррияткә югарыдан басым ясалмый, золым юк, ватандашлар дини ихтыяжларын үтәүдә тулысынча ирекле»

эчтәлегендәгә кәгазьгә имза куярга кушалар. Әмма Р. Фәхретдин түп-туры:

«Болар хакыйкәткә туры килми — хилаф. Имза кылсам — ялган сөйләгән булам.

Динбездә ялган сөйләү — языктыр», — дип кул куюдан баш тарта (Мөһмет Гөрмез.

Муса Җаруллаһ Биги. Найате. Фикирлери ве эсерлери. Әнкара,

1989, 30 бит. Төрөк телендә).

Ул заманда мондый адымга баруның нинди зур кыюлык икәнлеген

хәзер сөйләп тору кирәкмидер инде.

Халкыбызның динен, иманын изүгә каршы ачыктан-ачык сүз әйтә алган

Риза Фәхретдиннең әлеге Ачык хатын энесе Салих күчәргән һәм 1965 елда

Башкортстан Тарих, тел, әдәбият институты архивына тапшырган

(7 фонд, 2 тасвирлама, 11 эш). Хәзер мин аны журнал укучыларына тәкдир итәм,

көрәшче галимнәрнең кара елларда яңгыраган аянычлы авазы

хәзерге татар егетләренең дә колагына барып җитсен!

Равил ҮТӘБАЙ-КӘРИМИ,

СССР Фәннәр академиясе Урал бүлегенә Башкорт-
стан Тарих, тел, әдәбият институтының өлкән
гыйльми хезмәткәре

УФА ШӘҺӘРЕНДӘ ГУБЕРНСКИЙ ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТКА, ТАТАР ЕГЕТЛӘРЕНӘ, ГОМУМӘН, БӨТЕН ЭШ БАШЫНДА ТОРУЧЫ ИПТӘШЛӘРГӘ АЧЫК ХАТ- МӘКТҮБ

УСИЯ мәмләкәтендә яшәүче төрле милләтләр вә төрле халыкларның иң искедәреннән санала торган кауе-меннән бер җәмәгать бар.

Болар туфаннан соң Идел вә Жәекъ һәм Урал буйларында, кыпчак даласында урын тотканнар. Вә үз теләүләре берләп, Габбаси хәлифә-ләр заманнарында, Ислам динен ка-бул иткәннәр иде. Бу көндә Русия

мөселманнары дип йөртелә торган халыклар шушы тө-реклардер.

Башкорт, мишәр, типтәр вә нугайлылар, кып-чаклар вә казакълар, кыргызлар һәм дә ялгыш исем-ләнәп йөри торган татарлар турыдан-туры шушы төрек-ларнең тармаклары икәнлегә тарих каршында сабит-тыр.

Үткән заманнарда шәүкәтләре, зур тарихлары якты булган ошбу Урал вә Идел төрекларенең соң вакыт-лардагы тарихлары үзләре тарафыннан язылмады. Го-реф вә гадәтләре, тел вә әдәбиятлары хақында дәстүр тотылырлык бер әсәр дә чыкмады; ижтимагый вә икътисади хәлләренә яхшы аңлатып, үзләренә мө-насиб рәвештә язылган бер генә китап та нәшер ител-мәде дисәк дәрәс — моның сәбәбе мәгълүм.

Мәскәү князьлеге Казан хөкүмәтен җиңеп, тар-мар китерү белән генә канәгать итмәде, бәлки моның өстенә мөселманнарның бөтен гыйльми әсәрләренә, хәтта һәфтияк вә Корьәннәренә кадәр китапларыны Мәскәүгә алып китеп, Казан шәһәре алынганнан соң руслар бөтен авылларда йөрәп, бөтен байлыкны забит иттеләр. Бик күп мөселманнарны чукуындырдылар.* Язу исемендә бер генә нәрсә дә калмады. Бу көнгә мөә-рихләр Казан ханнарынан калган вә Казан хөкүмәте ва-кытында язылган кәгазьләрдән хәтта бер генә кисәк нәрсә дә таба алмауларының сәбәбе ошбу булганлык-ны сөйләп торырга хәҗәт юк.

* Керәшен, нугайбәк, мөкрә дип йөри торган халыклар күбесе шул вакытта чукуындырылган халыклардыр.

Казан хөкүмәте бетү белән мөселманнарның үз ара-ларында бер-берсенә багълану вә катнашу дигән нәрсә калмады.

Гыйлем әһелләре Кавказ вә Төркстан тарафларына качтылар. Монда калган фәкыйрьләр, китәрлек хәлләре булмаган гажизләр кырларда вә урманнарда качып ят-тылар да — күп заманнарда соң үзләре анда-монда җыелып, вак-вак авыллар булып, гомер сөрергә керештеләр. Бәгъзе бер авылларда кечкенә генә вә күбесендә яшерен гыйбадәтханә вә муллалар да була-дыр иде. Абыз агай дип йөртелә торган бу муллалар үз өйләренә җыеп, ир вә кыз балаларга иман вә намаз өйрәтәләр иде. Шулай итеп, бу мәзлумнарның бөтен мал куәтләре вә бөтен өмидләре диннәренә вә милләт (миллиятләренә) саклаудан гыйбарәт булды. Вә бу юлда һәрбер авырлыкларны күтәрделәр, һичкем тү-зә алмаслык фәҗигаләргә түзделәр.

Мәскәү хөкүмәте яхшы кырлар вә яхшы урманнарын Мәскәү, Владимир вә шул тирәдәге губерналарда торучы русларга өләшәп — аларны күчерделәр. Фәкыйрь мөселманнарның вак авыллары зур вә бай рус авыллары арасында бүленеп калдылар. Налоглар вә башка авырлыклар тугърысында күчеп килүче русларга зур-зур имтиязлар (тәсхилат) вә льготалар бирелү сәбәбеннән мәмләкәтнең бөтен авырлыгы шушы мәз-лум ярлы мөселманнар җилкәсенә төялде. Шушы сә-бәптән мөселманнар арасында галимнәр вә мәшһүр адәмнәр җитешүгә, гыйлем вә мәгърифәт үсүгә, тәр-җемәи хәлләр (биографияләр) вә тарихлар язылуга зәмин булмады. Мең еллык әкиятләр, табышмаклар — картлардан яшьләргә, аналардан балаларга сөйләнү юлы берлә генә бу көнгә кадәр килеп җиткәнә хәлдә. Казан дәүләте русларга бирелү, батырларның сугышла-ры, Казанда мөселман гаскәрләренә уен өйрәнүләре хақында мөселманнар арасында хәтта әкиятләр генә дә укылмады, чөнки мондый нәрсәләргә сөйләү хөкү-мәт тарафыннан манигъ ителгән вә тыңлаучыларны ка-ты җәзалар ителгән иде.

Шулай булса да бу бичара мөселманнар үзләренәң телләренә, горәф-гадәтләренә беркадәр саклый алды-лар. Бу эш болар өчен гадәттән тыш зур бер һиммәт вә гайрәт саналадыр.

II

РУСИЯДӘ Урал вә Идел буйларындагы мөселман-нарның диннәре, имам вә мәэзиннәре, гыйбадәтханә-ләре, Русия хөкүмәте тарафыннан тасдыйк вә игъ-тираф кылыну тарихы бик соң вә яңа нәрсә — бу да хөкүмәт тарафыннан яхшылык итү вә адәмчелек күрсә-тү нисбәте берлә түгел, бәлки зур тәһликәдән котылу вә куркыныч бер фәҗигадән качып калу өчен генә булды.

Бу кыйсса бик озын булганлыктан, сүзләремне бер-беренә ялгау өчен ишарәт берлә генә язып китүгә мәҗ-бүрмен.

Зур бер сугыш вә кырылыш сәбәбеннән тәмам арыган вә йөдәгән Русиянең төшлек тарафындагы күршеләреннән бер хөкүмәт берлә арасы бозылды. Бу эш зурга китеп, фитнә көчәйде. Мәскәүнең хәлдән тайганлыгыны вә җаны бугазына җиткәнлегенә башка кауемнәр берлә берлектә бу мәмләкәтдәге мөселман-нар да белделәр. Бу хәлне форсат санап, хөкүмәтнең дошманнары мөселманнар арасында йөрергә кереш-теләр.

Бөтен Урал вә Идел буйларының хакиме булган наместник тарафындан мәркәзгә яман хәбәрләр бара башлады. Әбинең йокысы ачылып, ямьсез вә куркыныч

төшләр хафага салды. Орлов, Потемкин фәлән вә фәләннәр берлә сөхбәт кыйлырга кимчелек килә башлады.

Ахырында бу фажиганең чарасы вә бу бәланең дәвасы мәселманнарны көйләү вә аларга берәр төрле яхшылык күрсәтү кирәк икәнлегенә карар бирелде.

Шуңа бина кылып, Русия эчендә Ислам исемле бер динне рәсми дин итеп тасдыйк кылу, мәселманнарны да мәшруг бер дингә иярүче халык итеп тану вә үзләренә күрә дини бер мәхкәмә ачарга вә гыйбадәтханәләр тотарга мөсагадә итү тиешлелек аңлашылды.

Ошбу сәбәпләрдән Оренбург, Омски вә Верхнеурал шәһәрләрендә мәсҗидләр салынды. Казан шәһәрәндә булган мәсҗидләр рәсми мәсҗидләр булып тасдыйк кылынды. Уфа шәһәрәндә дини бер мәхкәмә ачылды. «1789 нчы ел 6 нчы декабрьдә».

Русия хөкүмәте ошбу эшләренә көймәсе комга утыргандан, карбызы култыгындан төшеп киткәнәндән, йомгагы жыелгандан соң — теләр-теләмәс эшләгән иде. Һәм аз гына төзәлү белән бу мәхкәмәне кысарга вә муллаларыны җафаларга вә алардан эт җиктерергә кереште.

Иске заманнарда христиан руханилары нигъмәт эчендә яшәгәнләре хәлдә — мәселманнарның муллаларыны христиан руханилары берлә бер сафта йөртәргә вә тәкрар тәхкыйрь кылырга керештеләр. Болар инде үткән хөкүмәтнең ләгънәте астында гомер сөргәнләр иде. Бу хөкүмәт заманында да рәхмәт ишетә алмадылар. Хөкүмәт кешеләренә бу мәсьәләне аңлату кирәк иде, ләзиз иде. Бу тугърыдагы вакыйгалар, исбатларның очы-кырые юк. Синод хозурында обер-прокурор булып торучы әфәнде тарафындан һәр ел башында императорга бирелеп торылган мәғрузәләр, докладлар гына да мисал булырга ярасалар кирәк.

«Оренбургский Мухаммеданский законный собрание» исеме берлән ачылып та, «Оренбургский Мухаммеданский духовный собрание» исеменә алмаштырылган ошбу дин мәхкәмәсе бу көндә йөз утыз яшендә булып, моңа ияргән мәхкәмәләренң саны 7000 (җиде мең) вә мәселманнарның саны 6000000 (алты миллион) чамасында 26 губернага таралган. Шушы 6 миллион мәселманнарның дини мәркәزلәре Уфа шәһәрәндә, әүвәлдә «Оренбургский Мухаммеданский духовный собрание» исемендә йөрегән вә бу көндә мәселманнарның үзләре тарафындан «Диния нәзарәте» исеме бирелгән мәхкәмәдер. Моның үзенә генә хас йорты, кирәк кадәр биналары вә иске язучылар жыелган вә жыела торган архивасы бар.

III

ДИНИЯ нәзарәтенең архивасында 130 еллык кәгазь вә эшләр булырга тиешле күрелсә дә, — башта бу мәхкәмәнең үз йорты булмый фатирдан фатирга күчеп йөрүе вә бер мәртәбә Оренбург шәһәрәнә барып беркадәр еллар гомер сөрәп кайтуы сәбәпле иске эшләренң вә борынгы кәгазьләренң күбесе төләф булган. Вә шулай булса да беркадәр иске язучылары бу көндә дә бар.

Диния нәзарәтенең архивасында булган эшләре вә язучыларыны, бик ваклап тормаганда, ошбу бүлемләргә аерырга мөмкин:

1. Дини мәртәбәләргә билгеләргә имтихан эшләре.
2. Шәригатькә бина кылынган хөкемләр һәм фәтваләр.
3. Дини хезмәтләрдә булучыларның дини вә әхлакый

җәһәтләрендә булган кимчелекләре хакында тәфтишләр вә җәзалар.

4. Ир берлә хатын арасында никах вә талакка мөтагалликъ шәрҗый (шәрҗан) дөгъваләр.

5. Духовный собрание яки мөфтиләр тарафындан һәрвакыт каралып торган дини вә әхлакый үгетләр вә нәсихәтләр.

6. Шәрҗый мәсьәләләр мөнәсәбәте берлә министр вә губернатордан, губернский правлениеләрдән килгән язучылар, фәрманлар вә җаваплар.

7. Мөселманларның дини мәктәпләре вә мәдрәсәләре хозурында русский класслар ачу хакында һәр төрле кәгазьләр.

8. Мөселманларның үз араларында һәрвакыт вә һәр урында булып торган дини мәсьәләләр: шикәр, чүпрә, колмак, намазда ишарә кылу, бәдәл хаж, осулл җәдидә берлә уку, рәсәм төшерү, русча уку, тәмәке тарту, тәмәке сату дәрәс булып-булмавы кабиләдән нәрсәләренә боларга мисал итеп күрсәтергә ярый.

9. Духовный собраниедәге канцелярия, мөфти, казылар, вә хадимнәргә мөнәсәбәтле эшләр, акча хисабылары.

10. Яңа тәэлиф ителгән китаплар, рисаләләр хакында дин ноктасындан шикәятләр, тәфтишләр вә хөкемләр.

11. Корьән вә һәфтиякләрне, гомумән, дини китаплар, матбәгаларда бастыру вә аларга төзәтүчеләр билгеләү хакындагы эшләр.

12. Мәкруһлар, көчләп чукуындырылган мәселманнарны муллалар котырталар вә аздыралар дип, поплар, архирейлар тарафындан булган шикәятләргә күрә муллаларны хөкемгә бирү вә аларны сөргәнгә җибәрү хакындагы эшләр.

13. 1829 нчы елдан башлап жыелган метрикалар бу көн Диния нәзарәте архивасында булган эшләренң ун проценты Уфа губернасында жыелган булсалар, туксан проценты башка губерналардагы мәселманнарның эшләре икәнлегә мәғълүм.

IV

ИСКЕ заманнарда — Ислам дине вә мәселманлар хөкүмәт каршында рәсми дин вә рәсми бер дингә табигъ халык дип танылмаган вакытта — муллалар вә мәдәрисләр мәселманнар арасында булган дини эшләренә үзләре башкарып торганнар вә шул хосустагы хөҗжәтләренә, актларны хосусый дәфтерләргә, күбрәк китап читләренә язганнар.

Шул язучылар үз араларында рәсми, официальный дәлил — Шәрҗый хөҗжәт булып йөргән вә шуларга бина кылып, дини дөгъвалар хәл ителгән. Бу эшләр иске язучылардан вә иске китапларның кырыйларында булган кәгазьләрдән, ата-бабалардан ишетелеп калган риваятьләрдән мәғълүм булалар.

Шул вакыт бу эшләренң һәммәсе указлы муллалар вә метрика дәфтерләре белән алмашынды. Рәсми муллалар тарафыннан язылганлык вә Духовный собрание каравында булганлык игътибарга алынып, метрикаларның Шәрҗый хөҗжәт булулары Ислам галимнәре тарафыннан кабул ителде вә шуңа күрә дә дини исемнәренә язучыларында кәгазьләр вә аерым дәфтерләренң игътибары бетеп, шуннан соң бөтен ышаныч метрикаларга гына булды вә шуңа карар бирелде.

Духовный собрание тарафыннан һәр ел мәхәлләләргә таралып килә торган милки (гражданский) лек җәһәте булган кебек дини җәһәте дә бар. Духовный собрание тарафыннан таралган метрикаларга язылу дөнъяви низамнарга түгел, бәлки сыйрыф дини кагыйдәләргә бина кылып буладыр иде.

Бу эшне хөкүмәт белеп торды, көннәр узды, архи-
вадагы метрикалар да Духовный собрание-
нең фәлән номерлы әмерләренә бина кылып, шулай
язылды. Бу никях яки бу талак вә яхуд бу бала-
ның нәсәбе исбат кылыну — фәлән ахун фәтвасына
күрә каид ителде кабиләннән булган сүзләренң сәнәд
(таяныч) урнында фикъһе катапларыннан гыйбарәтләр
күрсәтүнең сәбәпләре шушы нәрсә.

Сүзнең кыскасы шул: христиан руханилары
дини мәрәсимне язар өчен аерым рәсми дәфтәр тот-
каннары, кулларында булган метрикалар дөньяви дәф-
тәрләр генә булганы хәлдә — муллалар кулында булган
метрикалар дөньяви дәфтәрләр булулары берлә бә-
рабәр дини дәфтәрләр дә. Бүген урталыкта бер мәсьә-
лә дә бар. Сүз мөнәсәбәте килү сәбәпле без моны
арага кыстырып китәргә мәжбүр булдык.

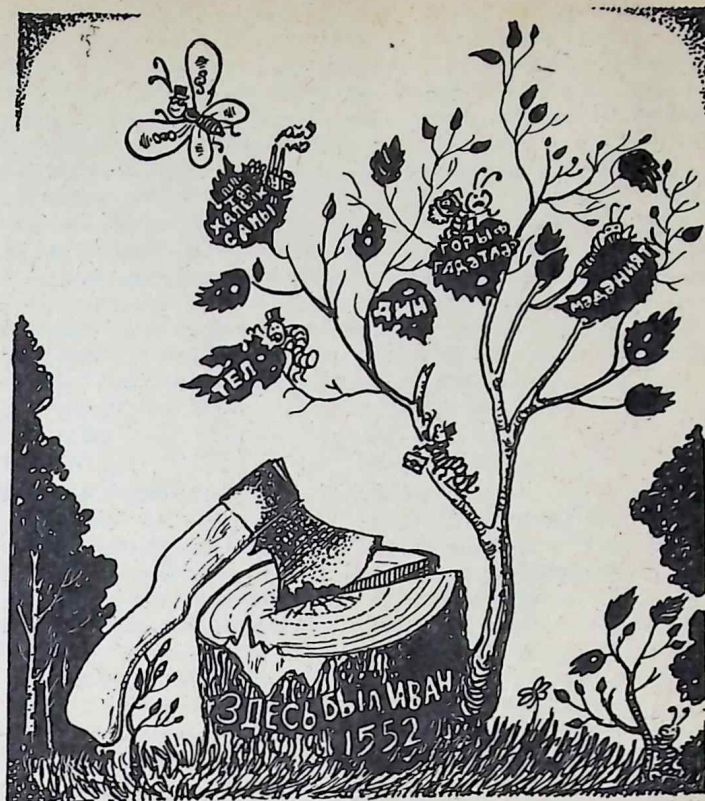
Мәсьәлә моннан гыйбарәт: бу көнгә хөкүмәт кеше-
ләре муллалар кулларында булган метрикаларны
жыеп алалар да — дөньяви хакимнәргә бирәләр, чөнки
хөкүмәт берлә дин бер-береннән аерылды, шуның
өчен дөньяви дәфтәрләр булган метрикалар дин ке-
шеләре кулларында түгел, бәлки дөньяви кешеләрдә
тотарга тиешле, диләр.

Мөселманнар: «Дин берлә хөкүмәт бер-береннән
аерылса, ни өчен безнең дини дәфтәрләребезне дөнья
кешеләренә алып бирәсез? Әгәр дә хөкүмәт өчен
метрикалар кирәкле булса, сез үзегез берне түгел — ун
метрика бирегез, әмма безнең дини дәфтәрләребез
үзегезнең дини кешеләребез кулларында торсын-
нар», — диләр. Шулай итеп, ике арада яхшы аңлашыл-
мау, тәмйиз үпкәләшү чыга. Хөкүмәтне яклау нияте
берлә бәгъзе кешеләр — «мөселманнар фанатик,
муллалар контр, аларны тиер кул берлән кысып
тотарга кирәк, шаярмасыннар» дигәннәре хәлдә, мө-
селманнарны кызганучылар:

«Метрикалар муллалар кулыннан алынган, болар
гыйбадәт мәсьәләләренә — нәсәб вә мөсаһәрәт жәһә-
теннән булган мөхәррәмәтны вә башкаларны моннан
соң инде ничек итеп татбиқ кыла алсыннар? Бу эшләр-
нең күбесе Коръән белән сабит булган дини эшләр
бит», — дип сыкралалар. Әгәр дә эш башында булган
яшьләр теләсәләр иде бу мәсьәләне съездларда вә
гомуми мәжлесләрдә сөйләшүгә — гәзитләрдә язуга
хәжәт төшерү түгел — бер чәй мәжлесендә 10-20
минутта хәл кылырлар, юк урында халыкларның шау-
шуларына, дини хисләренә жәрәхәтләнүләренә юл
калдырмалар вә хакыйкәт хәлдә үз урыннарына муа-
фыйк бурычларыны үтәгән булырлар иде.

Моның юлына язарга хәжәт күрмим. Жәғрафия
укучыларга әлифбадан дәрес бирергә теләим. Үзем-
нең иске сүзләремә кайтам.

КАЗАН, Урал вә Идел буйлары руслар та-
рафыннан алынганнан соң Русиядәгә мөселманнар-
төрөкләрнең соңгы вакыттагы тарихлары язылмауның
сәбәбе монда кадәр сөйләп килгән сүзләребездән аң-
лашылса кирәк. Бу көндә Газзали яки Ибне Рөшд вә
яхуд Ибне Сина вә Фараби тәржемәи халене лязим
килсә яки госманлы төрөкләр хакында тарих китабы
тәртип кылуга хәжәт төшсә, мөэррих вә мөөллиф бу
тугърыда күп мәшәккәтләр чикми үз эшене башкара
алачак; әмма Русия мөселманнары — татарлар, баш-
корт вә мишәрләрнең тарихларыны яки Мортаза хәжи,
Мансур ахун, Ибраһим әфәнде вә Карасакал кабилән-

нән борынгы галимнәр вә баһадирларның тәржемәи
хальләренә тәртип итү лязим килсә — нинди генә киң
мәғълүматлы кеше булса да — бик зур авырлыктар кү-
рәчәк яки шул эшне эшләүдән гәҗиз икәнлегенә
икърар итәчәк. Моның сәбәбе бик ачык: госманлы тө-
рөкләре вә исемнәре зикер ителгән иске галимнәр ха-
кында матбугат дөньясында, иске кәтебханәләрдә дә
мәғълүмат, материал күп табылыр.

Әмма мишәр вә татарлар, башкорт вә типтәрләрнең
тарихлары вә мәшһүр адәмнәренә тәржемәи хальлә-
ре хакында мәғълүмат табылмау вә иске кәтебханәләр
булмау, дин эшләрендә Оренбург Духовный собрание-
гә ияргән башкорт вә мишәр, татар вә типтәрләрнең
соңгы вакытлардагы тарихлары жыелмаган вә тәртип
кылынмаган булса, жыелу вә тәртип ителү өчен хә-
зерләнгән бик бай бер хәзинәләре бар.

Бу хәзинәләре сәләмәт булса, болар да башка кауем-
нәр кабиләннән тарихлы вә әдәбиятлы бер кауем
булачаклар. Вә мәдәни кауемнәр, тарихлы вә әдәбият-
лы халыктар берлә бер сыйныфта тезеләчәкләр. Бу хә-
зинә исә Духовный собрание — Диния нәзарәтендә-
гә — архивасындагы гадәти эшләр берлән туксан ел то-
таштан жыелып торган метрикалар. Бу мәмлөкәттә
яшәүче мөселманнарның бу күп үткән галимнәре
вә мәғруф затларының тәржемәи хальләренә мәз-
хәз булу вә, гомумән, нәсел-нәсәбләренә тәртип итү,
рәсме хатларыннан алып халыктарга күрсәтү вә клишәләр
ясату өчен ошбу метрикалар — иң кыйммәтле вә шул нис-
бәттә иң дәрәс мәнбәгъләр. Чөнки әүвәлгә елларда метрика-
ларда язылган мәддәләр 1735—1740 нчы елларда туган
галимнәрнең яшьләренә, мөгәсыйрларыны, ата вә ба-
баларыны, хәтта ана вә әбиләренә исемнәренә вә
нинди гаиләдән булуларыны белергә мөмкин була вә
шушы юллар вә баскычлар берлә 1700 нче елларга
кадәр күтәрелергә имкян табылачак. Моның әһәмияте
янында Америка табылу әһәмияте безгә нисбәт берлән

бөтенләй юк бер нәрсә булып калачактыр. Шул җәһәттән безнең нәсел вә нәсәбебезне белү тугърысында бу метрикалар оҗмах ачкычларыдыр. Моннан башка шушы, архивадагы гадәти эшләр арасында берәр төрле мөнәсәбәтләр берлән вә яки берәр төрле дөгъваны исбат итү урнында тегелеп калган гәзитәләр арасында илле-алтмыш, хәтта йөз ел элек язылган язучыларның вә бик иске шәһәрләр булырга болар вәситасы берлән Кәсим (Касим) ханнары заманнарында булган эшләр хакында бик бәһалә хәбәрләр табылырга, хәтта ки Казан хөкүмәте вакытында булган иҗтимагый вә сәясәт хәлләренә аңлау хакында юллар ачарга мөмкин булчак. Моңың сәбәбеннән бу көнгә кадәр кап-караңгы торган иске вакытларны яктыртчак бик күп белемсез нәрсәләр өсләреннән пәрделәр ачылачак.

VI

МИЛЛӘТ хадимнәре вә гыйлем әһелләре, каләм сахибәләре арасында шушындый бер фикер бар иде: Духовный собрание дини җәһәттән ияргән мәселмәнар үз араларыннан мөтәхәссыйс галимнәр вә тарих сөйләүчеләрдән гыйбарәт гыйльми бер һәйәт төзәргә дә, аларга шушы хезмәтне тапшырырга — Духовный собраниенә архивасыны башыннан ахырына кадәр берәмләп тикшереп чыксыннар, әһәмиятсез нәрсәләргә ташларга вә бетерәргә карар бирсеннәр вә башкалардан аерсыннар. Әһәмиятле кәгазьләргә хәрәф җыю өсүле берлә үзәнә махсус бер журнал бастырысыннар. Бик әһәмиятле хөҗҗәтләргә, документларны, олуг мөдәррисләр каләмнәре берлән язылган метрикаларны фотограф вә клише өсүле берлә табигъ кылсыннар. Бу нәрсәләр басылачак журналны «Русия мәселмәннарының тарих чишмәсе» исеме берлән атап, һәр

айда бер мәртәбә нәшер кылып торсыннар, шулай итеп, ун ел, ниятьте, егерме ел мөддәтендә архивадагы әһәмиятле вә бик әһәмиятле нәрсәләр гыйлем әһелләре вә тарих сөючеләр арасына таралып бетәләр. Шулардан җыеп, яшь буыннар вә яңа каләмнәр бу милләтнең тарихыны, мәшһүр галимнәренә тәрҗемәи хальләренә язларлар.

Моннан биш-алты ел мөкаддәм мәселмәннарының яңа сыйныфлары вә җәмәгать хадимнәре, каләм сахибләре арасында йөргән фикер шушы булып — бу эшнең юллары ачылырга, нигезләре салынырга башланган иде. Ихтимал, берәр почмакта бу эш бу көндә дә эшләнәп ята торгандыр. Мәгәр дә ачыктан-ачык рәвештә гыйльми, милли вә мәдәни хезмәткә керешүгә Аурупа сугышы башлану манигы булды.

Әгәр дә архива сәләмәт калса, мәмлөкәт берничә ай кадәр тынычланса, бер һәйәт сайлансы — үз эшенә керешчәк, бик шәрәфле вә мөкаддәс булган хезмәтне җаны вә тәне берлә эшләчәк моңың өчен бик күп куллар сызганып вә бик күп билләр багыланып хәзер торалар. Бу адәмнәр арасында акчага, вәзифага кызыгудан яки шөһрәт вә исем өчен әйтүдән югары торучылар, фидаиләр, милләт вә гыйлем гашыйклары да бар.

Диния нәзарәтенәң архивасы (метрикалар шунда керәләр) сыйрыф дини архива булганлыктан — декретлар буенча да сәләмәт торырга — һичбер партиягә моңың берлә эше булмаска, бәлки мәселмәннарының үз кулларында сакланырга тиешле булса кирәк.

Хөкүмәт архивалары вә милли граждәнский архивалар нәзарәтендә моңың әһәмияте дә, кыйммәте дә, кирәге дә булмаска тиешле. Башка халыкларның бу архивадан файдаланулары да өмидле түгел. Бу архивада булган язучылар мәселмәннарының үзләренә гәйд булган дини вә милли нәрсәләрдәр. Икенче төрле әйткәндә, мәсел-

СҮЗЛЕКЧӘ

Кауем — ыру, нәсел, кабилә, милләт; төркем, аерым һөнәр ияләре.
Туфан — көчле ташкын; көчле яуган яңгыр.
Сабит — шиксез, ачык; даими; уендә-сүзәндә нык торучы; кузгалмаучы.
Шәүкәт — бөеклек, көч, куәт, олылык.
Дәстүр — кулланма, кагыйдә; төп кануннар җыентыгы; рәхсәт; баш вәзир.
Мөнәсиб — муафыйк; яраклы, яраклылык; әдәплә.
Икътисад — экономика; әйбер-мәлһи сәк тотучылык; җәмгыятьнең хуҗа-лыгын идарә итү, килерен бүлү юлы.
Забит — кулга кертү, биләү; басып алу; буйсындыру; үзләштерү; офицер.
Мәэррих — тарихчы, тарих язучы.
Бәгъзе — кайбер, кай, кайсы.
Мәзлум — кыерсытылган, рәнҗетелгән, җәберләнгән, изелгән.
Имтияз — өстен булу; өстенлеккә хокук-рәхсәт; мактау кәгазе.
Тәһил — җиңеләйтү, аңсатлаштыру, уңайлаштыру.
Зәмин — нигез, җирлек, төп; жир, туфрақ.
Манигы — киртә; тыю, тоткарлау.
Һиммәт — тырышлык; ялкынлы дәрт, теләккә омтылу; эше белән кай-гыртучанлык күрсәтү.

II

Тасдыйк — дәрәсләгән тану, раслау.
Игътираф — кимчелекләрне тану, өстенә алу, гаепләргә тану.
Тәһликә (тәһләкә) — куркыныч хәл, һәләкәт.
Ишарә — билгә, гәләмәт, тамга; ымлау, изәү; читләпәп әйтелгән сүз.
Фитнә (фетнә) — гауга, җәнҗал, башбаштаклык, чүалыш; котырык; ара бозучы.
Сохбат (сохбәт) — иптәшлек, юлдашлык; берәү белән сөйләшү, утырышу.
Мәшһүр — Шәригать бәргән һәм аның каршында дәрәс булган эш; эш-кә башлаган, керешкән.
Мәхкәмә — оешма, идарә; хөкәм йорты, суд.
Мәсағадә — мөмкинлек биру; булышу, ярдәм итү; үзара ярдәм итешү.
Сәфаләт — түбәнлек, хурлык.
Хәкәрәт — хурлык; хур итү, кимсетү, сүгү, хурлау.

Фирка — партия, төркем, груһ; мәзһәб.
Тәкряр — кабат, кабатлау.
Тәхкыйрь — мыскыл итү, хурлау, әһәмият бирмиңә түбән күрү.
Ләзим — зарур, мәҗбүри, кирәк, тиеш.
Мәгърузә — рапорт, тикшерү өчен куелган мәсьәлә, доклад; проект.

III

Тәләф — бетерү, әрәм-шәрәм итү, бозу.
Фәтвә — нинди дә булса бер эшнең дини яктан дәрәсә-түгелмә икәнән күрсәтеп биру.
Тәфтиш — тикшерү, эзләү.
Мотәгалликъ — мөнәсәбәтле, бәйлә; караган, бәйләнгән.
Шәргый — Шәригатькә бәйләнешле.
Шәргән — Шәригать буенча.
Бәдәл — үзе урынына кеше яллап хәҗгә җибәрү; бая, хак.
Кабил — төр, төркем.
Хадим (хадимә) — хезмәткәр, хезмәтче.
Тәлиф — китап язучы, җыйнау, төзү.
Рисалә — брошюра, кечкенә китап, мәкалә.
Шикаят — зар, зарлану, сукрану, жалоба.
Матбәга — типография.
Мәкруһ — усаллык, явызлык; ямьсез.
Тәлиф — китап язучы, җыйнау, төзү.
Мәбигъ — буйсыну; ияручә; китап басучы; эз; холык.
Мөдәррис — мәдрәсәдә өлкән укучы; югары уку йортларында сабак биручә.
Хәсүс — очрак, мөнәсәбәт; әйбердә булган үзәнчәлек.
Хөҗҗәт — документ; дәлил, ышандыргыч аргумент.
Низам — канун, кагыйдә, төртип, устав, режим.
Сыйрыф — саф, таза, катнашсыз; фәкәт, тик, тулысынча.
Яхүд — яки.
Нәсәб — чыгыш, ата-бабалар, нәсел-ыру.
Фәтвә — нинди дә булса бер гәләмәтнең Ислам тәғлимәты буенча дәрәс-түгелмә икәнән күрсәтеп, ачыклап биру.

ман булмаган халыклар күзендә дә бары ташландык кәгазьләр, чүп-чарлар гына, ташландык кәгазьләрнең руслар вә руслашкан халыклар каршында өлешләрә нинди нәрсә икәнлек мәгълүм.

Шуның өчен архиваның сәламәт саклануы да, яшь буыннарға вә көчле каләмнәргә тапшырылуы — бары үзенең урынында, тәртибе бозылмый вә анда-монда күчерелми, әһел булмаган адәмнәргә бирелми торуына гына туктыйдыр. Моңа шуннан башка чара юк. Архивларны, музейларны бер урыннан икенче урынга күчереп йөртү, төзелгән тәртипләренә үзгәртү, хәтта нәрсәләренә урыннан гына булса да кузгату — шул музейны ап-ачык рәвештә эштән чыгару вә фәидәсә алынмый торган хәлгә китерүдәр. Бу дөгъване исбат итәр өчен озын сөйләргә хәҗәт юк. Хөкүмәтнең тиер кулы вә коры коралы, гыйфрит кебек солдатлары берлә саклана торган Оренбург генерал-губернаторлыгының архивасы башына килгән хәлне күрү җитсә кирәк.

Мөселманнар бу көндә ятим бала кабиләннән хиямәсызлар. Ислам дине горбәтлектә яши. Алты миллион мөселман — алты миллион кабер ташы кабиләндә катып калды. Киң далаларда адашып йөрүче сарык көненә төштә. Ләкин дөнья бер генә хальдә бармый. Замана тәҗрибәсә бер генә эздән йөрми, бизмәннәң бер генә башы басып тормый. Шаять, бу хәлләр мөселманнар өчен хәерле булыр. Тарих — дәрес, заман китабында гыйбрәтләр бик күп, авырлыклар күрми — егет ир булмый. Бу көннәрдә дөньяны тулгак тоты, ыңгыраша вә сыкрана, әлбәттә, бер нәрсә туарга хәзерләнә. Шаять, Хәва балалары өчен бу көнгә кадәр мисалы күрелмәгән вә уйларга килмәгән, колаклар ишетмәгән вә хыялларга төшмәгән хәерле бер нәрсә туар. Өмид бердәр ки, мөселманнар шушы хәлдән

фаидәләнерләр вә үзләренәң дә бу мәмләкәтнең төп варислары (варис) булганлыкларыны башкалардан тасдыйк кылдырырлар. һәрхәлдә, бу көндә җансыз вә хәлсез, тавышсыз вә тәнсез гомер сөрүче мөселманнарның киләчәк бер көндә хәлләүләре ихтималлары юк түгел. Милләт никадәр сәфәләткә төшсә дә вә никадәр зәгыйфь булса да — ул һәмишә милләт, аны кимсетү, санга санамау, инде бу кеше булмас дип хөкем йөртү ярамый. Алты миллион бер җәмәгәтнең тарихы булган ошбу архиваны Духовный собрание — Диния нәзарәте бу көнгә кадәр саклап килде. Кәгазьләренә черетмәү вә көяләрдән ашатмау хакында чараларыны күрде, бу көндә һәм милләтнең гәзиз сәрмаясе кылып сакландыр. Үткән җәйдәгә сугыш вакытында бөтен халык подвалларда җыйналып, өелеп ятканнарында — «снаряд төшмәдеме» дип, архива тирәсендә йөрүче, сәхәр ашаганда да: «Архива кәгазьләренә ут төшмәдеме икән?» — дип, йөгереп чыгучы адәмне һәрвакыт үзем күрәдер идем.

Яшь егетләр җитешү, яңа буыннар өлгерү берлә Духовный собрание булган бер асарә кадимәнә аларга тапшыру вә аларга ярдәмләшү өмиде берлә яшидер. Әгәр бу өмид урнына җитсә, Диния нәзарәте үз вәзифасын бөтенә белән үтәгән, өстендәгә бурычыны төшергән, мөкаддәс вәзифасыны җиренә китергән, мәсьүлиятән бушанган булачактыр. Моннан башка бу көндә Диния нәзарәте эш өенә (йортына) охшатылса, архивасы аның шкафы урынында булып, архива Диния нәзарәтенә тәмам багланган бер хальдә — Диния нәзарәтендә нинди генә бер муллага мәншүр бирелсән вә нинди генә бер гаилә низагысы каралсын — архивадагы иске эшләренә актәрырга вә мәгълүмат-справка җыярга хәҗәт төшми вә архивага бармый торып, ун процент та эш эшләнми-өзелми.

Каид — биредә «фәтүага, чыганак буларак, нигезләнелде» мәгънәсендә; юлбашчы, җитәкче...

Сәнәд — ышандыргыч дәлил; документ.

Фикһи — Ислам хокук гыйльме; аңлау, төшенү.

Гыйбарәт — «гыйбарә» сүзенең күплек санында кулланылышы; азылган сүзләр; әйтемнәр; сүз тәзмәләре...

Мәрасим — йола, гадәтләр; рәсми мөгамәләләр, гадәти гамәлләр.

Бәрабәр — бертигез, тигез.

Хаким — хужа; вәзифалы кеше-түрә; идарәче дәирә вәкиле...

Тәйиз — бер-берсеннән аеру, бүлү, аралау.

Мөсаһарәт — ир белән хатынның якыннары арасындагы кардәшлек.

Мөхәррәмәт — тиелгәннәр, һәрәм кылынганнар.

Татбик — чагыштырып карау; яраштыру, яраклаштыру, килештерү.

Мөәллиф — китап төзүче, әсәр язучы.

Тәрҗемән халь — биография.

Икярар — тану, дөресен сөйләп бирү; тынычландыру; урнаштыру.

Зикер — телгә алу, искә төшерү; Ислам тәғлимәтында Аллаһы сөбхәнә вә тәғәләгә гыйбадәт — зикер әйту.

Мәгъруф — танылган, билгеле булган; яхшы эшләр.

Мәэхәз — чыганак; алынган җир.

Рәсме хат — язучы (почерк мәгънәсендә).

Мәнбәг — чыганак; чыккан урын; чышмә, су башы.

Маддә — биредә «аерым бүлек, пункт» мәгънәсендә.

Мөгәсыйр — гасырдаш, замандаш, бер чорда яшәгән; хәзерге.

Имкян — мөмкинлек, мөмкин булу, булырлык хәлдә булу.

Васита — арадаш; бәйләнеш чарасы-коралы; әмәл-чара.

IV-VI

Хадим — хезмәтче; хезмәткәр; ялчы.

Сахиб — ия, хужа; юлдаш, дус.

Мөтәхәссис — белгеч (әмма «мөтәхәссис» — мөхәббәт белән сугарылу-чы; хис итүче, нечкә сизүче).

Һәйәт — биредә «комиссия, коллегия» мәгънәсендә.

Осүл — алым, метод, ысул.

Мөддәт — ара, вакыт, срок.

Мөкаддәм — әүвәл, алда, элек, борын; алдынгы; алда баручы; элекке.

Маниг — киртә; сабәп; тоткарлаучы.

Фидан — үз-үзен аямыйча ихлас эшләүче; мақсатына ирешү өчен үзен корбан итүче?

Нәзар — карау, күз ату, күз салу, игътибар; фикер йөртү, уйлау, төшенү; уй, караш.

Гәнд — караучы, караган, бәйләнешле.

Әһел — хужа, ия, кеше; халык; бер эшкә карата яраклылык, аны башкара алуылык; ир хатыны, хатын ире.

Фәидә — табыш, казаныш, файда.

Гыйфрит — дию парие; мәкер сахибе, рәхимсез, каты күңелле адәм.

Химая (химаять) — саклау; яклау; берәүнең кулы астында булып саклану.

Горбәт — ялгызлык; иленнән читтә яшәү.

Һәмишә — өзлексез, һәркайчан, һәрвакыт, һаман, ялан, гелән.

Сәрмая — байлык; төп капитал, сума; акча; бәя.

Асарә кадимә (гәтика) — борынгы заман эзләре (әсәрләре); археологик

ядкярләр.

Мәсьүлият — җаваплылык.

Мәншүр — хезмәт итү өчен бирелгән хокук кәгазе; бастырып таратылган, чәчелгән, таралган.

Низаг — гауға, талаш, ызгыш.

Консистория — рәсми дини мәҗлес, киңәшләшү органы.

Восул (вәсул) — ирешү, тапшырылу; килеп җитү.

Гөман — уй, фикер; шик, шөбһә.

Әманәт — ышанып саклап торырга бирү; сакларга бирелгән әйбер; бүләк.

Мөһер — печать, штамп.

Морад — морат, мақсат, теләк, теләнгән әйбер, аңлатылырга, белдерелгән әйләнгән нәрсә.

Хилаф — ярамаган эш; кире, тискәре.

Әһали — «әһел» сүзенең күплек саны.

Мөәссәсә — оешма, учреждение.

Кәсд — мақсат, ниәт, уйлау, теләк; явыз ниәт.

Тәкьдир — монда «язмыш» мәгънәсендә.

Минбар — трибуна, кафедра.

Форат — Евфрат елгасы.

Мәсьүл — җаваплы, җавап бирергә тиешле; мәсьүл нәрсәләр — соралган,

таләп ителгән, үтенелгән әйберләр.

Форсат — уңайлы вакыт.

Диния нәзарәтенә биналарында, миләкләрендә, архивасында Русиядә яшәүче мөселманнарға, башка милләтләр вә халыкларның аз гына да катнашлары вә бер тиен акчалары кәргәнә юк. Монда хөкүмәт акчасы кәргән булса, ул бурыч ун өләш артыгы белән түләнгән инде. Шуның өчен бу архиваны губернскый правление, судебный палата вә окружной судларның архивалары берлә бер юлдан йөртү ярамый. Бу архива хәтта христианнарның консисторияләренә архиваларына да охшамый. Чөнки христиан руханилары вә мәхкәмәләре хөкүмәт хәзинәсеннән фәйдәләнен тордылар. Руханилар да билгә вәсулә берлә билгеләнен хакыйкый чиновниклар берлә бер сафта йөрдәләр. Шул вакытта мөселманнарның муллалары, халыклар берлә берлектә, сука сукалап йөрдәләр. Фәкыйрь халыклар тарафыннан сайлануларына күрә аларга духовный тәрбияләренә бирәләр иде. Мөселманнарның соңгы мөфтиләре 25 еллык гомерендә бер генә йомышыны да патшага житештерә алмаган хәлдә — Сәвәләй авылындагы керәшен поп Ильминский, Победоносцев исемле ике станция аркылы үзенә теләгән йомышыны патшага ирештереп торадыр иде. Шулай булгач, бу көндә инде муллаларны поплар берлә бер скамьяга утырту — муллалар хакында золым булмыймы? Вә муллаларны түгел, хәтта рус попларыны да хезмәткә чакырабыз диюдә нинди мәгънә бар.

Өч йөз елдан бирле чиновниклык итеп, мөселманнар өсләренә бәла яудырып, муллаларны төрмәләргә яптырып, сөргеннәргә жибертеп торган христиан руханилары берлә — бер йөз елдан бирле фәкыйрь халык тарафыннан сайланган вә фәкыйрь халыкларга хезмәт итеп торган пролетариат муллаларны бер сыйныфта йөртү ничек ярый? Без мөселман булганлыгыбыз өчен попларның да мәшәккәт күрүләренә, җәзалануларыны эстәмибез, безнең вәзифа бер исә — таш берлә атканга аш берлә атудан гыйбарәт. Адәм баласы өчен иң авыр җәза — вәҗдан газабыдыр, вәҗдан газәплануы янында башка җәзалар бер нәрсә дә түгел.

Егетләр! Зар вә моңымны Сөзгә чиштем. Гөман итәмен ки, әйтергә теләгәнәмне аңлаттым. Әгәр дә ачык аңланмаган булса, янәдән кабатлап кыскача әйтәм: Диния нәзарәтенә биналары, архивасы әүвәлгечә мөселманнарның үз вәкилләре кулларында әманәт рәвешендә сәләмәт торсыннар, таралмасыннар, тузылмасыннар, чит кулларга бирелмәсеннәр, машинасы тукталмасын иде. Ничбәр исем берлә ничбәр күчәрелмәсеннәр, ишекләренә мөһер салынмасын, миллионнар берлә саналган мөселманнарның морадларына хилаф эш эшләнмәсеннәр иде. Бу көндә хөкүмәт башында торганлыгыңыздан, боерыкларыңыз йөргәнлектән сез шушы зәгыйфь тавышка, сынык каләмән йөрәк канына манчып язган сүзләремә колак салсагыз иде. Архиваның таралмауыны, иске кәгазьләренә урыннарыннан кузгатылмауларыны тәмин итсәгез иде. Үзегезне тәрбияләп үстергән, сөтләренә имезеп һәрвакыт сөйгән ата вә аналарыгыз ияргән бер дини әһалинең тарихларыны, асарә (асар) кадимәләренә саклау тугърысында һиммәт кылсагыз иде. Мөселманнар Сөздән моны үтенәләр, адәмчелек күрсәтүегезне өмид итәләр — бу Сөзнең өчен авыр бер эш түгел.

Монда Ленин берлә Сталинның 1917 нче елда 24 нче ноябрьдә мөселманнарның дини мөзәссәсәләре вә милли эшләре хакында кылган вәгдәләренә җиренә җиткерүне сораудан артык бер нәрсә дә юк.

Бу язуны мин Диния нәзарәте исеменнән яки Диния нәзарәтендә бер әгъза булуым җәһәтәннән түгел, бәлки бу биналарның тарихыны вә архиваның аз гына

булса да белүчеләрдән, үз кауемемне, үз нәселемне, үз милләтемне сөючеләрдән, аксакаллы бер агагыз булуым җәһәтәннән Сөзгә язарга, хакыйкәтне бәян кылырга мәҗбүр булдым. Минем сөйләгән сүзләрем артыгы белән Сөзгә мәгълүм булганлыктан, Сөзгә яңа бер нәрсә аңлату нияте белән түгел, бәлки үз эчемне бушату касды берлә генә яздым.

Моннан соң инде биналарның, архиваларның тәкъдире Сөзнең кулыгызда, шуның өчен бөтен мәсүлиять дә Сөзнең өстегездә. Гөмәр хәлифә минбәргә чыгып: «Әгәр дә Форат елгасы буенда бер дөя урланса, мин мәсүлмен», — дип кычкырган иде. Вә меңнәр берлә җәмәгатькә шуны игълан итте, диләр. Бу вакытта Мәдинә берлә Форат арасы аздан бер айлык юл иде.

Эш башында торучыларның һәммәсе үзләренә мәсүл дип белергә тиешле. Әгәр дә мөселманнарның тарих чишмәләре кипсә вә шул сәбәптән бердәнбер өмидләре тетелсә — күктәге кояш кебек белеп торыгыз. Иван Грозный вакыйгасы икенче мәртәбә кайтып килер. Мөселманнарның ана телләре онытылса, төрек вә турчанка ата-аналарың урнына рус белән марҗа балалары утырса, һич шөбһә юк, моның хакында Сөз мәсүл булырсыз. Мөселманнар берлән турыдан-туры үзегез хисаплашырсыз. Ләкин инде форсат үткән, эшләр кулдан киткән булып. Коммунистлык булгач, мөселманнар кирәкми, милләт вә дин әһәлләре берлә эшебез вә тарих берлә йомышыбыз юк димәсәгез иде. Төлкене чанага салу белән колакчынны якмасагыз иде.

Вакытыгыз бәһәле икәнлегенә эшеңез муйныгыздан булырга тиешлекне беләм. Шулай да булса — бу язуну бер мәртәбә укып чыксагыз иде. Мәсүлиятьне үз араңызда бүлешсәгез иде.

Риззәтдин ибне ФӘХРЕТДИН

11 нче гыйнвар 1925 нче ел

ИНТЕРВЬЮ

ИСХАК МОСТАФИН

СОВЕТ фәнен үстүргә зур өлеш керткән атаклы галимнәр арасында татарлар да аз түгел. Шуларның берсе — химия фәннәре докторы профессор Исхак Салих улы Мостафин. Ихтимал, күпләрнең әлеге галим турында бәлки ишеткәне дә юктыр. Ләкин фән дөньясында аның исеме олы ихтирам белән искә алына, гыйльми эшчәнлегенә югары бәя бирелә. Исхак Мостафин химия фәнендә үз мәктәбен, үз юнәлешен булдырган, Сарытау (Саратов) химик-аналитиклар мәктәбенә нигез салган галим. Күптән түгел Мәскәүдәге «Фән» («Наука») нәшриятында мәшһүр милләттәшбезнең тормышы һәм гыйльми эшчәнлегенә багышланган китап басылып чыкты. Китапның авторы — Борис Казаков. Киң катлау укучылар аны галимнәрнең фәнни хезмәтләрен популярлаштыручы буларак яхшы беләләр.

Бу жәһәттән мәшһүр милләттәшбезгә багышланган әлеге китап та мавыктыргыч итеп, фән дөньясы белән аз хәбәрдар укучыларга да аңлаешлы йөгерек тел белән язылган.

Исхак Мостафин 1908 елның

3 сентябрендә (иске стиль буенча 20 августта) Пенза губерниясының Рузаевка өязендәге Югары Үрләдин дигән татар авылында дөньяга килә. Хәзер бу төбәк Мордовия республикасы территориясенә керә. Исхак беренче сабагын туган авылындагы мәдрәсә мулласынан ала, авыл балалары арасында үзенә гажәеп хәтерле, шигъри фикирләү куәсенә ия булуы белән аерылып тора. Карт мулла шәкертләренә Коръән сөрләренә төшенергә өйрәтә, аларга дөньяның мәңгелек хакыйкатен аңлатырга омтыла. «Акылыңны балачактан ук камилләштер, һәм Аллаһы Тәгалә сине беркайчан да ярдәменнән ташламас», — дия торган була мулла нәни Исхакка. Исхак беренче остазының әлеге сүзләрен күңеленә беркетеп куя һәм аңа гомере буйе тугры булып кала.

Октябрь борылышыннан соң Салих абыйның гаиләсе Сарытау шәһәренә күченеп килергә мәжбүр буа. Гаилә башлыгы Сарытау затонындагы суднолар ремонтлау мастерскоена эшкә урнаша. Исхак исә башлангыч мәктәптә укуын давам итә. Баштарак малайга урыс мәктәбендә гыйлем эстәү жиңел булмый, билгеле. Моңарчы татарча гына укыган Исхак урыс-улак мохитенә тиз генә жайлашып китә алмый. Өстәвенә урыс телен белүе дә ипи-тозлык кына. Шуңа күрә сыйныфташлары аны еш кына мыскыл да итәләр, төрле ямьсез сүзләр әйтеп мәххәрәлиләр дә. Ләкин Исхак түзә, телен тешләп булса да түзә. һәм сабылларча үжәтлек белән урыс теле, әдәбиятын өйрәнә башлый. Нәтижәдә, Исхак тиз арада иң алдыңгы укучылар рәтенә баса, урысча, кем әйтмешли, урысларның үзләренә караганда да яхшырак сөйләшергә һәм язарга өйрәнә. Галимнең урыс телен, аның әдәбиятын камил дәрәжәдә белүенә хәтта замандашлары да хайран калалар. Бу хакта И. Мостафин белән аралашып яшәгән шагыйрь Исая Тобольский да сокланып сөйли.

Урта мәктәпне тәмамлагач, Исхак Сарытау елга училищесына укырга керә, аннары Сарытау дәүләт университетын тәмамлый, бербер артлы кандидатлык һәм докторлык диссертацияләрен яклый. Шушы чорда И. Мостафин үзен зур оештыру сәләтенә ия галим итеп тә таныта — Сарытау университетында аналитик химия үзәгенә нигез сала һәм озак еллар давамында аның житәкчесе булып эшли.

Мәшһүр татарлар

Исхак Мостафин авыр һәм катлаулы тормыш юлы үтә. Хезмәт биографиясен Сарытау затонында кочегар булып башлаган татар егете мең киртләр аша үтеп, атаклы галим, профессор дәрәжәсенә ирешә. Хәер, әлеге гыйбрәтле юлдан үз вакытында байтак татар галимнәренә узарга туры килә. Мәшһүр химик Гыйлем Камай мәселән, яшьлегедә Иделдә йөкче булып эшли. Фәнни конференцияләренә берсендә ул И. Мостафинга үзенә китабын бүләк итә һәм титул битегә мондый сүзләр яза: «Кадрлар Исхак Мостафинга элеккеге Идел йөкчесеннән бер истәлек булсын». Билгеле инде, И. Мостафин да коллегасына бурычлы булып калмый, берничә көннән аңа: «Элеккеге Идел йөкчесенә — элеккеге Идел кочегарыннан» дип язылган яңа китабын бүләк итә.

Октябрь борылышыннан соңгы дәвәрдә Исхак Мостафин татарлар арасынан чыккан химия фәннәре докторларының дүртенчесе булды.

Профессор И. Мостафин — препаратив органик химия, гео-биохимия, нефтьнең барлыкка килү теорияләре буенча фундаменталь хезмәтләр авторы. Шулай ук аның фәлсәфә, икътисад фәннәре буенча язган әсәрләре дә фән дөньясында яхшы таныш. Бу жәһәттән Исхак Мостафин чын мәгънәсендә энциклопедист галим иде.

Алда әйтелгәнчә, И. Мостафин химия фәнендә яңа юнәлешкә нигез салды, үз тирәсенә талантлы бик күп галимнәрне туплый алды. Бүген аның эшен тугрылыклы шәкертләре, фикердәшләре давам итә.

Исхак әфәнде бөтен жаны-тәне белән фәнгә бирелгән, талантлы һәм чибәр кеше иде. РСФСРның халык рәссамы, СССР Художество Академиясе член-корреспонденты Александр Васильев тарафыннан ясалган портретында да ул нәкъ шулай, нәкъ үзенчә тасвирланган. Күпереп торган йомшак чәч тә, килчәккә төбәлгән сынаулы караш та — нәкъ аныкы. Хәер, Исхак Мостафин үзе дә килчәк галиме иде. Ул үз буыныннан, үз заманынан күпкә алдарак яшәде. һәм безне дә шулай яшәргә чакырды.

Әхмәт МУСАЛОВ,
рәссам, Татарстанның атказанган
сәнгать эшлеклесе.

Мәскәү

МӘКТӘП ИНСПЕКТОРЫНЫҢ ИСЕНДӘ КАЛГАННАРЫ

О

зак еллар буге миңа мәктәп инспекторы булып эшләргә туры килде. Инде, мин әйтәм, житәр, тәҗрибә күп тупладым һәм гади укытучы булып эшләргә карар кылдым. Мин дә эшли башладым, мәктәп директоры да миңа «яхшылыкларын» күрсәтә башлады. Иң беренче «яхшылығы» шул булды: бу миңа утын бирмәде. Мин дә кем икәнлегемне күрсәтим әле, янәсе. Чарасызлыктан сарайга кереп карасам, анда инспектор булып эшләгәндә язган кәгазьләр бихисап җыелган икән. Уйлап торам: әгәр бу кәгазьләрне яксаң, никадәр хезмәт әрәм була бит. Ә өйдә балалар туңып утыралар.

Кинәт башыма шундый уй килеп төште — «Кадрлар бөтенесен дә хәл итә». Нигә әле булчак кадрлардан макулатура кызганырга? Бер кочак күтәреп кердем дә, мичкә ягып та җибәрдем. Кәгазь исән булсын, утының да кирәкми. Нишлисең, алдынгы тәҗрибәне яга-яга тәки кыш чыктык. Менә хәзер ул вакытларда дәрестәрдән алган тәэсирләрне яңартуы гына читен. Күп нәрсәләр төтен булып һавага очкан. Шулай булса да, күңелдә нык уелып калган хатирәләр истән чыкмый.

Берсендә шулай урыс теле дәресенә барып кердем. Укытучы күнегү эшләтә. Балалар «Солнце взойшло. Солнце закатилось» дигән гади генә җөмлөләрне дә аңламый интегәләр. Укытучы пеләш идеме, әллә башын бритва белән кырган идеме — хәтерләмим. Ләкин шунысы хәтердә калган: яз көне иде бу. Тәрәзәдән кояш нурлары төшә. Тегенең башыннан кайтарылып, бөтен класска нур чәчелә. Янә класста утыртмалы такта бар. Укытучы бер дә аптырап калмады. Такта янына килде дә: «Солнце закатилось», — дип, такта артына кереп китте. Берәздән тулган айдай балкып, тактаның икенче ягыннан килеп тә чыкты: «Солнце взойшло». Тагын кереп китте, тагын килеп чыкты. Үзе һаман кабатлый: «Солнце взойшло, солнце закатилось». Ә мин уйлап утырам: болай аңлату кайсы укыту методына керә икән? Ә теге тизлеген арттырганнан-арттыра бара. Үзе тактаның теге ягында, тавышы бу якта. Бер-ике мәртәбә абынып та китте, һаман әйләнә, һаман кабатлый. Ә мин абынып-егылып якты башын гына ярмаса ярар иде дип борчылып утырам. Югыйсә, изге бурычын үтәгәндә батырларча һәлак булды дип бәетен чыгарырлар. Ниһаять, кыңгырау шалтырады. Укытучы гөрселдәп урындыкка барып утырды. Бөтен җиреннән тир ага, ә үзе елмайган була. Марафон ярышында беренче урынны алган диярсең.

...Татар теле дәресенә керергә җыенам. Укытучысы калын тавышлы, таза гына ир уртасы кеше. Нечкә генә, сызылып киткән кара мыеги да бар. Гомумән, Карәхмәт пәһлеванга охшаган.

— Барыгыз, керә торыгыз, — ди бу миңа, — мин берәздән кереп җитәрмен.

Кердем дә, иң арткы партага берүзе генә утырган җирән чәчле малай янына барып урнаштым. Утыруым булды, малай кабыргага китереп төртте. Букчасын сөйрәп чыгарды да аннан ярты бөлеш тартып алды. Бөлешне урталай сындырып миңа да сузды:

— Мә, ашый тор!

Ул да түгел, класс ишеге ачылды да әлегә пәһлеваныбыз класска йөгереп килеп керде. Журналны өстәлгә ыргытты, ике кулы белән урындык артына тотынды, берәз класска карап торды да каты итеп «га» дип кычкырды, тәрәзә пыялалары зеңгелдәп куйды. Аннары тактага зур итеп «га» дип язды да класс ишеген шап иттереп ябып күздән югалды.

Күршем тагын кабыргага төртте.

— Карале, әллә абыйның да справкасы бар микән?

Яңадан ишек ачылды, пәһлеваныбыз тагын ишектән атылып килеп керде. Бу юлы баягыдан да катырак итеп «бала» дип кычкырды, түшәмнән штукатурлар кубып төште. Һәм ул тактага «бала» дип язды да тагын чыгып китте.

Уйлап утырам. Нишли бу? Әллә күршем әйткән чыннан да хак микән?

Озак көттермәде, Карәхмәтебез бу юлы әкрән генә килеп керде һәм тыныч кына әңгәмә оештырып җибәрде. «Га» дигән язуга төртеп күрсәтте дә:

— Беренче кeргeндe нeрсe aцлaдыгыз? Тeлдe aepым сeйлeнaмe? Үзe гeнe тopгaндa мaгънe aцлaтaмы? — дип сoрaды.

Аннaн «бaлa» гa күчтe. Сoрaулaр бирдe. Сoңыннaн тaктaгa дaрeснeң тeмaсын aзып куйды: «Тaмыр нaм кушымчa». Шул дaрeснe кaрaгaннaн сoң, тeрлe пpeдмeтлaрның мeтoдикaлaрын укып чыктым. Мoңa oхшaгaн мeтoд юк. Күрaсeң, дидактикaдa aчылмaгaн нeрсeлeр күп икeн aлe.

...Биoлoгия дaрeсeн кapaп чыгaргa булдым. Укытучы яшъ кeнe, чибaр гeнe eгeт. Өйгe бирeлгeн эшлeрнe тикшeрeргe кeрeштe. Укучылaргa кoш йoннaрыннaн, кaуpыйлaрыннaн кoллeкция ясaп килeргe кушылгaн икeн. Бaлaлaрны бeрeм-бeрeм чaкыpa, кaйсын мaктый, кaйсын ямaнлый, журнaлгa бeя куя. Хeзeр дe күз aлдымдa, бeр сaры чeчлe, сипкeллe мaлaй бeтeн бeр aльбoмгa кoллeкция ясaп килгeн. Укытучы мaктaпмы-мaктый.

— Мeнe тырышкaн тaбaр, тутый кoш кaуpыйлaры дa тaпкaн бит, aльбoмгa «биш»лe гeнe түгeл, сыйфaт билгeсe куяpлык, — дип, aльбoмны күтeрeп күрсeтe гeнe бaшлaгaн идe, дeррeү ишeк aчылып киттe. Ишeк тeбeндe кулына тaяк тoткaн, култык aстынa йoлкынгaн тeрe этeч кыстыргaн бeр эби пeйдa булды. Эби күзлeрe бeлeн клaссны aйкaп чыкты. Бaлaлaр тып-тын кaлдылaр, чeбeн oчкaн тaвыш тa ишeтeлeп тoрa. Эби зeнaрлeнeп:

— Кaнeр суккaн күршe мaлae мoндa икeн дип, — кычкырып жибeрдe.

Мeскeн этeчнe өстeлгe бaстырды. Өстeлдeгe кoллeкциялeрнe тaягы бeлeн сыпырып тeшeрдe. Бeтeн клaстa йoн бураны кyпты, aйтeрсeң лe Кaф тaвы aрты жeннeрe пeйдa булды. Aчулы aбиeбeз тaягын күтeрeп тyп-тyры сaры чeчлe мaлaйгa тaбa юнeлдe. Кeчкe тyктaтып кaлдык. Тyктaтyын тyктaттык, aммa aбиeбeз укытучыгa тaшлaнды.

— Өнe, — ди бу, — бaлaлaрны тeрe этeч йoлкыргa син өйрeттeңмeни? Бeтeн явызлыкның бaшы синдe икeн.

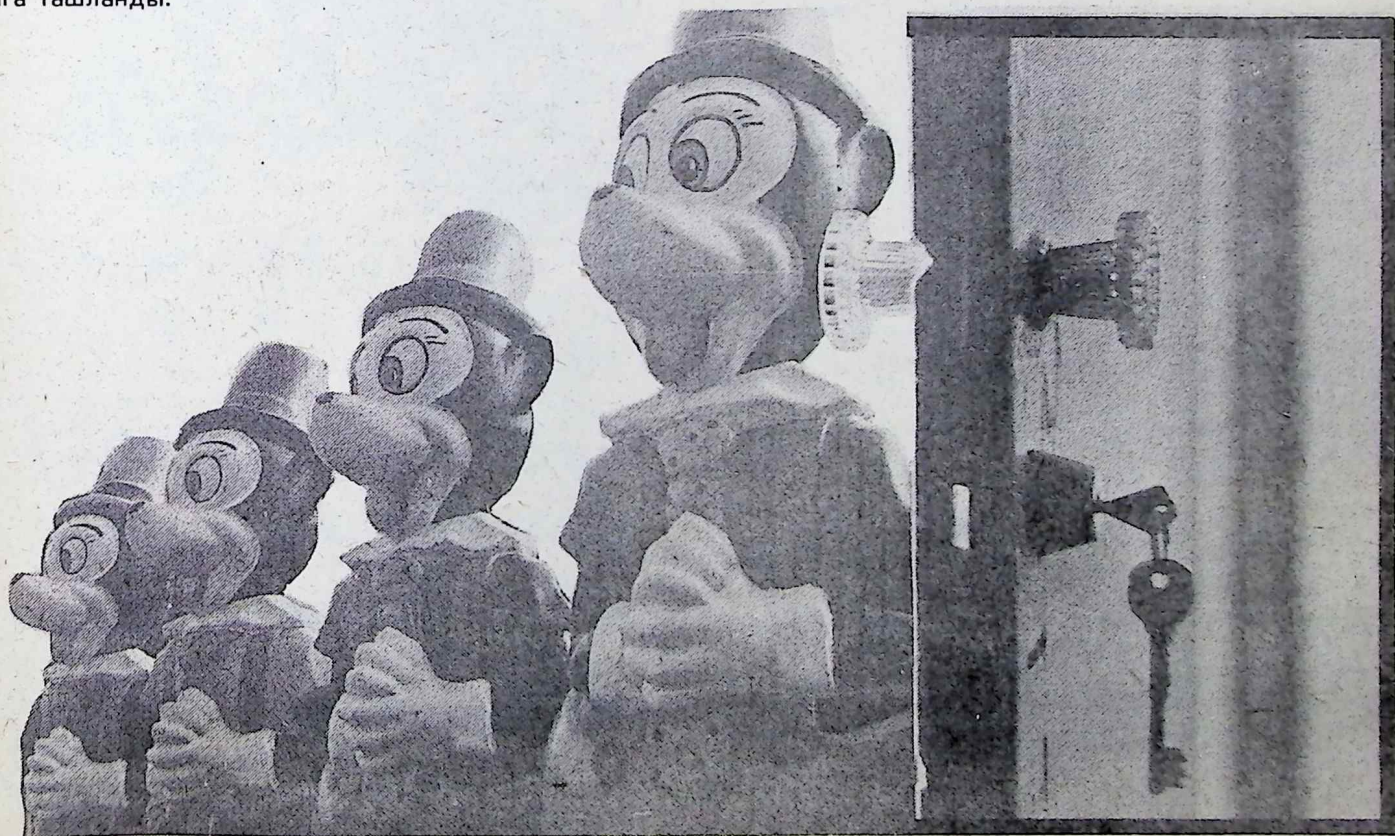
Егeтeм aбигe aцлaтыргa ниятлeп бeрничe мaртeбe aвызын aчып тa кapaды. Кaя ул, сүз дe aйттeрми. Үз тyк-сaны тyксaн. Aбиeбeз кызгaннaн-кызa. Укытучыныц жидeнчe бaбaсынa бaрып житкeндe, кыңгыpaу шaлтыpaды. Мoңapчы вaeмсыз утыргaн этeч кaуpыйсыз кaнaтлaры бeлeн бeрничe мaртeбe тaлпынды дa кyркyыннaн шкaф бaшынa мeнeп кyнaклaды. Булды хeллeр. Икeнчe вaкыт килгeндe: «Эби бeлeн мaктeп aрaсында яхшы мeнeсeбeт урнaштырылды», — дидeлeр. Шулай гына булa күрсeн.

Бeрвaкыт бeрeнчe сыйныфкa жыр дaрeсeнe кeрeргe тyры килдe. Укытучы кызныц кoлaгына aю бaскaн идe-мe, миннeн oялдымы, жырлaп күрсeтмeдe, шулай дa ситyациядeн жиңeл чыкты. Клaсскa ягымлы кaрaш тaшлaды дa сeйли бaшлaды:

— Бaлaлaр, дaрeснeң тeмaсы «Ялгыз жыр». Бeрeм-бeрeм жырлaрбыз. Вaкыт кaлсa, күмeклeп тe жырлaрбыз. Йeгeз aлe, кeм нинди жыр oтып килдe икeн, тыңлaп кaрыйк.

Бaлaлaр жырлыц тoрaлaр, укытучы бeяли бaрa. Чирaт минeм яндaгы мыш-мыш бoрынын тартып утыргaн пoчык бoрынлы мaлaйгa дa килeп життe. Мaлaй жиңe бeлeн гeнe бoрынын сeртeп aлды дa яңгырaвыклы тaвыш бeлeн жырлaп жибeрдe.

**Пaхeрмaхeрлaргa кeрeп,
Мaңгaй сaчeм aлдыpдым,
Яшълэй сүгeн яpлaрымный
Ут эчeндe кaлдыpдым.**

Жырлап бетерде, ләкин утырырга исәбе юк.

— Апа, тагын жырлыйммы, мин бабайдан бик күп жыр отып килдем, — диде.

— Житәр, акыллым, — диде апасы. Ә үзенең күзенән мөлдерәп энжә бөртекләре тәгәрәде. Яшьләй сүгән ярларын исенә төшерде, ахрысы.

...Автодело дәресендә булырга туры килде. Шул дәрес искә килеп төшсә, хәзер дә сискәнәп китәм. Бервакыт төшемә килеп кәргәч, куркып уяндым. Эш менә болай булды. Дәрес башланганчы, укытучы белән сөйләштем. Укытучы тыйнак кына, яңа гына армиядә хезмәт итеп кайткан, бик әметле егет булып күренә. Минә мәктәпнең материал базасы белән таныштыра. Материаль база дигәннәре шул — бер автомашиналары бар икән. Аның да бер көпчәгә юк, двигателе эченнән бер пешкәгә атылып чыгып каядыр югалган. Тагын вак-төяк нәрсәләредер житешми. Шефлар биргәннәр моны, бушлай, бүләк итеп. Егет бик оптимист булып чыкты.

— Көпчәк булачак, — ди. Анысын жәнәсенәң дуслыңның туганының кодасы табып бирергә ышандырган. Кода кеше көпчәкләр складында мәдир булып эшли икән. Бер шофер пешкәк табарга вәгъдә иткән. Бер шешәгә. Тагын вак-төяк нәрсәләр укучыларның үзләренә табарга кушылган.

— Балалар кайдан ничек табасын миннән яхшырак беләләр, — ди.

Укытуым шулай сөйләнә-сөйләнә балаларны машина анына алып чыгып, яңа дәресне аңлатырга кереште. Әллә ни күп тә үтмәде кебек, берзаман машина леперлепер итә башлады. Аннары дөбердәп эшләргә тотынды. Ни күрим, бер малай кабина эченә кәргән дә нәрсәдер казынып мәташа. Ул да түгел, машина өч тапкыр төчкерде дә, зур тизлек белән китеп тә барды. Без авызны ачып калдык. Кабина эчендәгә малай акырырга тотынды:

— Туктатыгыз! Туктатыгыз!

Бар, туктатып кара, башың ике булса. Машина мәйданчыкта туп уйнаучы нәни балалар өстенә ыргыла. Балаларны таптамаса гына ярый инде. Бәхеткә, тапталмадылар, качып котылдылар. Менә бәла, машина коймага якынлаша. Юк, коймага бәреләм дигәндә генә; машина арты белән безгә таба килә башлады. Укытучы кычкыра:

— Малайлар, палундра, качыгыз!

Төрлебез төрле якка качып котылдык.

Машина выжлап безнең яннан узып китте. Инде арты белән мәктәпне сөзәргә бара. Житмәсә, мәктәп искәргән, китереп бәрсә, берәр хәл булачак. Ярый әле кәкре каенга килеп бәрелде, хәтта каен тураеп китте. Инде машина яңадан коймага таба юл тотты. Кабинадагы малай һаман кычкыра:

— Коткарыгыз! Коткарыгыз!

Бар, коткарып кара, теге дөньяга китәсең килсә. Машинабыз мәктәп белән койма арасында шактый бәргәләнде. Ниһаять, пых-пых итте дә сүнде. Без дә иркен сулап куйдык.

Менә шушы вакыйгаларны бәян иткәннән соң утынсыз үткән кыш искә килеп төшә. Әгәр дә мин ул язмаларымны якмыйча саклап калган булсам, аларны тәртипкә китереп пропагандаласам, әллә кайчан берәр дәрәжәгә ирешкән булыр идем. Барысына да шул директор гаепле. Ярый, хәерлегә булсын.

А

ВЫЛ турында уйлана башласаң, ирексездән күңелгә халык жырлары килә. Безнең жырларның нигезендә беренче нәүбәттә сагыну, сагыш хисләре ятадыр, ахрысы.

Бу ике сүз бер-берсенә бик охшаш — күрәсең, бер үк тамырдан яратылганнардыр. Халыкныкы гына түгел, хәзерге шагыйрьләренң дә туган якка багышланган әсәрләре шул үк сагыну, сагыш хисләре белән өртөлгән. Нишлисәң бит, «шагыйрьләр авылда туа, шәһәрдә үлә...» Ләкин туган туфракның шифасы, андагы чышмәләр чөлтерәве, һавасының сафлыгы каннарга сеңгән, бу сихри һәм татлы да, ачы да Мәхәббәтне син үлгәнче үзең белән йөртәргә мәжбүр.

Ә мәхәббәт сөөнечләр генә түгел, гадәттә бик еш үкенечләр дә алып килә.

Бездә «туфрак тарта» дигән бик мәгънәле әйтем бар. Гомер бую чытга йөргән, шунда балалар, оныклар үстөргән кешеләр, инде торыр жирне алмаштырырга шактый авыр булса да, тәвәккәлләп туган жиргә кайтып егылалар, шушында — әле аларның нәни аяк табаннары эзен онытып өлгөрмәгән бәбкә үләннәренә — саран күз яшьләрен тамызалар, яңадан зур мәшәкәтләр белән оя корып жи-бәрәләр. Туфрак тарта!

Татар авылы! Синең жаныңны без сагышлы-сагынулы жырлар аша гына беләбез шул, сүзсез генә аңлыйбыз. Синең фажигаң, аянычлы язмышың турында без моңарчы кычкырып әйтә алмадык, хәер, әле дә бу турыда артык уйланганыбыз юк. Ә бит соңгы елларда гына «авыл темасына» күпме әсәрләр язылды, күпме колхоз председателе пьедесталга күтәрелде! Ул чын-чынлап безнең көнлекчә әдәбиятның төп каһарманына әверелде. Бу эшнең чын осталары пәйда булды, кулны йөрәккә куеп әйтәм, председателләр галереясе ягыннан безнең белән хәзер бер генә әдәбият та ярыша алмый торгандыр.

Тик укучыны алдап булмый шул. Күзгә төртөп торган ялган безнең әдәбиятның бәгыренә корт булып

төште. Хәер, соцреализм ысулында язылган партиячел әдәбият шундый булырга тиештер дә инде.

«Авыл кешесенең язмышын җиңеләйтү өчен армый-талмый көрәшкән, шул изге ният хақына күп төрле авырлыкларга, мыскыллауларга түзгән олы жанлы кешеләргә — колхоз рәисләренә тирән ихтирам белән багышлыйм бу әсәрәмне», — Гариф Ахуновның «Гомер юлы» романына куелган бу эпиграфын тулаем «авыл әдәбиятына» хас, аның асылын, максатын ачып бирә торган сүзләр дип кабул итәм мин.

Ә кем соң ул колхоз рәисе, ягъни гадирәк, «татарчарак» итеп әйтсәк, председател?

Минем карашымча, ул безнең социалистик җәмгыятьне, аның инде җитмеш елдан артык дәвам иткән аграр сәясәтен гәүдәләндерүче шәхес. Әйе, колхоз — без яшәгән системаның авылдагы чагылышы. Биредә чикләнмәгән хокукларга ия булган председателләрне (утызынчы елларда бер ым-ишарә белән дистәләгән авылдашларын Себергә сөрүчеләрне, сугыш вакытында төрле сылтаулар белән тылда калып, тол солдаткаларга чиратлап йөргән оятсыз-жирбитләрне, илленче елларда йодрык белән өстәлгә сугып ачылган авыл кешеләрен дер калтыратып торучыларны да истә тоткан хәлдә) «изге ният хақына күп төрле авырлыкларга, мыскыллауларга түзгән олы жанлы» итеп кенә сурәтләү чынбарлыкка һич тә туры килми, югыйсә. Әхлакый яктан бу бернинди кысаларга да сыймый. Юк, мин колхоз рәисләренә барысын да кара күңелле, кабахәт итеп сурәтләргә теләмим. Алар арасында бик яхшы кешеләр дә бар. Ләкин әдәбият объектив булырга тиеш. һәрвакыт яхшы кешеләрне генә эзләп йөри башласа, ул үзе дә сизмәстән коткы таратучы сюжетлы һәм азмы-күпме композициягә ия булган бер өлкәсенә әверелә.

Әдәбиятның көче — гомумиләштерүдә. Татар әдәбиятында авыл темасына язылган әсәрләрне укыган, ул бихисап Нәфисәләр, Миңлекамаллар һәм В. Нуруллин, Г. Ахунов председателләре белән таныш кеше нинди нәтижәгә килергә мөмкин? Әлбәттә колхозларның авыл хужалыгы өчен бердәй бер юл булуына, аларсыз илнең бөтенләй бөлгенлеккә төшәчәгенә (белмим, тагын да бөләп була микән?) янә бер мәртәбә инанырга тиеш ул.

солтан ганчы...

Шәһәрләшкән кеше
язмалары

Бу хакыйкатыне язучылар үзләре дә аңлый торганнардыр, ләкин өйрәнелгән тема бит! Үзгәреш жилләре исте, үзәк журналлардагы публицистикада авыл хужалыгына карата бөтенләй яңа (кем әйтмешли, яңалык — онытылган искелек инде ул) фикерләр әйтелде, чит илләр тәҗрибәсе турында күп язылды, ә безнекеләр һаман шул колхоз председателе тирәсендә әвэрә килделәр. Татар әдәбиятында ул гына дөньяның кендеге итеп тасвирланды. Прозабыз корифейлары А. Гыйләҗев, М. Мәһдиев, М. Галиев ниндидер бер колхоз председателе турында хәтта ки өчәүләп документаль әсәр дә әвәләп ташладылар. Ни-и, алар өчен нәрсә ул?! Андыйны гына язган бармы...

Дөрес, Аяз Гыйләҗев бу «хатасын» аңлапмы, әллә талантлы язучы буларак табигый рәвештәме, берәздән гәҗәп усал, татар милләтенең соңгы еллардагы фаҗигасын ачып биргән «Балта кем кулында?» исемле романын да иҗат итте. Менә кайда ул татар авылы! Менә ул типик председатель. Әлеге әсәргә укыганда үз халкы өчен гәрәлектән эчендә жаны булган һәммә кешенең күзендә яшә жәмелдәми калмагандыр...

Тарихка күз салсаң, совет власте барлыкка килгәннән соң ук авылны изү, талау, аның тамырын корыту сәясәте башлана. Большевиклар революциягә кадәр үк бу мәсьәләдә анык, бер фикердә торганнар. Эшче пролетарийларны гегемон дип игълан итеп (гәрчә алар өчен кыл да кыймылдатмасалар да), авыл кешесен, игенчене алар тәкәлфсез генә икенче сортлы, «вак буржуаз сыйфатларга ия булган» кавемгә санадылар. Әйе, революциянең локомитивы — «үз богавыннан башка югалтыр нәрсәсә булмаган пролетариаттан» аермалы буларак, крәстьян үз иманасына тамырлары белән береккән һәм хәрби коммунизм вакытындагы продразверсткалар аның күңелендә совет властена карата беринди дә мәхәббәт уята алмый иде шул.

Әмма диктатураны байрак иткән большевикларның да игенче теләге белән исәпләшә торырга уйлаларында юк иде. Диктатураны икмәккә монополиясез тормышка ашыру мөмкин түгел. Җиңүчеләр моны яхшы аңлады. һәм игенченең соңгы бөртек ашлыгын да җыеп алып киту өчен авылларга бихисап ЧОНнар юнәлдә (ЧОН — части особого назначения, особого! —

күрәсәң, бу режим андый частьларсыз, отрядларсыз (ОМОН!) һич кенә дә яши алмый).

1920—21 елларда шушы ЧОНнар Татарстан халкынан 10 000 000 пот ашлык, 2 000 000 пот бәрәңге, 500 000 пот ит, 30 000 000 йомырка, 25 000 пот май һәм башка азык-төлекне талап алды. (Татарстан яшьләре, 11.VI.1991). Менә ни өчен 1921 елдагы корылык вакытында халык меңәрләп ачтан кырыла, кешеләр хәтта бер-берсен ашауга кадәр гайре табигый, вәхши хәлгә барып җитәләр.

Совет властеның авылга карата үткәргән корткыч сәясәте турында бик озак сөйләп булыр иде. Кронштадт һәм Тамбов фетнәләреннән соң Ленин әлеге сәясәтнән баш тартып торырга ниятли һәм илгә үзенең яңа экономик политикасын (НЭП) тәкъдим итә. Бу сәясәт озакка бараачак, ди ул. Озакка, ләкин ничә елга? Бу сорауга үзенең «бөек борылышы» белән Сталин җавап бирде.

НЭПның озакка бармасын, аның бары тик вакытлы гына чигенеш икәннән илнең акыллы зыялылары төшенгән, билгеле. Чөнки бу сәясәт большевизмның асылына, бу партиянең программ документларына тәңгәл килми. Ленинның тугрылыклы шәкерте буларак, Сталин моны аңлап эш иткән. Әлбәттә, тарихи дөреслек хакына, большевизм лидерларының бу мәсьәләдә бер үк карашта тормауларын, каршылыкка, бәхәскә керүләрен дә әйтәп үтәргә кирәктер. «Диалектиканы аңлап җиткермәүче» (Ленин гыйбарәсе; ягъни вакытлы чигенешләрне, маневрларны чын итеп кабул итүче) Бухаринның «Баегаз!» дигән шигарен генә искә төшерик. Хәер, бу марксистик булмаган карашларның авыл кешесен өчен әллә ни әһәмияте булмый, берәздән бухаринчыларны уңга авышуда гаепләп юк итәләр. Миңа калса, Бухаринның бу соңгы елларда еш телгә алынган шигаре дә аның, Сталиннан аермалы мәсләк тәкъдим итеп, власте өчен көрәштәге бер эффектив адымы гына булган булса кирәк. Диктатура мәсьәләсендә алар барысы да бер, анык фикердә торганнар. Ә диктатураны, алда әйткәнәмчә, икмәккә монополиясез тормышка ашыру мөмкин түгел. Икмәк кем кулында — шартларны да шул куя. Моның өчен авыл кешесен колхозларга куып кертәргә, җирләрен тартып алырга, икмәкне бүлүнә контрольдә тотарга кирәк була. Игенче икмәкне игәргә, ә аннары

бер кисәк икмәк теләнеп пролетар дәүләт каршына кулын сузып киләргә тиеш. Бу очракта инде ул күндәм, тыңлаучан эш алашасына әверелә. Ачлык-патша каршында беркемнең дә сынмыйча калганы юк әле. Сталин барысын да уйлап, исәпләп, «диалектик» фикер йөртәп эш иткән. Ул Бухариннар сыңары гына түгел!

Бу урында тагын татар әдәбиятындагы хрестоматиягә кергән әсәрләр искә төшә. Нишлисен, без моңарчы шул «елъязмалар» буенча тарихыбызны өйрәндек, шулар буенча бабаларыбызны хөкем иттек. М. Әмирнең «Агыйдел» повестен укыым әле дә хәтердә. Ул кулакларга каршы уянган нәфрәт, ул кеше өенә кереп, сәке астында колак шомрайтып кеше сүзен тыңлап яткан Гаязлар өчен борчылулар (автор үзе дә сизмәстән ул еллар комсомолының чын йөзен ачып салган! Әллә хәллә игенчеләрне Себер сөрү хакына сәке астында кеше сүзе тыңлап яту табигый саналганмы?)

Хәзер, ниһаять, мәгълүм булды — юк, бу әсәрләр ялган, аларның гасыр башында күтәрелеш кичергән Тукайлар, Исхакыйлар, Әмирханнар әдәбияты белән беринди уртаклыгы юк, тануы ничек кенә авыр булмасын, милләт-безнең бәһасен төшерә торган макулатура икәнә ачыкланды. Большевизмның җырын җырлаучы әлеге авторлар аңлы рәвештә укучыны аңгы-миңгә хәлгә китергәннәр, алдашканнар. Шуңа карамастан, мәктәп укучысы әле дә шул нәрсәләрне укырга мәҗбүр, димәк бүген дә без татар балаларының үз телендә укый торган җиде процентын бу язмалар белән миңгерәйтәбез (калганнарын урыс телендә язылган шундый ук ялган әсәрләр белән аңгырайталар).

Ләкин, бәхеткә күрә, халкыбыз иҗаты бар ич әле. «Ул шагыйрь, ул әдип...» Ул беркайчан да өстән кушканны кабатламаган, конъюнктура белән мавыкмаган:

**Каһәр төшсен Микулайга —
Алтышар сыер саудырды.
Рәхмәт яусын Сталинга —
Кәжәсез дә калдырды.**

Монда никадәр фаҗига, никадәр ачы көлү. Кем син, исеме безгә килеп җитмәгән фидакарь шагыйрь? Әйе, әйе, шагыйрь... Янәшәдә генә мифик коммунизм кырын күрүчеләргә караганда йөз мәртәбә шагыйрьрәк син!

Колхозларга карата да үзенең

чын, асыл мөнәсәбәтән шигырь юлларына салып әйткән халык:

**Колхозчылар, сез кемнәр!
Колхозчылар — мескеннәр.
Гариза биреп кәргәнсез,
К с**

Дүртенче юлны инде кәгазьгә язып булмый.

Тарафдарларын шушы сәясәткә рухландырган Ленинны да үзенчә «якын» күргән халкыбыз:

**Ленин бабай маңгай чәчен
Ал тасма белән үргән.
Кырык яшьтә дөнья бутап,
Иллә яшендә үлгән.**

Татар милләте үз дәүләтен урыслар жимергәннән соң бик күп фаҗигаләр, изелүләр кичергән, әмма ләкин аягында басып кала алган. Совет властеның бу еллардагы корткыч сәясәтенә дә ул ләббайкә дип кенә тормаган, хәлдән килгәнчә каршы торган. Менә минем каршыда КПССның Татарстан рескомы партия архивында сакланган бер хат ята («Советская Татария», 13.07.91). Аны 1927 елда билгесез бер татар кешесе Сталинга атап язган булган. Шушы хаттан, берәз озынгарак китсә дә, бер өзек китерми булдыра алмыйм. Абзый бик затлы кеше булган, мөгаен, большевикларның холык-фигылен дә, авыл кешеләренең ни уйлаганнарын да бик дөрөс һәм ачык итеп тасвирлап биргән (миндә татарча нөсхәсе булмау сәбәпле, урысчадан тәржемә итәм): «Һәр нәрсәгә ясак салу аркасында крәстьян өчен тормыш тәмугка әйләнде. Сез аларны үлгәнчә үк тәмугка куып кертәсез. Крәстьян күз яшьләре сезгә киләчәктә бик күп тапкыр кыйбатка төшәчәк эле.

Һәр төрле жыелышларда муллар һәм байлар кирәк түгел, ярлы-ябагай гына булырга тиеш, дип кычкыралар. Мулларлар һәм байларны жыелыштан куалар, ә бу зур юләрлек бит, чөнки аларда акыл күп, ә ярлы-ябагайда ул юк. Мулларларга акыл китап укудан, беләм алудан кәргән, ә байлардагы акыл исә яхшы тәрбиядән килә. Медицина китапларында азылганча, кеше җаны бер тамчы йөрәк канында урнашкан булса, акыл мидәге май катламында. Байларда әлеге майның күбрәк булуы көн кебек ачык. Мулларлар һәм байлар үз акыллары белән яхшыдан яманны аера беләләр.

Менә бер ярлыны күз алдына китерик. Аның урамга чыгарга да

киемнәре булмаган өч улы, өч кызы бар. Ләкин әлеге ярлы ике улы белән елына 100 тәңкә исраф итеп тәмәке тартып ята. Әгәр дә аларның акыллары булса, алар бу акчага киём алырлар иде.

Мондый гаиләләр авылда берәү генә түгел, йөзләп. Алар ясакның үзләренә аз, ә сәүдәгәрләргә күп салынуына сөөнәләр. Ләкин сәүдәгәрләр бу артык ясакны барыбер ярлы җилкәсенә күчерә. Алар ясак түләүне сылтау итеп аршыны 20 тиенлек тукыманы 40 тиеннән сата. Шул рәвешле болар ярлының канын сөлек кебек суырлар. Ә ярлы-ябагайның бу турыда башына да килми. Мондый кешеләрнең киңәшләрен тыңлап кына безнең ил алга бара алмас...

И абзый, син күптән аңлаган хакыйкәтне без бик соң, менә ничә еллар үткәннән соң гына аңладык шул...

Аңлап җиткердекме соң?..

Сталинга татарча хат язган абзый! ГПУ-НКВДның озын капшагычлары эзләп таптымы икән сине? Тапкандыр, киңәшләрең, фикерләрең, аек акылың өчен меңнәр, миллионнар кебек Сталин концлагерьларында черегәнсеңдер... Ә мич башында тәмәке тартып коммунизм көтеп ятучы авылдашларың йорт-жиреңне тартып алганнардыр, ә берсе, колхоз председателе булып, тәмәке төтененә балта эленерлек кәңсәләрдә (элекке бай йорты!) киләчәктә булчак бәхетле тормыш турында сафсата саткандыр.

Бу турыда бездә нинди әдәби әсәр бар? Булырмы? Юк инде, юк, соң хәзер...

Ялгыш юлга кереп киткәнәңне тәмам аңласаң да, кире борылу авыр, газәп. Күпме атлагансың, күпме көч түккәнсең, күпме вакыт узган!

Ил шундый юлчы хәлендә. Алда чытырман, ян-якта сазлык-баткаклык. Ә үткән юлда корбаннар, корбаннар... Кире борылгач, сиңа аларны күрәсе, шуларга абынасы-сөртенәсе бар эле. Тәүбә итүләр генә дөрөс юлга алып чыга алырмы безне?

Белмим. Тәүбә итәргә артык атлыгып торучы да бик күренми... Юлбашчыларыбыз да безне әлеге хәлгә китереп җиткерүчеләрнең турыдан-туры варислары лабаса. Алар безгә аерым хаталарның булганлыгы турында аңлаталар. Шулайдыр... Тарих аерым хаталарсыз булмыйдыр...

Ә ул хаталар һәрвакыт, нинди-

дер бер без аңлап җиткермәгән логик тәртип белән кабатланып торса?

Үзе Сталинны гаепләп, тарихта шәхес культын фаһ итүче данын казанган, әмма шуңа да карамас-тан, чыкылдап торган сталинист булып калган Никитаның авыл хужалыгындагы яңадан-яңа тәҗрибәләре безне тагын алга — шул чытырман, сазлык-баткаклыкка таба өстерәп кертмәдемени? Сазлыктан күтәрелгән сасы күзләрне өчет-терсә дә, безнең күз һаман офыкта булды. Кайчан, кайчан коммунизм күренер, ерак калмаган булырга тиеш ич инде? «Урысчага яхшырак өйрәнгән саен коммунизмга да тизрәк барып җитәрбез», — диде Хрущев, Минск университеты студентлары белән очрашуда. Берәздән коммунизмга төгәл кайчан килеп җитәсез без дә ачыкланды — 1980 елда икән.

Сиксәннечә ел да килеп узып китте, татарчаны онытып урысчаны да бик нык өйрәндөк, коммунизмның үзе түгел, өрәге дә күренмәде. Һаман да шул Аурупа өстендә адашып йөри, ахрысы...

Авыл хужалыгын тагын да күтәрәмгә калдырып, Хрущев властан китте. Күкрәгенә тимер-томыр тагарга яратучан юлбашчыбыз ил белән идарә итә башлады. Бөек хакимият ияләренең дә үз йомшаклыклары була, аның үз-үзен яңа орден белән бүләкләвен халык телевизордан үз итеп жәлләп күзәтә иде. Ала күрсен алла хакы өчен, тик сугыш кына башланмасын...

Безнең авылга электр уты 1965 елда кәргән. Авыл кешесенең тамагы беренче тапкыр икмәккә Брежнев вакытында туйды. Тулаем крепостной коллыктан котылу вакыты да (читкә китәр өчен паспортларын иркен бирә башладылар!) шушы калын кашлы ленинчы идарә иткән елларга туры килә. Колхозчыга эш хакын әллә ни мулдан түләмәсәләр дә, тәртип шактый ук йомшару нәтижәсендә (бер үч башак өчен үн елга төрмәгә утырту инде тарихта калган), ул инде колхоздан аны-моны алып кайта башлады, шуның аркасында матди хәле дә шактый ук яхшырды. Мондый угърылар хакында (урысча несуннар) Брежневның үзенә дә җиткергәннәр, имеш. «Һи-и, — дигән ул, — бер дә урлашмыйча безнең илдә яшәп булмый, яшь чагында мин үзем дә шулай кырын ятканны алып кайтыштыра идем».

Ә җитмешенче еллар ахырында безнең якларда авыл кешесенең

сулышы бөтенләй иркенәйгән иде. Таза, зур йорт-ихаталар, әйбәт юллар, шәхси машиналар... Брежнев турындагы анекдотны да беренче тапкыр биредә ишеттем бугай (ул әле дә безнең якта бик популяр). Үләр алдыннан, Брежнев үзен йөзтүбән күмәргә васыять әйткән, имеш. Кремль картлары барысы да бик аптырагач, ул бу теләген аңлатып бирергә кирәк тапкан: «Бишун елдан халык жинем күтемне үбәргә киләчәк, шуңа күрә кузгатып-нитеп маташмасыннар өчен алдан ук әзерләнеп ятарга теләм»,— дигән.

Бу мәзәк соңгы вакытта еш искә төшсә дә, Брежневны акларга да, аңа мәдхия укырга да җыенмыйм. Кешеләрнең яшәү рәвеше чагыштырмача яхшыруы да илнең икътисади жимерелүе хисабына барганлыгын яхшы аңлыйм. Әйе, без чимал сатып ил тормышының очын-очка ялгап килгәнбез. Ләкин мин шуны да күрәм: илнең икътисады һаман жимерелә бара, ә яшәү рәвеше һаман түбән төшә, чималны (нефть, газ, урман һ. б.) һаман сатабыз, ә тормыш көннән-көн начар, инфляция һаман көчәя.

Жир шарының алтыдан бер өлешен биләп торган ил (сәбәпләрнең берсе шундадыр да бәлки, ничек шулкадәр зур территория белән бер ноктадан яхшы итеп идарә итмәк кирәк?) кечкенә-кечкенә күршеләреннән валютага икмәк сатып алырга мәжбүр. Валюта кытлыгы нәтижәсендә без чит илләргә алтынны шалкан бәясенә (1 граммның 7 сумга) сатабыз — 1990 елда гына да ул 450 тоннаны (!) тәшкил иткән.

Кибет шүрлекләре шыр ялангач — ит юк, сөт юк, икмәккә чират... Системаны саклап калырга теләүчеләр социализмның, колхозларның ачылып бетмәгән мөмкинлекләре турында сөйлиләр. Мөнбәрләргә яңадан-яңа стародубцевлар күтәрелә, үзләренең бай, рентабельле колхозларын мисалга китерәләр, яхшы хужа булганда колхозны да, колхозчыларны да баетырга мөмкин, диләр. Минемчә, бу бик зарарлы теория, бу авыл хужаыгының киләчәген әлегә дә баягы татар әдәбиятында дөнья кендеге итеп сурәтләнгән колхоз председателенә бәйлә итеп күрсәтергә маташу. Әйе, бар андый бай миллионер колхозлар. Минем дә аларда булганым бар, тәкәббер, элекке алпавытларга охшаш председателләрен дә шактый күрдәм. Дөрес, хужаның әрсезлеге, ертлачлыгы, өстәгеләр белән әйбәт торыу аркасында,

колхоз алга киткән, юллар әйбәт, биналар зур, балкып тора. Ләкин бит ул күршеләре хисабына баеган! Тигезләп бүлсә төзелеш материаллары аңа киткән, яңа кайткан техниканы беренче чиратта әлегә алдынгы колхозга биргәннәр. Монда төрле семинарлар уза, үзәктән килгән түрәләргә туры монда алып киләләр. Менә колхозларның гүзәл перспективасы, эшли белсәң, барысы да ал да гөл була, янәсе. Семинардан соң берберенче макташып тостлар күтәргәндә күрше-тирәдәге салам түбәле жимерек авыллар онытыла, күңелдә колхозларга карата сүнөп торган мәхәббәт хисе коньяк парыннан тернәкләнеп дөньяга яңа үстесен суза...

Ә парламентларда һаман кызып бәхәсләшәләр. Урыс, гомумән, бәхәсләшәргә, үз жанында казынырга хирыс халык. Ул бәхәсләшә, киләчәккә юллар билгели (анысы да чираттагы ялгыш булып чыга), ә ул арада башка илләр безне янә артта калдырып инде әллә-ә кая алга киткән булалар. Шуңа күрә Балтыйк, Кавказ бую халыкларының, молдованнарның (һәм татарларның да!) урыс житәкләвеннән котылып, үзләренчә мөстәкыйль юлдан атларга теләве бик табигый. Ләкин бу урысларга ошамый. Югыйсә бик гади бит — халыкларны Сусанин кебек үзәккә белмәгән чытырманлыкка алып кереп киткәнсең икән, инде гафу үтенеп, бу агрессив миссияңнән баш тарт. Халыклар ничек тә берәм-берәм бу сазлыктан чыга алырлар. Югыйсә хәерчеләрнең кан һәм селәгәй белән ябыштырып куелган дуслыгыннан бернинди дә мәгънә чыкмас, яңа Союзны мөстәкыйль һәм тигез хокуклы халыклар гына төзи ала.

Авылның ни икәннән белмәгән, ат тизәгенә, сыер сидегенә исен беркайчан да иснәмәгән депутатлар бәхәсләшә, алар бер-берсеннән: «Как накормить народ?» — дип сорыйлар, шул сорауга җавап эзлиләр. «Башыгызны ватмагыз!» — диясе килә аларга. — Сөз халыкка табигый шартлар гына тудырыгыз, ул үз-үзен ашатыр, өстәвенә сезнең дә тамакны туйдырыр». Хәер, боларның тамагы тук, болар ач халыкны ничек туйдыру турында борчылалар. Мескеннәр! Аларны тыңлый-тыңлай СССР Югары Советында башы каткан Туфан Миңнуллин трактор сатып алып туган авылына кайтып китте инде. Жирдә казыну халкы өчен дә, үзе өчен дә күпкә файдалырак буласын депу-

тат-язучы, күрәсәң, башкалардан элекрәк аңлаган...

«Читте солтан булганчы, үз җирендә олтан бул» — бәлки бу мәкальне Туфан абый кебек кешеләр уйлап чыгарганнардыр.

Безнең бөтен бәла шунда — Империя, нинди генә сәясәт үткәрсә дә, милли мәсьәләне беркайчан да күз уңыннан ычкындырмый. Татарстан жиренә заводлар нигә дыңгычлап тутырылган? Нигә проекты инде иң өске инстанцияләрдә расланып, Абаканда салынасы КамАЗны Брежнев кемнеләр кеңәшә белән Чаллыда төзәргә боера? Миңа калса, монда бер генә максат — татарларны урыс-лаштыру, аларны килмешәкләргә караганда күпкә аз итеп, хокуксыз һәм күндәм абориген итеп калдыру гына күздә тотылган. Мин моны сиземләп, күзәтүчәнлегемә ышанып кына әйтәм, ләкин киләчәктә коммунистлар барыбер барлык архивларны ачарга мәжбүр булырлар, милли мәсьәләгә караган документлар да, ышанам, әгәр юк итеп өлгермәсәләр, халык хөкемәнә тапшырылыр.

Татарстандагы заводлар, зур төзелешләр якын-тирә авыллардагы татар яшьләрен берничә ел эчендә бөртегенә кадәр үзенә суырып алды. Ә шәһәрләрдә билгеле инде мәктәпләр, балалар бакчалары күптән ассимиляция фабрикаларына әверелгән. Татар халкын тамырыннан аерып алып жир йөзөнә тарату, сибү сәясәтен патша хөкүмәте бик уңышлы алып барган. Жирләре тартып алынган, коточкыч ясаclar салынып бөлгән, кимсетелгән татар игенчәсе бәхет эзләп читкә чыгып киткән. Әлбәттә, урыс изүенең эпицентрыннан ераклашкан саен аның хәле җиңеләя төшкән, әмма туган-туфракның тарту көче бар бит! Сагышлы-сагынулы җырлар үз ягында калган кардәшләргә килеп ирешкән, мөһажирлектә түрә-фәлән булып балда-майда йөзгән татар да: «Читте солтан булганчы, үз җирендә олтан бул», — дип офтанган.

Совет власте елларында бу сәясәт тагын да остарак, иезуитларча давам иттерелде. Ачлык, коллективлаштыру афәте, хәлле игенчене кулак дип Себергә сөрү, адәм түзә алмаслык салым-ясаclar, зур төзелешләргә «ирекле» вербовкалар...

Үзекләштерү, урыс-лаштыру идеологиясе хақына бернинди акча алдында да тукталып калмау сәясәте илне икътисади һәлакәткә китерәчәген алдан күрәп була иде бит

юкса. Икътисадны һаман икенче планда калдырып, бөөкдержава һәм коммунизм идеяләрен генә алга сөрү безне шушы көнгә калдырды. «Идеология өчен бернинди чыгым да жәл түгел»,— совет идеологиясенең кара кардиналы М. Сусловның кайсыдыр чыгышында әйткән әлеге жөмләсә минем бу фикерне бик ачык раслый.

Татарларны чит жирләргә өндәү, башка халыкларны Татарстанга чакыру эше әле дә дәвам итә. Хезмәт белән тәэмин итү оешмаларының газеталарга биргән игъланнарына гына игътибар итегез. Татарларны кая чакыралар? Норильски, Череповец шәһәрләренә, Архангель, Краснояр өлкәләренә (Вечерняя Казань, 1990, 25 январь). Ә «Вечерний Киев» (1989, 6 декабрь) украиннарны кая чакыра? Алабуга, КамАЗга, Казанга...

Мин бу турыда Б. Ельцинның татар язучылары белән очрашуы вакытында да сүз кузгаткан идем. «Ул оешмалар нинди принциплар белән эшли торгандыр, белмим,— диде Россия лидеры.— Үз газетагызда андый белдерүләренә бастырмакка гына киңәш итә алам».

Ләкин хезмәт белән тәэмин итү оешмаларының үз инициативалары белән генә мондый сәясәт алып барулары шактый шикләндерә...

Мин мишәр авылында туып үстем. Кемгә ничектер, миңа мишәрләр, татарның башка гөрүһларына караганда, үз нигезләренә береккәнрәк сыман тоела. Бездә авыллар зур, кечкенәләрдән саналган безнең авылда да 200 гә якын хужалык бар. Күз алдында яңа урамнар үсеп чыга, аларның исемнәре үк яшьләрчә, заманча: Котылдык, Комгансыз... Мәскәүнең дингә каршы сәясәтә йомшаруын сизүгә үк якташларым таштан зур-зур мәчетләр сала башладылар. Хәзер һәр авылда мәчет бар, ә Шыгырданда алар икәү. Шыгырдан дигәннән, бу жиде мәхәлләле авыл элек безнең район үзәге булган. Ләкин Татарстан белән янәшәдә генә чиста татар районы булуын өстәгеләр килештермәгән, 1939 елда татар авылларын икегә бүлеп, чуаш авылларын кушып Батыр һәм Комсомол районнарын оештырганнар.

Безнең якта халык иркен, хәллә яши. Тик бу хәлләлек колхозларның шәпләге аркасында түгел. Дөрес, колхоз белән идарә итүчеләр, аларның хезмәтче-холоплары, артык көч куймыйча, шул уртак

мал хисабына яхшы, мул яшиләр. Ләкин күпчелек туган жирдән китеп дөнья куа. Кая гына барып житмиләр дә, нәрсә генә төземиләр балта, пычкы күтәргән минем авылдашларым. Әлбәттә, бу язмышны жиңел дип әйтеп булмый. Туган якта эш булмаудан «шабашкага» чыгып китә ир-ат. Алар да рәхәтләнеп үз авылында эшләр иде, ләкин колхозда төшемле урыннар санаулы. Болай да инде ул жайлы, жылы урыннары һаман арттыра баралар. Элек кәңсәләрдә дүрт-биш кеше утыра иде. Хәзер «колхоз идарәсе» дип аталган зур таш йортта күпме кеше эшләгәннән беркем дә төгәл генә әйтә алмыйдыр.

«Колхоз каз ала микән, колхоз тары ала микән?» — дип жырлаган ди берәү утызынчы елларда. Юк, якын елларда таралмаячак та, калдымаячак та әле ул. Чөнки аны таралудан әлегә дә баягы бюрократик аппараты саклап тора. Алар фермер булырга теләгән кешегә үз ирекләре белән беркайчан да канат жаярга юл куймаячаклар. Күзләре күрә бит — фермер беркайчан да ул күпсанлы әрәмтамаларны үз жылкәсендә асрап ятмаячак. Ә колхоз системасы яшәгәндә әлеге төркем кыл да кыймылдатмыйча майда-балда йөзәчәк, чөнки монда уң кул нәрсә эшләгәнне сул кул белми, кем-кемне ашата — бу да мәгълүм түгел.

Нәкъ илдә яшәп килгән система — күпчелек житештергән байлыкны бер төркем кеше үзләштереп ята. Аларның әлеге тигәнәсенә якын килеп кара!

Ә тулаем алганда бар да әйбәт. Бер телемгә интеккән еллар артта калган, азык-төлек мул, өйләргә керсәң әйләнеп чыкмалы түгел. Картлар әйтмешли, сугыш кына була күрмәсен!

Бу язмада коммунистлар турында, социалистик системаны (димәк колхозларны да!) саклап калырга теләүче номенклатура турында (дөрес, алар өчен системаның ни дип аталуы мөһим түгел, аларга жылы урыннары кадерле) шактый мөлаем булмаган сүзләр әйтелде. Ләкин ул сүзләрнең һич тә сыйнфый нәфрәт белән уртаклыгы юк. Сыйнфый көрәш теориясе аңымны биләсә, мин бу борчулы уйларымны көгәзгә төшереп тә тормаган булып идем.

Мин шуны гына беләм: ни генә булмасын, Рәсәйнең булдыксыз, әмма бөөкдержавачыл житәкчеләре ничек кенә күрәзәлек итмә-

сен, безнең як авылларында ачлык булмаячак (әлбәттә, амбарлардагы игенне бөртегенә кадәр себереп алырга яңа ЧОНнар жибәрмәсәләр). Мин уйланам: нигә Нечерноземье — урысларның тарихи ватаны — миллиардлаган акчаны даими бүлеп торуга карамастан кешесез калды, ә илбасар тарафыннан бәгыре суырылган, зур елга, олы юл, яхшы жирләрдән 30 чакрымга читкә куылган татар авыллары яши, тернәкләнә? Татар үз туфрагына ныграк береккәнме, әллә монда без аңлап житкермәгән олырак сер бармы?

Мин бу юлларны авылда язып утырам. Авылда хәзер әни генә... Туган нигез... Аның сулышын мин ерактан да тоям, ә монда, үзәндә, тынлык кебек тирән тавышын бөтен кан тамырларым белән ишетәм кебек. Нигез кычкыра...— Әти-нең үлем алдыннан әйткән соңгы сүзләре.

Нигез кычкыра?

Сез барыгыз да шул кычкыруны, иңрәүне ишетәсезме, татарлар?

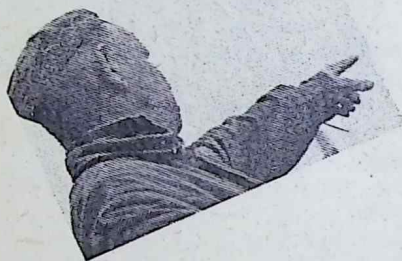
Мин ишетәм, тик барыбер шәһәргә кузгалам. Анда мине эш көтә, дусларым көтә. Ә нигез монда, ул күзгә күренмәс тамырлар аша рухымны тукландырып тора, шуңа күрә мин үземнең дүңгәләк түгел икәнлегемне төгәл беләм.

Жанны гомер буге шул бер мәкаль эзәрлекләп: «Читтә солтан булганчы, үз жирендә олтан бул!» Минем беркайда да олтан буласым килми, ләкин акыллы сүзнәң асылына яши-яши генә төшенсәң бит. Ә туган туфракның тарту көче татар өчен беркайчан да сер булмаган. Алла гомер бирсен, яшәрбез, күрербез...

Рөстәм ЗАРИПОВ

ШӘМГУН РУХЫ

Шәмгун кебекләр урындагы житәкчеләр өчен хәзинә алар. Ушлыраклар белән идарә итү хәзерге заманда ифрат катлаулы лабаса. Колхозыбыз председателе Хөснетдин агайның: «Эх, Шәмгун кебекләр күбрәк булса... без инде әллә кайчан...» — дип, жөмләсен әйтеп бетермичә хыялланган чакларын күп очраттым. «...һәркем Шәмгун кебек булса нинди күңелле булыр иде», — дип уфтанганын да аз ишетмәдем.

Шулай бер елны карчык-корчык сүз берләшеп, Шәмгунны башлы-күзле итәбез дип бер котырып алды. Кызганыч, изге ниәтләре генә барып чыкмады. Чиләгенә күрә капкачы дигәндәй, аңа пар килердәй ханымнар бар иде барын. Әмма бөтен бәла шунда: Шәмгун катгый төстә бер авыз сүз дә сөйләшми. Ә теге туташ-түтиләрдә моны аңларлык грамыт юк. Мәнә бит ул урысча белмәү кайлардан китереп суга.

Шәмгунның татарчасын оныту тарихын болайрак сөйлиләр. Ул, яшь чагында ничектер Бөгелмә станциясенә барып чыгып, поездга утырып китә. Аны проводниклар кайдадыр төшереп калдыралар. Мәнә шулай адашып калып йөри торган, ул бер урыс авылында яшәп китә. Көтү көтә. Эшләгән кешегә бездә кайда да хөрмәт ич. Шәмгун да уңанлыгы аркасында кеше арасына керә, абруй казана...

Элегрәк, кыш житеп авылда эшләр кими төшкәч, ир-ат арасында төркөмләшеп итек басарга, бура бурарга дип чит-ят якларга чыгып кайту гадәте бар иде. Шундый бер төркөм Ульянов өлкәсе авылларында фин йортлары торгызып йөргәндә Шәмгунга юлыгалар. Аны бик

юксынган булалар. Шәмгун үзе дә сатынган икән, авылдашларын кочаклап үкерә-үкерә елый. Урыс авылы кешеләре аны бик зурлап, өс-башын бөтәйтеп, кулына акчалар биреп озаталар. Һәм, шулай итеп, Шәмгун өстенә буй-буй кәчтүм-чалбар, башына тимер юлчылар фуражкасы, аякларына майлап ялтыраткан өр-яңа күн итеклар киеп кайтып төшә... Әмма шул көннән бирле Шәмгунны безне бер кәлимә татарча сүзгә тилмертә.

Бездә ир-атлар еш кына кансәләр янында жыелалар. Шәмгун килеп чыкты исә сораулар яварга керешә.

— Шәмгун, син өяздән нәрсәләр киеп кайттың әле? — дип сорап куя берсе.

Шәмгунның куе кашлары ике-өч тапкыр сикереп ала.

— Качтум-бруки адил, сапаги купил, гармун покупал, — ди ул, авызын жәеп.

— Ничек соң анда, маржалар әйбәт иеме? — дип теш агарта икенчесе.

Шәмгун инде бу очракта тәмәкедән саргаеп беткән дәү баш бармагын тырпайтып:

— Уа! — дип җавап күндерә һәм авызына түлүп түгелергә житкән селәгән каешланып ялтыраган жиңе белән жәһәт кенә сыпырып алгач: — Атлыйч-на! — дип өстәргә дә күп сорамый...

...Янәшә-тирә авылларда минем Шәмгун сыман башка кешеләр яшәве хакында ишеткәнем юк. Әмма ераккарак киткән саен татарча эндәшкәнгә урысча җавап күндерүче милләттәшләр очраштырып тора. Андыйларга юлыккач, күз алларым яктырып китә. Шундук Шәмгун агай, туган авыл искә төшә, балачак хәтирәләре яңара...

Дөресрәгә яңара иде, хәзер бик үк алай түгел. Чөнки Шәмгун кебекләр күбәбрәк китмәдеме икән? Татар авылларындагы кибетләргә генә карыйк: бармы үз телебездә «кибет» дип язылганы? Күрәсең, бездә сәүдә белән Шәмгун рухлы бәндәләр житәкчелек итә. Урамнарыбызга, биналарыбызга, кооперативларга, спорт командаларына да исемне Шәмгун рухлы затлар куша түгелме? Ә лозунглар, һәр төрле күрсәткечләр? Бабаларыбыз кушып калдырган авыл исемнәребез нинди гүзәл, э колхоз-совхоз атамалары? Һәр районда бер төсле лабаса, бар да бер калып белән тәгәрәтелгән... Бар да Шәмгун ысулында... Көннәрдән бер көнне мине ата-аналар жыелышына дәштеләр. Без картаймый кем картайсын, минем ташбаш та белем кыясын кимергә керешкән икән. Мәктәпкә килеп керсәм, стена тулы язү. Әмма ялгышып та бер татар имлясы күренми. Жыелыш та урыс телендә үтте. Әйтергә кирәк, анда безгә өйгә кайткач та балаларыбыз белән татарча сөйләшмәскә, урысча гына аңлашырга кирәк дип, колагыбызны киртләп кайтардылар.

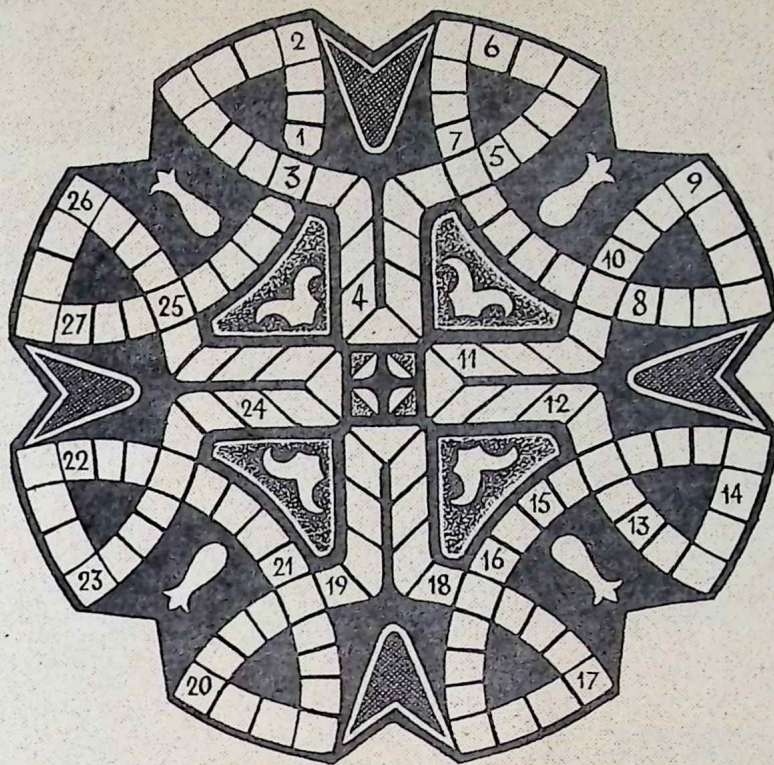
Мәнә кайда калыплылар икән Шәмгуннарны... Мәнә кайда икән шәмгунизмның чишмә башы...

— Чит тел өйрәтүне нигә шулкадәр яклайсыз? — дип кызыксынган идем, хәлне мөгәллимә ханым болай аңлатты:

БЕЗНЕҢ авылда Шәмгун атлы агай яши. Аны әллә кайдан танып була — эрә сөякле, буйчан гәүдәсен артка ташлап, тезләрен сыгылдырып, чүгә-чүгә һәм әллә нигә бер атынып китеп хәрәкәт итә. Шәмгун агай сөйләшә башласа, атныкыдай эре саргылт төшләрә ыржая, теш казналары белән түпәс калын иреннәре арасына бик тиз селәгәй тула. Шунлыктан аңа телен әйләндерү торган саен кыенлаша; дөресрәгә башта әйткән бер-ике сүзә генә ачык аңлашыла, калганнарына төшенү тыңлаучының зирәклегенә кайтып кала. Шәмгунны хурлап булмый, үз тамагын үзе туйдыра: жәен көтү көтә, кышын фермада, азык цехында үзе авыр, үзе аз түләүле эш — салам туратуда эшли. Авылдашлары аны «тегеләй-рәк»кә чутлый. Мин исә мондый бәя белән бөтенләй килешмим. Ник дисәң, бу кешенең берәүгә дә зарар салганы юк; кушканны ялт иттереп эшли, сүгенми, карышмый, дөгьвалашмый, чакырсаң килә, кусаң кайтып китә. Миңа калса,

— Хәзер балалар үз телләрендә уртача бик күп булса, 200—300 сүз беләләр. Татар телен өйрәнүне шушында туктатып, урысча 300 сүз өйрәтә алсак, без максатыбызга ирешәбез: балаларыгыз урысча беләләр дигән сүз. Әгәр инде бу эшкә алар 5—10 мең сүз татарча белгән чорда керешсәк, алар үзләренең урысча белгәнлекләренә 5—10 мең урысча сүз өйрәнгәч кенә ышаначаклар. Бу очракта безнең эш күләме бик нык артачак. Болай эшләнсә, балаларыгыздан фило-софлар, галимнәр, язучылар, гомумән мөстәкыйль фикер йөрткәч сәләтле кешеләр чыгуы ихтимал. Ә моны бездән таләп итмиләр. Чөнки, без укучыларны акыллы итеп чыгарсак, миләре күп эчүдән бөрешеп чыпчык йомыркасы хәтле генә булып калган житәкчеләребез ничек идарә итәр? Номенклатура язмышы белән шаяру килеп чыга...

Мөгаллимә ханым хаклы. Күрәсеп, Шәмгуннарның ишәюе заман өчен зарурдыр. Алар күбрәк булса, бездә инде әллә кайчан... председателебез Хөснетдин агайның кычкырып әйтми торган хәялы тормышка ашар иде... Әгәр инде барыбыз да Шәмгуннарга әйләнеп бетсәк, нинди күчелле булыр иде... Үзгәртеп кормыйча да менә дигән итеп яшәр идек... Хәер, моңаерга тәбәп юк, шәмгуннарыбыз, ходайга шөкер, колорадо корты кебек үрчеп кенә торалар...

Кроссчайнворд

1. Элеккеге Ырынбур губернасында М. Фәйзи китапханә мөдире булып эшләгән авыл. 2. Бай малае Заһид белән мөгаллимә Гәүһәрнең фәжигале язмышы турында драма. 3. 1908 елда шәкерт Мирхәйдәрнең беренче мәкаләсен бастырган журнал. 4. М. Фәйзиниң 1918 елда язылган комедиясе. 5. Драматургның әтисе Мостафа Фәйзуллин туган авыл. 6. «Авил бәйрәме» пьесасындагы персонаж. 7. Орскида Габдулла Мәғзи мәдрәсәсендә кечкенә Мирхәйдәргә тәүге дәресләр биргән хәлфәнең исеме. 8. Татар мәгърифәтчесе. 9. Башкортстанда М. Фәйзи житәкләгән театр труппасы. 10. 1918 елда «Галиябану» драмасын сәхнәләштергән һәм анда Бәдри ролен башкарган артист, режиссер. 11. «Тәкъдирнең шаяруы» пьесасындагы персонаж. 12. Зур чаршау. 13. «Урал суы буенда» пьесасындагы персонаж. 14. Татар драматургы, шәхес культы корбаны. 15. М. Фәйзи әсәрләрен күп тапкырлар сәхнәгә куйган театр труппасы. 16. «Галиябану» драмасында Хәлилле һәлак иткән корал. 17. 1922—23 елларда М. Фәйзи белән аралашкан татар шагыйре. 18. М. Фәйзи йөрергә яраткан җиңел транспорт. 19. Пьесада ике яки берничә кешенең сөйләшүе. 20. «Ярты алма» комедиясендәге персонаж. 21. «Яшьләр алдатмыйлар» сатирик комедиясе кат-кат уйналган шәһәр, хәзерге Үзбәкстанның өлкә үзәге. 22. М. Фәйзи белән ара-

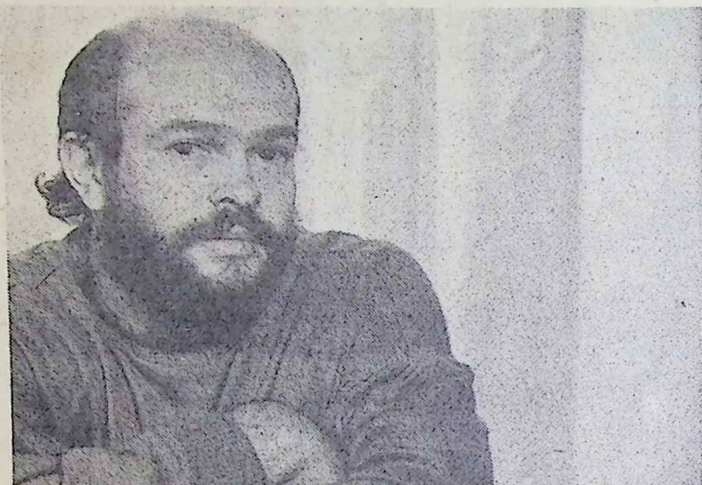
лашып яшәгән татар әдibe. 23. «Асылъяр» драмасындагы персонаж. 24. Сәхнәне декорацияләү өчен җиһазлар җыелмасы. 25. Себердә М. Фәйзи пьесалары еш куелган шәһәр. 26. 1924 елда М. Фәйзи иҗат иткән агитацион инсценировка. 27. Реаль тормышта яшәгән әдәби образ.

Рәис ШАҺИ төзеде.
Чаллы шәһәре

Журналның 5 нче санында басылган кроссвордның җаваплары

Горизонталь буенча: 1. Чирмешән. 4. Максвелл. 9. Миссисипи. 10. Гөслә. 14. Тахта. 16. Мөнәҗәт. 17. Мөәннәс. 18. Швеллер. 22. Лицей. 23. Гобей. 25. Ашлык. 29. Галактика. 30. Тасмания. 31. Тальянка.

Вертикаль буенча: 1. Чабагач. 2. Ребус. 3. Шкив. 5. Капу. 6. Евнух. 7. «Ламбада». 8. Нисбәт. 11. Ләхәүлә. 12. Мәгәрич. 13. Вәсвәсә. 15. Асылташ. 19. Каганат. 20. Теләкә. 21. Вакцина. 4. Борыс. 26. Лакан. 27. Майн. 28. Акыл.

БАЛЫК КҮЗЕНДЭ НИЛЭР БАР?

Александр Новиковның остаханәсенә килеп кәргән кешене биләп алган хис-тойгыларны сүз белән генә аңлатып бетерерлек түгел. Дивар һәм киштәләрдән сиңа әллә никадәр күзләр текәлгән: жанвар, кеше күзләре, хәтта балык күзләре дә... Остаханә идәннән түшәмгә чаклы тылсымлы рәсемнәр, битлекләр, сыннар, борынгы савыт-сабалар белән тулган.

Әнә, рәссамның йомшак йонлач мәчесе Шарик сөйкемле күзләрен зур ачып безгә карап тора. Бу портретны бик игътибар белән карарга кирәк, чөнки аның үзенә күрә хикмәтле сәре бар: Шарикның күзендә рәссамның автопортреты чагыла. Биредә автопортретлар күп: берсе — кинәяле, икенчесе — сюрреалистик, өченчесе романтик стильдә ясалган. Арада «Алтын фондагы автопортрет» дигән картина аеруча үзенчәлекле һәм гажәеп оста сурәтләнүе белән аерылып тора. Безнең замандашыбыз, әле үзен яңа гына танытып килүче яшь рәссам иконалар ясауның да борынгы техникасын ничек өйрәнеп өлгәргән дигән...

Ачык алтынсу фонда алтын жеңләр белән чигелгән бәрхет түбәтәй гажәеп матур күренә, шул ук төс-буяулар йөз һәм күзләргә дә ниндидер бер серлелек биреп тора.

Күләме ягыннан артык зур булмаган әлеге «Автопортрет» тантаналы монументаль рухтан ижәт ителүе белән тирән тәэсир калдыра. Сурәттән сиңа уйчан, моңлы, нурлы күзләр карап тора... Остаханәнең хужасы тормышта да нәкъ шундый — гади, кунакчыл, юморга һәвәс кеше.

А. Новиковның дикъкаткә лаек тагын бер картинасы «Рембрандт картинасы күпме тора» дип атала. Әлеге натюрморт XVII йөздәге Голландия осталары эшен хәтерләтеп тора. Борынгы матур пыяла савыт-сабалар... Алар артында диварда — Рембрандт портретының репродукциясе. Бу полотнода рәссамның нәфис, гүзәл әйберләргә сокланып карый белүе аеруча нык сизелә. Аларның бер-берсе белән янәшә урнашуы һәрберсенең формасын, төгәл фактурасын аерым-аерым тоярга, һәрберсенең үз матурлыгын күрергә ярдәм итә.

Менә «Авырлыкны югалту» дигән картина. Аның янәшәсендә «Сабыйларның төше» дигән диптих. Аларга карагач, рәссамның чыннан да зур оста булуын аңлап аласың.

Әйе, ул соңгы

300 ел эчендә рәсем сәнгатендәгә һәртерле юнәлешләрне бик жентекләп өйрәнеп чыккан булырга охшый. Биредәгә әсәрләр дә реалистик юнәлештән алып символизмга, абстракционизм һәм конструктивизмга кадәр — барлык юнәлешләрне дә чагылдыра...

«Тун кигән хатын портреты». Бу әсәрдә рәссам яратып куллана торган яшькелт-кызыл төсләр өстенлек итә. Сөйкемле һәм берәз моңсу йөзле хатын шәфкатле күзләре белән безгә текәлгән. Рәссамның үзеннән сорап белдем:

скрипкачы музыкант, бик тә ягымлы кеше икән ул.

— Мин борынгы әйберләргә гашыйк, — ди рәссам.

— Аларга гүя Вакыт сагышы иңеп калган. Кыскасы, алар күңелне илһамландыра.

Анысы шулай. Борынгы әйберләр рәссамнарны гел үзенә тартып тора инде ул...

Эмма А. Новиков тормыштагы гап-гади, «бүгенге» әйберләрен дә ниндидер бер илаһилык белән өрәтә алган. Әйтик, гап-гади балык яки алма сурәте. Рәссамның бик тә сәер бер натюрморты бар. «Балыклар тормышыннан» дип атала ул. Ак диварга вак кына кадаклар белән

өч балык элөп куелган (алабуга балыклары).

Аларны күргәч, нигәдер моңсу булып китә, күңелгә фәлсәфи уйлар килә.

Гомумән, рәссам балыклар һәм алмаларның төрледән төрлеләрен ясаган. Кызганыч, без бу балыкларны күрә алырбыз микән? Чөнки аларның күбесе Америкага, Италиягә, Югославиягә, Германиягә «йөзеп» киттеләр инде.

Рәссам, мине юатырга теләгәндәй, каяндыр агачтан эшләнгән балык сыннары эзләп тапты.

Менә кызыл агачтан ясалган «Кызыл балык» сыны. Ә монысы — «Камбала». Ул да агачтан ясалган. Карап торышка чын балыктан ничә аермасы юк.

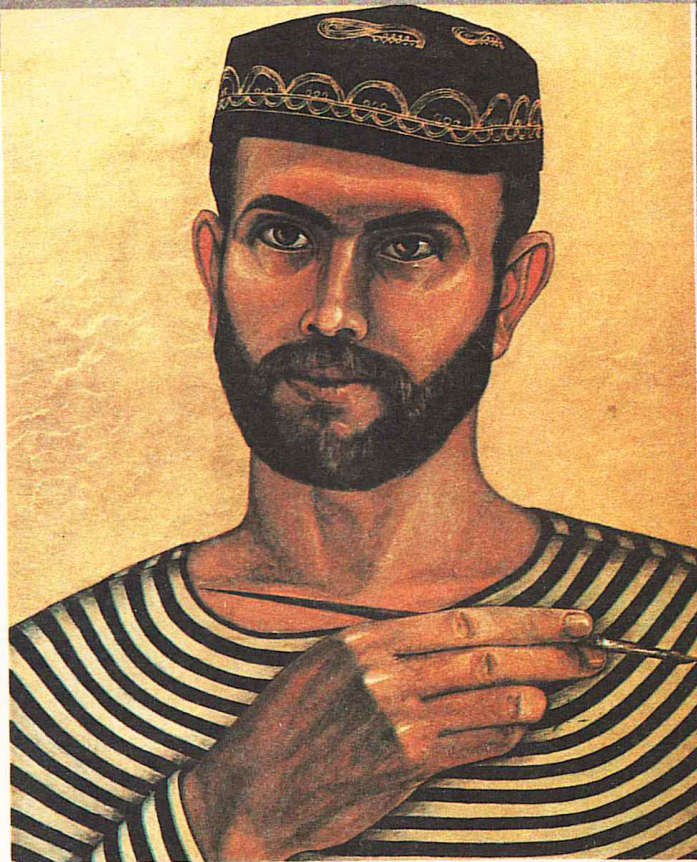
А. Новиковның әле тәмамланып бетмәгән әсәрләре дә байтак:

Яңарыш (Ренессанс) рухындагы портретлар, натюрмортлар, төсле музыкаль композицияләр останың кулы кагылганны кетеп торалар.

М. ИЛЬИНА

«Балалар төшлөре». Диптих.

Автопортрет

«Рембрандт картинасының
хакы күпме?»

Сәнифә Рангулова

Соңгы елларда татар эстрадасына бертөркем талантлы яшь җырчылар килде. Алар арасында Сәнифә Рангулова да бар. Сәнифә тумышы белән Пермь өлкәсенең Барда төбәгеннән. Күптән түгел генә ул Казан музыка училищесын тәмамлады. Хәзер Татар дәүләт филармониясендә эшли.

